

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

Жумаев Р.З.
Убайдуллаев У.А.
Хўжанов Б.А.

КОНФЛИКТОЛОГИЯ АСОСЛАРИ

(Ўқув қўлланма)

“Академия” нашриёти
Тошкент - 2000

Тақризчилар: ф. ф. д., профессор Тўраев Б.О.,
ф.ф.н., доцент Рембаев Р.С.

“Конфликтология асослари” бу ўқув қўлланмадир. Қўллан-
манинг тадқиқот объекти конфликтологиянинг назарий-илмий
асосларини, конфликтологиянинг муҳим бир йўналишлари
сифатида диний ва этник муаммоларни тадқиқ этишга қаратилган.

Бажарилган ишнинг долзарблиги Ўзбекистондагина кон-
фликтологиянинг фан сифатида шаклланганлигини кўрсатиш эмас.
Балки одамларнинг оддийдан то умумбашарий миқёсгача мавжуд
қарама-қаршиликларга объектив равишда муносабатла бўлиши,
уларни бартараф этишда қўлланиладиган илмий-назарий хулоса-
ларнинг нечоғли амалиётга тўғри келишини таҳлилий асосларда
кўрсатишдир.

Қўлланма олий ўқув юрти ўқитувчилари, аспирантлари, тала-
балари ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Сўз боши

Конфликтология - жамиятдаги ижтимоий конфликтлар динамикаси, уларнинг сабабалари, шунингдек, конфликтлар типологияси формаларини ҳамда конфликтларни бартараф этишнинг назарий илмий асосларини тадқиқ этувчи фан.

Биз узок йиллар мобайнида собиқ Совет тузумининг мамлакатимиздаги ҳукмронлиги боис, кўплаб ижтимоий-гуманитар фанлар қатори конфликтология назариясини ҳам ўргана олмай келдик. Зеро, совет жамиятидаги ўзига хослик “ноконфликтли жамият” билан характерланар, амалиётда эса ижтимоий конфликтнинг турли типлари ва кўринишларини ҳар қаламда учратиш мумкин эди. Бироқ бу мавзулардан баҳс этмоқ “совет фуқароси” учун мутлақо таъқиқланганди. Шукроналар бўлсинки, мустақиллик туфайли биз ўта “махфий” бўлиб келган мавзулар ҳақида ҳам фикрлаш имконига эга бўлдик. Қўлингиздаги китоб ҳам ўша чарогон кўш нурларидан баҳраманл бўлиб, конфликтология борасида ёзилган илк мажмуалардан биридир, десак муболага бўлмас.

Конфликтология асосларини ўрганиш нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга молик. Фаннинг бу йўналиши давлат ва жамиятдаги - индивидлар ўртасидаги майда конфликтлардан то глобал микроскопга бўлган конфликтларни ўрганиш жараёнида ўзининг реал кўрсаткичлари билан одамларга амалий ёрдам берали. Индивидлар, ижтимоий гуруҳлар, давлатлар ўртасидаги конфликтларни куч ишлатиш ёки тинч, музокаралар ўтказиш йўли билан цивилизацион ҳал этиш ҳамда уларнинг ижобий натижаларини ҳам олдиндан кўрсатиб бериш имконияти туғилади.

Конфликтлар табиатини билиш ҳар бир инсон учун ўта муҳимдир. Зеро, ҳеч бир инсоннинг ҳаёт софиялари қарама-қаршиликларсиз бўлмайди. Бу ҳаёт қонуниятидир. Шунинг учун конфликтология назариясини ўрганиш инсон учун энг аввало ўз “инсонийлик табиатини” чуқур англаб етишида муҳим аҳамият касб этади.

Қўлланмада конфликтология назариясининг тарихий босқичлари ҳамда конфликтологиянинг умумий-назарий муаммолари билан бир қаторда айнан конфликтология муаммолари тизимида алоҳида ўрин тутган диний муносабатлар

хам талқик этилган. Тўғри, бу билан конфликтологиянинг бошланғич нуктасини диний муносабатларгина ташкил этади дедекчи эмасмиз. Бугунги кунда ер юзидаги конфликтларнинг аксарияти диний характер касб этиб жамиятдаги муайян конфликтларнинг маълум маънода асосига айланиб қолаётганлиги барчага маълум.

Жамиятдаги конфликтларни четдан кўринишига қараб, оддий бир сўз билан у ёки бу конфликт деб изоҳлаб қўйиш мумкин. Бирок ўша конфликтни бартараф этиш ёки назарий-таҳлилий жихатдан ўрганиш жараёнида унинг нақадар серкирра эканлигига амин бўламиз. Конфликтлар табиатининг ана шундай кўпқиррали хусусиятга эга эканлиги уни таҳлилий жихатдан ўқиб ўрганишда ҳам маълум қийинчиликларни юзага келтириши табиий.

Шу маънода қўлингиздаги қўлланмада ҳам конфликтларнинг назарий доирасига оид батафсил фикрлар баён этилган деган фикрлар йирокмиз. Зеро, иш конфликтологиянинг назарий асослари борасида олиб бораётган талқикотларимиз илк натижаларининг маҳсулидир. Шундай экан, қўлланмага ёки ундаги айрим мулоҳазаларга нисбатан Сизда тутилган таклифлар фикр ва мулоҳазалар бўлса бемалол билдиришингиз мумкин. Зеро, улар кейинги талқикотларимизнинг янада мукамалроқ чиқишига ёрдам беради.

Муаллифлар

I боб

Конфликтология асосларига кириш

I. Конфликт тўғрисидаги илк тасаввурлар

Ҳозирги замон илм-фани башарият тарихининг қайси бир даврига мурожаат қилмасин, уларнинг барчасида конфликтларнинг мавжуд эканлигига дуч келади. Ашиқроқ қилиб айтганда, конфликт жамият ривожининг доимий ҳамроҳи бўлганлигига амин бўламиз. Конфликтларнинг жамият ҳаётидаги ўрни қадимдан эътиборга молик бўлиб келган. Ҳа, инсоният конфликтлар билан “билагон одам”лар яшаган даврдан буён ҳамнафасдир. Шунинг учун бўлса керак илмий доираларга конфликт ҳақидаги илк қарашлар афсоналар орқали кириб келган.

Айнан афсона ва маталларда, ўтган асрларда ижод қилган файласуфлар, тарихчилар ва ёзувчиларнинг фикр-мулоҳазаларию илмий қарап-қарашларидаги кўплаб, баъзан эса ўта мулоҳазали фикрлар жамиятдаги конфликтларнинг келиб чикиш сабаблари ва уларни бартараф этиш йўллари хусусида бўлган. Қадимда оқсоқоллар ёки уруг-қабилла бошлиқлари кенашни конфликтни ҳал қилувчи куч сифатида хизмат қилган. Бироқ инсоният тарихининг кейинги босқичларида илк давлатларнинг вужудга келиши, одамлар ўртасида табақаланишнинг такомиллашиши ва унинг орқасидан ҳар хил сиёсий тизимларнинг юзага келиши ҳар доим ҳам жамиятда барқарорликни таъмин этавермагани табиий ҳол. Бундай ўзгаришлар одамлар ўртасида муайян даражада ижтимоий ҳақсизликни кучайтирган. Алалоқибат конфликтларга замин ҳозирланиб, томонлар ўртасидаги қарама-қаршилиқлар кенгайиб бораверган. Натижада жамиятда конфликтлар орқасидан унинг таъсиридаги муаммолар кўпайиб борган. Шунинг учун ўтган юзлаб йиллар давомида кинилик жамияти тинч-тотув келажакка умид билан қараган, доимо уруш ва қарама-қаршилиқсиз жамиятни кўришга интилиб яшаган.

Ижтимоий конфликтларнинг табиати тўғрисидаги илк қарап-қараш ва тушунчалар орасида қадимги юнон файласуфлари

алохида ўрин эгаллайди. Маишхур антик файласуф Гераклит ((тахм.)эр. ав. 530-470 й.) урушлар ва ижтимоий конфликтлар тўғрисидаги фикр ва мулоҳазаларини табиий борлик ҳақидаги умумий қарашлар тизимига боғлашга ҳаракат қилган. Унингча ҳамма нарса ўзаро боғлиқ ва бир-бирига айланиб туради. шу жумладан, инсоний муносабат нормалари ҳам. Дунёда ҳамма нарса ўч ва адоват туфайли вужудга келди, деб ҳисоблаган Гераклит. - Коинотдаги яккаю ягона умумий қонун - бу “ҳамма нарсанинг отаси ва подшоҳи-“уруш”. У ҳар қандай жамиятда кимларнидир худо, кимларнидир сизингувчи одамлар, яна бировларни қул, бошқасини эса - озод қилиб белгилаб берган”.

Бу сўзлар орқали Гераклит биринчилардан бўлиб кураш-нинг жамият таракқиётидаги ижобий ролини тўғри белгилаб беришга ҳаракат қилган. Гераклит қарашларида конфликт ўзига хос янги маънода, мисоли жамият ҳаётининг рамзи, аниқроғи, жамият ривожининг энг керакли ва асосий шарти сифатида намоён бўлади. Гераклитнинг “барча нарсаларнинг асоси конфликт ва кураш” деган тушунчасини қадими ионон файласуфларидан яна бири Эпикур (эр. ав. 341-270 й.) ҳам қўллайди. Эпикур жамиятдаги тўқнашувларнинг салбий оқибатлари инсонларни тинч-осойишта ва бирламликда яшашга чорлайди ва қачонлардир шунга олиб келди ҳам деб ҳисоблаган. Шундай қилиб жамиятнинг конфликтсиз ҳолати тўғрисидаги умийлари илк назарий мулоҳазалар билан бойиб борди.

Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври деб ном олган - IX - XII асрларда фаолият кўрсатган мутафаккирларнинг дунёвий маърифатга интилиши ва бу йўлда ўтмиш давлатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, инсонни улуглаш, унинг маънавий фазилатларини асослан борасидаги фикр-мулоҳазалари жамиятдаги конфликтлар ҳақидаги тарихий-тадрижий баҳсларда ўзига хошлиги билан ажралиб туради.

Абу Наср Форобий (873-950 й.) биринчи бўлиб жамият-нинг келиб чиқиши ва давлатни қандай бошқариш кераклиги ҳақидаги илмий-назарий билимлар тизimini ишлаб чиқди. Булар асосан қуйилгилардир:

- ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фан ва унинг вазифаси;

- инсон жамоасининг вужудга келиши, таркиби ва турлари;

- шаҳар-давлат жамоасининг ҳаёти ва фазилати, давлатнинг фаолияти вазифаси ва уни бошқариш шакллари;

- инсоннинг жамиятдаги ўрни ва вазифаси, ақлий, ахлоқий камолоти масалалари;

- давлат жамоасининг мақсад ва вазифалари, инсонни бахт-саодатга эрингиришнинг усуллари ва йўл-йўриқлари.

Фаробийнинг фикрича, жамиятдаги конфликтларнинг бир-дан бир сабаби - одамлар тафаккурида ижтимоий ҳаёт, шаҳар-давлат, ахлоқ ва фикр илмларининг тўла шаклланимаганлигидир. Ўз навбатида юзага келмоқчи бўлаётган конфликтларнинг олдини олишда ҳамда одамларнинг ушбу илмлар бўйича олган юқори билимлари ижобий натижалар бериши ҳақида гапириб, назарий билимларнинг эгаллигини амалиётда муҳим аҳамиятга эга эканлигини уқтиради.

Фаробийнинг жамият ҳақидаги мулоҳазаларида “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти” қораланади. Чунки ҳар қандай давлат ва жамиятда “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти”нинг амалиётда акс этиши, ўша давлат ва жамиятдаги конфликтлар шаклланишининг асосидир. Фаробий “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти”га қарама-қарши ўларок “табiiй эҳтиёж назарияси”ни илари суралди. Зеро одамларнинг биргаликда тотув яшаши, жамоаларга уюлиши, бир-бирига ёрдамлашиб кун кечириши қабилар табиат ва жамиятдаги “табiiй эҳтиёж” мавжудлигининг табiiй белгиларидир.

“Одамларга нисбатан - деб ёзди Фаробий, - уларни бирлаштириб турувчи бош мезон - инсонийликдир. Шу тўғрисида одамлар одамзод туркумига оид бўлганлиги учун ҳам ўзаро тинчликда яшашмоқлари лозим”.

Демак, инсонийлик - энг улуг неъмат бўлиб, у жамиятдаги конфликтларнинг юзага чиқмаслиги учун одамларни тинч-тотувликка қорловчи илк ижтимоий манба.

Ҳар бир одам ўз даврининг фарзанди, жумладан, Фаробий ҳам. У ўз даври турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда жамиятдаги фозил ва жоҳил шаҳар-давлатлар ўртасидаги фарқларни бир-бирига таққослайди. Деҳқончилик, қорвачилик, тўқувчилик, балиқчилик каби соҳалар билан бирга-

ликда касб-хунарга катта эътибор бериш фозил шаҳар-давлатга хос бўлган хусусиятдир. Халқларнинг бир-бирлари ҳудудларини босиб олиши, асирларни қул сифатида ишлатиши, фақат ўз давлатининг тишч-тотувлигини, фаровон ҳаётини кўзлаган давлатни жоҳил шаҳар-давлат, деб таърифлайди. У жоҳил шаҳар-давлатларнинг мавжудлигини нафақат давлатда, балки жамиятда ҳам конфликтларнинг тобора кенгайишидаги бош омил сифатида қоралади.

Умуман олганда Форобий жамиятда “идеал давлат”ларнинг бўлишини орзу қилади. “Идеал давлат”ларнинг мавжудлиги жамиятда конфликтлар ўрнига барқарорликни таъминлайди. Бундай жамиятга эришишнинг манбаи сифатида, у одамларнинг илм-фанни чуқур эгаллашлари зарурлигини кўрсатади.

Ўрта Осиёдаги илк Уйғониш даври вакилларида бири Абу Али Ибн Сино (980-1037 йй.) дир. Ибн Сино жамиятдаги конфликтлар ҳақида ўзининг “Рисолату талбири манзил”, “Иншораг ва Танбихат” каби асарларида фикрлар билдирган. “Рисолату талбири манзил” асарида шундай ёзади: “...одамларнинг мулкий тенгсизлиги, вазифасининг бир хил эмаслиги, ўзаро фарқлари, инсон ижтимоий фаолиятининг асосий сабабидир”. Бизнингча, тарихан бундай ижтимоий борлик илк маротаба “ақл идрокли одамлар” даврида шаклланган. Демак, бу фикрларга асосланган ҳолда конфликт аввало ижтимоий ҳодиса эканлигини алоҳида таъкиллаш мумкин.

Ибн Синонинг жамиятда “ўзаро боғлиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирларини қандайдир мухтожликдан холи этиши” хусусидаги қарашларини Форобий “табиий эҳтиёж назарияси”нинг талрижий давоми сифатида қараш мумкин. Бироқ юқорида таъкидланганидек, Форобий “табиий эҳтиёж назарияси”ни жамиятдаги “зўравонлик ва мажбурлаш таълимоти”га қарама-қарши қўйса, Ибн Сино “ўзаро боғлиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирини қандайдир мухтожликдан холи этиши” дан кейингина жамиятда “адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилди” дейди. “Адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилган” жамиятда эса конфликтларнинг тобора камайиб бориши табиий ҳолдир.

Илк Уйғониш даври намояндalarидан яна бири Абу

Райхон Беруний(973-1048)дир. Унинг жамиятдаги конфликтлар хақидаги кимматли фикрлари жамиятда “инсонларнинг мақсад ва ниятлари ҳар хил бўлгач санъат ва ҳунар ҳам турлича бўла бошлаши” - меҳнатнинг тақсимланиши борасидаги чуқур мулоҳазаларида учрайди. Пул - бу жамиятда меҳнат тақсимотининг шаклланиши натижасидир, - дейди Беруний. Унингча, инсонлар ўртасида олтин ва кумуш сифатида пулнинг муомаллада бўлиши қадр-қимматга эга эмас. Чунки улар инсоннинг ҳеч қандай эҳтиёжини қондира олмайди. Уларнинг қадр-қимматга эга бўлиши асосида - товар айирбошлаш ётади. Пулнинг ногўтри ишлатилиши туфайли ёвузлик келтирувчи бойлик юзага келади. Бу бойлик ўз навбатида мажбурий меҳнатни келтириб чиқарали. Беруний фикрича, пулнинг иккита хусусияти бор: биринчиси, товар айирбошлаш бўлса, иккинчиси, “бегона куч” ёллан - “бир киши иккинчисига ўртада тузилган шартнома туфайли ишлавни” тушунилади. Пул орқасидан ёлланиб ишлашни Беруний қоралайди. Негаки меҳнатнинг бундай тури муайян қарама-қаршиликлар - конфликтларнинг шаклланишига олиб келади.

Беруний инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳолатини белгиловчи омиллар деб қуйидагиларни кўрсатади: ақл, меҳнат, эркин танлаш. Ушбу мезонларга асосланган жамиятнинг соғлом жамият бўлиши, инсонлар ўртасида вужудга келган конфликтларнинг кенг ёйилмаслигига олиб келишини алоҳида уқтиради. Жамиятдаги конфликтлар мавжудлигининг муҳим сабабларидан яна бири сифатида одамлар ўртасидаги табақачиликни қоралайди. Табақачилик жамиятда “эркин танлаш” ўрнига шаклланган “эркин бўйсуниш”дир. “Эркин бўйсуниш” замирида томонларнинг кўркуви ва зўравонлиги ётади. Кўрқув ва зўравонлик мавжуд бўлган жойда конфликтнинг бўлиши муқаррардир.

Илк Уйғониш даври намоёндаларининг давлат ва жамиятдаги конфликтлар тўғрисидаги мувоҳазаларидан хулоса қилиб айтиш мумкинки, одамлардаги соғлом ақл ва пурмаъно тафаккурнинг ошиб бориши конфликтлар олдини олишдаги бошлангич восита экан. Шунинг учун бўлса керак бу даврда фаолият кўрсатган олимларнинг аксарияти одамларнинг кенг дунёқараш соҳиби бўлишида илм-фаннинг жуда катта

ахамиятга эга экашлигини алоҳида қайд этишган. Тўғри, IX - XII асрларда Ўрта Осиёда ижод қилган олимларнинг кўпчилиги ўз ижтимоий қарашларини яхлит ижтимоий-илмий таълимот сифатида яратишмаган. Бироқ уларнинг ижтимоий соҳадаги, шу жумладан, жамиятдаги конфликтлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари шунинг учун ҳам қимматлики, биринчидан, уларнинг табиат ва жамиятга нисбатан универсал ёндашув қобилиятига эга экашлигини кўрсатса, иккинчидан, бундан кейинги даврларда шаклланажак илмий-амалий мактабларнинг янги-янги қирраларининг очилишига сабаб бўлган.

Шарклаг илк Уйғониш даври вакиллари қарашларидан фарқли равишда Фарб дунёси ўрта асрлар - Европа Уйғониш даври намояндалари ижтимоий конфликтларга мураккаб ва қарама-қарши баҳо бердилар. Негаки бу даврда жамиятдаги ижтимоий зиддиятлар ва қуролли тўқнашувларни машҳур гуманистлар Т. Мор, Э. Роттердам, Ф. Рабле, Ф. Бэконлар кескин қоралаб чиққан эдилар.

Эразм Роттердам (1464-1536 йй.) уруш - “урушни билмаганлар учун ширин” дейди. У бошланажак конфликтнинг мисоли занжир реакцияси янглиг, ўз домига аҳолининг янги қатламлари ва давлатларни тортиб кетиши борасида сўз юритиб, қарама-қарши турган томонлар тарчи умумий жихатдан гоёвий бирга бўлсалар ҳам, ўзаро сулҳга келишишлари мушкуллигига эътибор қаратди.

Инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон (1561-1626 йй.)нинг конфликтлар табиати тўғрисидаги фикрлари ҳам эътиборга лойикдир. Конфликтология тарихида у биринчи бўлиб давлатнинг ички ижтимоий конфликтлари сабабларини аниқ назарий таҳлил қилиб чиқиб, ижтимоий тартибсизликларнинг моддий, сиёсий ва рухий шарт-шароитларини синчиклаб ўрганган ҳамда уларни бартараф этиш йўллариини белгилаб берган. Ф. Бэкон қарашларида давлат ва жамиятдаги ижтимоий тартибсизликларнинг юзага келишига сабаб сифатида, асосан моддий сабаблар тушунчаси устуворлиги характерлидир. Масалан, унингча бундай устувор жихатлардан бири давлатдаги халқ моддий аҳолининг танглигида намоён бўлади. “...Давлатда қанча пачор бўлса, - дейди у - шунча тайёр кўзғолончидир. Мабодо ночорлар қаторига оддий халқнинг

камбағаллашуви сабаб бўлса, хавф ортиб боради ва аниқроқ намоён бўлади. бироқ унутмаслик керакки, қорин учун бўладиган кўзғолонлар хавфларнинг энг хавфлисидир”.

Ф.Бэкон конфликтларнинг сиёсий сабабларини ўрганар экан, давлат бошлиқларининг давлат турмуш тарзидаги ўрни катта эканлигини алоҳида таъкидлайди. Шу билан биргалликда уларнинг давлатдаги ижтимоий қатламлар ва вакиллик органи фикрини инобатга олмасдан қатъий равишда субъектив мулоҳазасига кўра иш тутиши номақбуллигини уқтиради. Агарда шундай ҳолат юз берса, “халқ бундай бошбошдоқликни кийин хазм қилади ва ўзларича мустақил равишда қандайдир янги бошқарув тизимини жорий этишга ва уни ўрнатишга ҳаракат қиладилар. Аслида бундай ҳаракатлар ҳукмдордан норози аъёнлар ва амалдорларнинг яширин бузгунчиликларидан боғланади. Қачонки “ўрталик” зиёдилардан халққа йўналиш бериб қўйилса халқнинг кўтарилиши табиий”. Шунингдек Ф. Бэкон бошқарув тизимидаги сиёсий ҳатолар билан бирга, ижтимоий тартибсизликларни келтириб чиқарувчи бир қатор рухий омилларни ҳам аниқ ва равшан кўрсатиб берган. Жумладан, “давлат раҳбарининг тилидан чиққан кескин ва аччиқ сўз”, “жамият ҳаётидаги кўролмаслик иллати”, “ҳукумат шаънини булғайдиган, тез-тез кўтариладиган ва осон тарқаладиган мин-минлар, ёлгон ёки бўхтон ташвиқотлар” шулар жумласидандир.

Ижтимоий моҳароларнинг олдини оладиган йўллардан бири сифатида Ф.Бэкон сиёсий манёвр санъатини кўрсатади. “Одамларни бир умиддан иккинчисига стақлаш норозиликнинг олдини оладиган энг яхши восита. Инсонларнинг эҳтиёжларини қондира олмасаларьда уларни келажакка фақат умиллар билан ишонтира оладиган, ҳар қандай адоватни ўз вақтида орзу ва унинг умил учқунлари билан юмпната оладиган ҳукумат оқилдир; бу нарса айтарли мушкул эмас, зеро шахслар ва баъзан бутун бошли партиялар ўз истиқболларига ишонмасаларда, барибир орзу ва умиллари тўғрисида очик гапириб, ўзларини ана шулар билан овугадилар”. Шу ўринда Ф.Бэконнинг “давлатга қарши бўлган иттифоқлар ва партиялар орасига қутқу солиб, ўзаро қарама-қарши қилиб қўйиш, уларда келажакка нисбатан ишончсизлик пайдо қилиш”да

сийёсатнинг роли ва аҳамияти катта эканлиги тўғрисидаги фикрини эслатиб ўтиш мумкин.

Қай даражадалигилан қатъи назар конфликтнинг олдини олиш, Ф. Бэкон таърифи бўйича, - норозилар орасида уларни бирлаштира оладиган бош бўлмаслигига эришиш энг “гўзал меъёрдир”. Иккинчи томондан эса, халқ кўзголюнлари ва тартибсизликларини боса оладиган битта, яхшироғи бир нечта бундай шахсларнинг бўлишлари вақти келиб оломон халққа айланганда улар қандай асосий сифатга эга бўлажагилан дастлабки эҳтимолларни беради. Шунинг учун “... харбий бошлиқлар ва халқ фиолийлари ишонарли ва обрўли кишилар бўлиши, ажралишлар тарафдори ва шухратпараст бўлмасликлари, шунингдек, давлатдаги асосий амалдорлар билан хар қандай лаҳзала тил топиша оладиган шахс бўлиши зарур. Акс холда лаҳзалик малҳам оғир касалликдан ҳам хавфлироқ бўлиши мумкин”, - деб ёзди Бэкон.

2. Янги давр

Бу даврда жамиятдаги харбий можаролар, давлатларнинг бир-бирларининг ҳудудларини босиб олишлари ва зўравонликларини XVIII аср инглиз демократлари ва француз маърифатчилари Д. Пристли, Ш. Монтескье, Д. Дидро, Ж.Ж. Руссо, Вольтерлар кескин ва очик танқид қилдилар. Улар харбий конфликтларни “варварлик даври”нинг қолдиги сифатида баҳолаш эканлар, феодализм даври қолдиқларини йўқ қилиш, янгиланаётган жамиятга “абалий тинчлик”ка олиб келади, деб ҳисоблашган. Шу сабаб бу даврга тааллуқли асарларда асосан жамият ҳаётини таъкил қилиш шакллари, ижтимоий конфликтларни келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этиш йўллари, давлат тузумига боғлиқ бўлмаган холда фуқаролар тинчлигини таъминлаш ҳақидаги қарашлар устувор турди.

Жамиятга барқарорликни таъмин этиш борасида ўтган асрларда юзага келган назарий лойиҳалар айнан XVIII асрга келиб кенг ва кизиқиш билан муҳокама қилина бошланди. Қизиқарли томони шундаки, мазкур муҳокамалар маъниги, илғари сурилган гоялар, ўша даврдаги қаби бугунги кунда ҳам ўз қимматини ва долзарблигини йўқотмаган. Назари-

мизда XVIII асрда жаҳон таракқиётининг маънавий асосини кўзлаган, жамият ҳаётини дунё тарихи доирасида кўришга уринган ашомаларнинг қарашлари бунга сабаб бўлса мумкин. Мана шу барча сифатлар Жан Жак Руссо (1712-1778)нинг ижтимоий фалсафасида ёрқин намоён бўлади. Жаҳон тарихий-тадқиқий жараёни унингча, уч асосий йўналишга бўлинади: аввало барча кишилар тенг ва эркин бўлган “табиий ҳолат”, кейин цивилизациянинг тобора ривожини натижасида кишилар ўртасидаги тенглик, эркинлик ва бахтнинг йўқолиши, ва ниҳоят учинчиси инсонлар “жамият шартномаси” асосида йўқотилган жамият муносабатлари “абалдий тинчлик”, бирлик ва келишувни қайтарилади. Айнан мана шу кўрсатилган асослар атрофида бутун бошли давр мунозараси юзага келиди.

Ж.Ж.Руссонинг жамиятдаги “табиий ҳолат” тушунчасини кўришчилик қонунлари тўғри қабул қилинади. Табиқий немис файласуфи Иммануил Кант (1724-1804) “кўшни яшаётган одамлар ўртасидаги тинчлик ҳолати ҳеч қачон табиий ҳолат эмас... балки аксинча, уруш ҳолатининг энг паст даражадаги кўринишидир. Воқеликдаги доимий зиддиятлар ва доимий ҳавфларни ҳис қилиш жамиятга соғлом тинчлик ҳолатини бериши мумкин. Шунга кўра, тинчлик ҳолати ўрнатилмоғи керак” - дейди. Бу ерда биз бир томондан Т.Гоббс назмидаги “табиий ҳолат - бу ҳамманинг ҳаммага қарши уруши” деган хитобномасига яқинлашгандек бўлсак, иккинчи тарафдан аксинча, Ж.Ж.Руссо таъбиридаги - келажакда мураккаб янги тинчлик ва келишув ҳолати муқаррарлиги ҳақидаги фикрни кўраемиз.

Жамиятдаги конфликтлар борасида янги давр мутафаккирлари томонидан айтилган фикрларда ижтимоий конфликтларнинг сабаблари ва уларнинг олдини олиш борасидаги қарашлар ҳам ўрин олган. Фикрлар нечоғли турлича ва кўп бўлса-да, уларнинг умумий йўналишида бир-бирига муайян уйғунликни кўриш мумкин. У ҳам бўлса жамиятнинг ривожланишида тинчлик ва келишувнинг муқаррарлиги тўғрисидаги, ўрта асрлардаги танглик, тартибсизликлар ҳамда урушларнинг қораланиши, шунингдек, келажакда “абалдий тинчлик” ўрнатиш гоясининг илғари сурилиши каби фикрлардир. XIX аср бошларида шароит сезиларли даражада ўзгара бошлади. Ўзгарган муҳит ўз навбатида конфликтлар бораси-

даги фикрларни янги-янги йўналишлар билан бойитди. Гегелнинг қарашларидаёқ урушлар ва ижтимоий бухронларга баҳо беришда янгича ёндашувлар шаклланганлиги сезилиб туради. Гегель ўтмишда солир бўлган урушлар ҳақида баҳо этиб, уларнинг жамият тараққиётидаги салбий оқибатларига алоҳида эътибор қаратади. Урушлар тажрибаси жамиятга ҳеч қандай мукамал тараққиётни бермаслигини уқтиради.

Кучли давлат ҳокимияти тарафдори бўлган Гегель, давлат ичидаги оммавий тартибсизликлар нафақат давлат турмуш тарзига, балки жамият бирлигига ҳам путур етказиб, жамият сиёсий ҳаётида “кучсиз сиёсий бўшлиқ”ларни юзага келтириши мумкинлигини эътироф этади. Жамиятнинг тарихий-эволюцион ривожланиш жараёнидаги мураккаб қирраларига кенгрок эътибор бериш ва уларни тушуниб етиш муҳимдир. Негаки ижтимоий конфликтларнинг жамият ҳаётидаги роли тарихий жараён йўналиши қирралари билан объектив равишда боғлангандир.

Юқорида таъкидланганидек, XIX асрга келиб жамиятнинг иктисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётидаги кескин ўзгаришлар, конфликтлар ҳақидаги мавжуд ижтимоий назарияларга ҳам таъсир этмасдан қолмади. Мазкур қарама-қарши назариялар орасида урушларни ёқловчи фикрларнинг ҳам мавжудлиги киши диққатини ўзига тортади. Бундай оқимга мансуб назарийчилар ҳаётда томонлар ўртасида конфликт ва тўқнашувлар нафақат табиий равишда юз бериши мумкинлигини, балки уларнинг жамиятнинг тобора юксалиши ва фаровонлигининг асоси сифатида вақти-вақти билан содир бўлиб туриши зарурлигини кўрсатди. Бундай қарашлар эса кейинчалик жамият ҳаётида конфликтларнинг абадий бўлиб туришининг муайян сабаблари мавжудлиги ҳамда уларни жамият ҳаётидан олиб танилаш мумкин эмаслиги ҳақидаги янгича илмий-назарий ёндашувларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Инглиз иктисодчиси, роҳиб Томас Мальгус(1766-1834 йй.)нинг “Аҳоли тўғрисидаги қонун тажрибалари” (1798) асарида мамлакат аҳолиси ўртасида ўсиб бораётган ишсизлик муаммосига янгича таъриф берилган. Табиатнинг “абадий” биологик хусусиятларини жамиятда халқнинг қаншоқлашувига бош сабаб қилиб кўрсатган Т.Мальгус, ўзига хос “табиий

конуният” яратди. Унга кўра давлатда аҳоли сонининг ортиси геометрик прогрессия, уларнинг яшаш ва ҳаракатланиш воситалари эса - арифметик прогрессияга биноан ўсиб боради. Шу билан бирга ишчилар аҳолисининг аялчилигига, саноатнинг ўзгариши ва деҳқонларнинг ерсиз қоллириш сизсати эмас, балки ишчилар синфининг “енгилтаклик олати” бўйича “ўйловсиз” кўпайишини энг асосий сабаб қилиб кўрсатади. Табиийки, жамият ривожланишига нисбатан бундай баҳо одамларнинг яшаш учун курашиши нафақат табиий ҳол, балки унинг зарурият эканлигини ҳам яна бир бор намоён қилади. Қолаверса, мазкур назария одамларнинг “ўйловсиз” кўпайиши натижасида турли хил конфликтларнинг юзага чиқишини жамият ривожланишидаги муҳим омил сифатида кўрсатиб ўтади.

Маълумки яшаш учун кураш муаммоси инглиз бислоти Чарльз Дарвин (1809-1902 йй.) таълимотида ҳам марказий ўринни эгаллаган. Унинг асосий назарий гоялари био. оғик эволюция тўғрисидаги “Турларнинг табиий танлов натижасида келиб чиқиши ёки яшаш учун курашда тоза насли турларни сақлаб қолин” (1959 й) илмий асарида баён этилган. Асарнинг асосий гояси унинг номидаёқ ўз аксини топган, яъни тарик табиатнинг ривожланиши яшаш учун олиб борилаётган доимий курашда, янада аниқроғи энг яшовчан турларнинггина табиий танлов натижасида омон қолишида эканлиги исботлаб берилган. Ч.Дарвин ўзининг мазкур таълимотини жамият тараккиётига таъбиқ этанми ёки йўқми айтиш қийин. Умуман олганда олимнинг ижодини ўрганган тадқиқочилар ўртисида бу борада ягона фикр мавжуд эмас. Тўғри, унинг кетидан “ижтимоий дарвинизм” оқими пайдо бўлди, аммо бу эким тарафдорлари жамият тараккиётини табиий танлов ва яшаш учун курашнинг биологик қонуналарни асосидагина тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Кейинчалик яшаш учун кураш принципига асосланган (бу жиҳатдан Дарвин таълимотига яқин), бироқ яшаш учун курашга ижтимоий тамойилларни асос қилиб олган позитивизмнинг раҳнамоларидан бири Герберт Спенсер (1820-1903 йй.) майдонга келди. У жамият тараккиётида асосий қонун бўлган жамият шукуҳига энг мослашган инд-видларнинг яшашни ҳақидаги гояни илгари сурди холос. Г.Спен-

сер таълимотига кўра жамиятдаги мавжуд қарама-қаршиликлар ҳолати кўп кирралидир. Худди шу жиҳати билан у фақат алоҳида жамият орасидаги мувозанатни эмас, балки жамият ва уни ўраб турган табиий олам ўртасидаги муносабатларни ҳам ўзига камраб олади. Шунинг учун ҳам олим жамиятда конфликт қонунини умумий ва энг асосий қонун сифатида эътироф этади.

Г.Спенсер таълимотида жамият билан табиий муҳит ўртасидаги муносабатлардан ташқари жамият ривожининг тарихий чегаралари ҳам ана шу қонуният асосида бўлиши баён этилган. Унингча жамиятдаги табиий муҳитнинг илк сарчашмалари жамият ривожининг муайян босқичида халқлар ва ирқлар ўртасида тўлиқ тенглик юзага келмагунча намён бўла олмайди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида АҚШда ижод қилган машҳур олим Уильям Самнер (1840-1910 йй.) янаш учун курашда прогресснинг муқаррар омили сифатида инсониятнинг энг кучсиз ва онгсиз қатлами ҳалок бўлиши шарт деган ақидани олға суради. Ғолиблар-чи!? Ғолиблар эса жамиятдаги ишбилармон талбиркорлар, иш одамлари, банкирлар ва шу кабилар - барча “умумбанарий қадриятлар ижолкорлари ва умуман энг яхши инсонлар саналар эли”.

Конфликтология борасидаги консерватизмга асосланган фикрлардан фарқли равишда, У.Самнер қарашилари фаннинг илмий ирмоқларига қутилмаган “тошқин” сингари кўшилди. Унинг қарашларида позитивистик оҳанг ҳукмрон эди. Тарихий-этнографик материалларнинг қатламига таянган У.Самнер, ижтимоий муносабатлар меъёрини ўрганишда тизимли услубий ёндашувга асос солиб, гуруҳлар ичилиги ва гуруҳлараро муносабатларни шу тарзда ўрганишни бошлаб берди. Конфликтларни талқин қилишда гуруҳлараро конфликтларга алоҳида эътибор қаратиш У.Самнер таълимотининг асосий бўғинларидан бири бўлди.

Конфликтлар борасидаги янги назарий - таҳлилий мотивлар поляк олими, юрист Людвиг Гумплович (1838-1909 йй.) ижодида ҳам учрайди. Жаҳон тарихининг - ирқлар ўртасидаги доимий курашдан иборат эканлигини эътироф этган олим, ирқларнинг юзага келиши ҳамда уларнинг бири-биридан фарқини биологик жиҳатдан эмас, балки улар

маданиятларининг ўзига хос хусусиятлари билан бир леб ҳисоблайди. Алоҳида ирк - ўзига хос бир маданиятдир. Шу боис конфликтларнинг сабабларини фақат инсон табиатидангина эмас, балки ўзига хос мавжуд маданият типларининг ижтимоий феноменидан излаш керак. Негаки маданиятлар ижтимоий феномени конфликтларнинг қандай тус олишини - оддийдан то мураккабгача бўлган босқичларининг ижтимоий ҳаёт талабларига монанд ўзгариб бориши жараёнидаги илк маълумотларни бериши мумкин.

Л.Гумплович фикрича, конфликтлар ягона ва зарурий ижтимоий жараён эмас. Бирок, кенг ижтимоий жамоалар ҳамда давлатларни вужудга келтирадиган ижтимоий бирлашувлар аҳамиятга молик жараёнлар. Чунки бу ерда конфликтнинг асосий ҳал қилувчи ролни ўйнашининг сабаби битта, яъни жамиятда ижтимоий гуруҳлар айнан конфликт натижасидангина бирлашадилар. Жамиятда янги қоидалар бирлигининг шаклланиши алоҳида-алоҳида гуруҳлар кураши натижаси сифатида намоён бўлиши мумкин.

Л. Гумпловичнинг жамиятдаги ижтимоий конфликтлар табиатига нисбатан муносабатларини уч асосий тезисга бўлиш мумкин:

1) конфликтлар тарихий жараён негизи, уларнинг ҳаммаси турли характерга эга бўлсалар-да, тараққиёт омили ҳисобланади;

2) жамиятнинг ҳукмронлар ва бўйсунувчилар(хизматкорлар)га бўлиниши, шунингдек, улар ўртасидаги муносабатларнинг ноуйғунлигидан келиб чиқадиган конфликтлар ҳам абадий ҳодисалар;

3) конфликтлар жамиятнинг бирлашувига ёрдам берали, кенг бирлашмаларнинг шаклланишини таъминлайди.

Ҳозирги пайтда юқорида номлари зикр этилган олимлар томонидан илгари сурилган баъзи илмий-назарий гоялар ҳали ҳам фойладан ҳоли бўлмай, жамиятдаги айрим долзарб муаммоларни ҳал этишда ўзига хос аҳамиятга эга. Зеро, улар жамиятда содир бўладиган турли хил умумий фундаментал конфликтларни назарий жиҳатдан таърифлаган. Ижтимоий тизимни такомиллаштиришда уларнинг алоҳида аҳамиятини асослаш билан биргаликда, жамиятда конфликт ва бар-

қарорлик, уруш ва тинчлик ҳолатларининг алмашинуви, туришини кўрсатиб беришган.

XIX-XX асрларга келиб, конфликтларни тадқиқ этишда илмий муҳитга социология фани кенгрок таъсир ўтказиб бошлади. Жамиятнинг ривожланиши ва ривожланишини таъмин этувчи куч - ижтимоий тизимнинг фаолият кўрсатиши қонуниятларини таърифлашда социологиянинг мустақил фан сифатида майдонга келиши инсоннинг жамият ҳаётини тушунишида янги бир саҳифани очди. Социология турли файласуфларнинг жамият тўғрисидаги фикрларини, фалсафий қарашларидан кейин, қатъий илмий услублар ёрдамида йигилган маълумотларни умумлаштириш мақсадида назарий тизим услубига ўтади. Статистик йигилмалар, анкета сўровлари, тарихий-киёсий умумлаштирув, ўрганилаётган жараёнларга (объектга) назарий-услубий ёнлашувлар каби илмий тадқиқот услублари жамият ҳодисаларини аниқлаш воситаларининг зарурий шартлари бўлиб хизмат қилди.

Конфликт муаммоларини тадқиқ ва тасниф этиш социологияда турлича йўналишлар билан амалга оширилган. Уларнинг ҳаммаси ҳам конфликтни ижтимоий ҳаёт тамойилларининг якуний категорияси сифатида тан олинмасда, бироқ конфликтларнинг жамият турмуш тарзида муҳим аҳамиятга эга эканлигини ва уларнинг назарий таҳлили зарурлигини эътироф этишган.

Немис социологи Георг Зиммель (1858-1918 йй.) “конфликт социологияси” терминини илмий сиёсий дугатлар мажмуасига биринчи киритган олим сифатида тан олинган. Унинг асримиз бонларида нашр этилган асарларидан бири ҳам шундай номланади. Олимнинг фикрича, конфликтлар жамиятда ижтимоий интеграцияни муайян даражада мувофиқлаштиради, ижтимоий билимларнинг аниқ хусусиятларини аниқлаб, уларни ташкил этиш принциплари ва меъёрини мустаҳкамлайди.

20-йилларга келиб, Чикаго мактабининг кўзга кўринган социологлари - Роберт Парк (1864-1994 йй.), Эрнест Берджес (1894-1964 йй.), Албион Смолл (1854-1926 йй.)лар Г.Зиммелнинг назарий қарашларини лавом этирадилар.

Улар ижтимоий жараённи ўзаро боғлиқ бўлган тўрт ҳаракат: мусобақа, конфликт, мослашув ва ассимиляция

асосида кўриб чиқишади. Конфликтлар жамиятдаги ушбу ўзаро ижтимоий муносабатларда марказий ўринни эгаллаб, ижтимоий жараёндаги мусобакадан мослашув ва ассимиляцияга ўтказувчи родини ўйнайди ва бу билан ижтимоий ўзгаришларнинг муҳим манбаига айланади. Социологиянинг амалдаги максоди - конфликтлар трансформациясини ўзаро ҳамкорликка мувофиқлаштириш ҳамда ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро муносабатларини яхшилашдан иборатдир.

3. XIX аср охири - XX аср бошида конфликтологиянинг ривожини

XIX аср охири XX аср бошларида конфликтология билан шугулланувчи мутахассислар орасида Карл Маркс(1818-1883)нинг ижтимоий назариясига кизиқишнинг кучайиши кузатилади. Бу бежиз эмас, албатта. Негаки К.Маркс социологияси жамиятнинг ривожланиш жараёни тўғрисидаги асосий фикр ва мулоҳазаларга сезиларли ўзгартиришлар киритди.

К.Маркс таъбирича жамиятда одамлар ўзларининг оғи ва шууридан қатъи назар бир-бирлари билан муносабатга киришадилар. Ушбу муносабатларнинг бирлиги ижтимоий материяга, яъни умуман умумий ижтимоий борликка боғлиқ бўлиб, ўз навбатида бундай жараёнлар илмий тушунини мумкин бўлган ижтимоий муносабатларни шакллантиради.

1859 йилнинг январида К.Маркс ўзининг “Сиёсий иқтисод танқиди” китобига ёзган “Сўз боши”си билан тарихни материалистик тушунининг амалий тарихий муддатини бошлаган дейиш мумкин. К.Маркс назарида жамият тизими тўғрисида асосдан тузилган: ишлаб чиқариш кучлари - ишлаб чиқариш муносабатлари - сиёсий устқурма - жамиятни тушунини ва аниқлаш шакллари. Маълумки ушбу асосларнинг умумий тизими ҳамда уларнинг ўзаро муносабатлари марксизм ижтимоий назариясининг асосий мезони ҳисобланади.

Шу билан биргаликда К. Маркснинг ушбу назарияси ижтимоий социологиянинг қатъий ишлаб чиқилган ва илмий асосланган - умумий социология назариясинигина эмас, балки марксизм таъбиридаги конфликтнинг аниқ тизимли назариясини ташкил қилади. Бироқ марксизм ўз даврини тушу-

ниш ва идрок этишдан нарига ўтолмаганини шу ўринда эътироф этиш зарур. Негаки XIX асрнинг кўнгина чалқақликларига аниқлик киритилмасдан “энг инкилобий назария” қобиғида ўраланиб қолганлиги барчага маълум. Бунда чалқанликлардан бири - келажакда жамиятдаги жамиқ конфликтларни тугатиш мумкинлиги тўғрисидаги қарама-қарши иборатдир. Маркснинг фикрича, инсоният XIX аср охирида тарихий ўзгаришлар билан юзма-юз турганлиги ва келажакда ҳақиқий тарихий давр бошланиши мумкин. Бошланажак давр жамиятда - сиёсий инкилоблар бугундай барҳам топиши, моддий бойликларнинг ортини натижасида умумжамиа муносабатлари табиати ҳам ўзгартириб юбориши, конфликтларнинг эса фақатгина саноат фабрикалари доирасида муносабатлардагина мавжуд бўлишини таъминлаши керак эди. В.И. Лениннинг социалистик жамиятда антагонизмнинг бутунлай йўқолиб кетиши ва “янги инсонни” тарбиялаш ҳақидаги мулоҳазалари К. Маркснинг бу таълимотига қарши бўлмасдан, аксинча, ана шу принципларни тасдиқлар в тўлиқлар эди.

Шунингдек, марксизмда жамиятдаги турли табақала манфаатлари қарама-қаршилигидан келиб чиққан ҳар қандай ижтимоий конфликт, аввало, унинг сиёсий аҳамият тарафидангина қаралар эди. Бу эса унинг бошқа ижтимоий фанлар нуктаи назаридан қараш имкониятини чеклаб қўяр эди.

XX асрнинг биринчи ярмида марксизмнинг ҳеч қандай аралашуви ёки таъсирсиз жамиятдаги фақатгина келиш-кулиш ва барқарорликнигина эмас, балки конфликт ва унинг ортдан юзага келадиган ўзгаришларга ҳам алоҳида эътибор бер бошлаган илмий оқимлар вужудга келди. (В. Парето, Г. Моска, Ж. Сарель, Ф. Оппенгеймер, А. Бентли).

Элита назарияси билан илмий доирада машҳур бўлган италиян тадқиқотчиси Вильфредо Парето (1848-1923), ў таълимотида инсон табиати доимо иккиланувчанлик хусусиятига эга эканлигини таъкидлаган. У инсон онги андани учун эмас, кўпроқ гаразўйлик мақсадига йўналтирилган бўлади, деб ҳисоблайди. Бунинг натижасида инсонлар ўзининг фаолиятлари ва хатти-ҳаракатлари нимага қаратилганини яшириш учун жамиятда турли хил назарияларни ўйла

топадилар. Ҳар қандай жамиятдаги назариялар ва мафкура-ларнинг мавжудлигига сабаб - муайян одамлар ўз хатти-харакатларини ҳис-ҳаяжонлар нардаси остидагина кўрсатиб, ҳақиқий мақсадни эса яширишдан иборатдир. Шундай қилиб инсон руҳиятининг номақбул қатламлари уларнинг хара-катларида бошқарув ролини ўйнайди.

В.Парето инсон руҳиятининг асосий ролини эътироф этгани ҳолда, жамиятнинг ижтимоий турланувчанлиги баъ-риятга доимий ҳамроҳдир, зеро индивидларнинг ҳам бионси-хологик сифатлари ҳудди шундай доимийдир. В.Паретонинг ижтимоий ўзгарувчанлик ҳақидаги фикрлари аввало давлат ва жамиятдаги бир тўда амалдорлар, аниқроғи, кам сонли бошқарувчилар - элитага нисбатан айтилган фикрлардир.

Элиталарнинг алмашинуви ва улар ўртасидаги кураш В.Парето таърифича, жамиятнинг туб моҳиятини аниқлатади. Унингча, баъриятнинг табиий бир қонунияти бор. У ҳам бўлса кўнлаб ва турли хил асосдаги конфликтлар жамият-нинг ривожланиш жараёнига доимо ҳамроҳлик қилади. Аммо конфликтларнинг роли ва аҳамияти бошқарувчи элитанинг аниқ ёки ноаниқ ривожланиш босқичига ҳам боғлиқ. Негаки мавжуд элиталар давлат ва жамиятдаги сиёсий тизимлар барқарорлигини таъминлаш, қулай динамик мувозанатни ушлаб туришдагина эмас, балки инқилобий характерга эга бўлган радикал ўзгаришлар орқали бошқарувчи элита вакиллариининг ўрин алмашинувини - табиий "тўхтовсиз алмашинув" жараёнига айлангириши ҳеч гап эмас.

В.Парето билан бир даврда янаган сиёсатшуносликнинг асосчиларидан бири, италян юристи Гаэтано Моска (1858-1941) ҳам элита ҳақидаги назариянинг яратувчиларидан бири эди. Унинг 1896 йилда чоп этилган "сиёсий ёки бошқарувчи синф" ҳақидаги асари ("Сиёсий фанлар элементлари") Ита-лияда замонавий сиёсий талқиқотларнинг ривожланишига пойдевор бўлди. Г. Моска фикрига кўра ҳар қандай жамиятла икки абаллий синф мавжуддир:

1) ҳукмронлик қилувчи "сиёсий синф" - зиммасига дав-латнинг барча мажбуриятларини олади ва албатта, бир қатор институтларга эга бўлиб, улар муайян имтиёзлардан фойда-ланади;

2) бошқарилувчи синф - бу яхши уюлмаган кўпчиликни

ташкил қилувчи синф. Тадқиқотчининг фикрича, неча асрлардан бери давлат ва жамиятда халқ вакиллиги ва суверенитети тўғрисидаги назарий билимлар фақат орзуланганига иборат. Аслида эса реал ҳукумат доимо “сиёсий синф” кўлида бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади. Халқ ҳокимияти, демократик жамият ва социализм - буларнинг ҳаммаси утопия (хомхаёл) ва биронгаси ҳам жамият қонуни ва ижтимоий инсон табиатига мос келмайди. Ҳокимият ҳеч қачон халқ ҳокимияти тариқасида намоён бўлмайди. Лекин энг кўни билан, дейди тадқиқотчи, у фақат сиёсийликда халқ манфаатига хизмат қилиши мумкин ҳолос.

Г.Моска давлатдаги бошқарувчи олий табақа - элита кўлида мулкчилик ва шу каби бошқа асосларнинг бўлишини эмас, балки уларнинг оғи ҳамла билимларини оширишга хизмат қилувчи “илмий сиёсат”нинг зарурлигини эътироф этади ва уни яратилганга интилади. Бундай “ҳокимиятга муносиблар”ни тарбиялагани ва унга амалий етишини Г.Моска узок келажакка дахлдор деб ҳисоблайди. Унгача тарих саҳнаси - зўрлик ва конфликтлар жамиятдаги ўзгаришлар ва ижтимоий барқарорлик жараёнлари учун асосий роль ўйнайдиган синфлараро кураш майдони бўлиб қолади. Ушбу курашлар натижаси ҳар бир даврнинг аниқ талабларига мос ўки бу синфлар галабасига боғлиқ бўлади.

Германияда Франц Оппенгеймер (1864-1943) конфликтнинг бошқача сиёсий концепциясини ишлаб чиқди. Тадқиқотчини давлатнинг вужудга келиши ва унга ёндош ижтимоий жараёнлар хусусиятлари кўпроқ қизиқтиради. У давлатнинг вужудга келишида иқтисодий сабаблар асосий роль ўйнамайди деб ҳисоблайди. Ф.Оппенгеймер таъбири билан айтганда, давлат - бу шундай ҳуқуқий институтдирки, бунда “бир-бирларига зўрлик билан боғлаб қўйилган биринчи гуруҳистилочилар ҳамда иккинчи гуруҳ-истило қилинганлар ўртасидаги муносабатлар мужассамлашгандир...”. Жамиятдаги синфлар ва давлатларнинг ўз ички ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш омиллари асосила вужудга келиши ҳақидаги қарашларни қаттиқ танқид қилган Ф.Оппенгеймер уларни “назария ва амалиётдаги ижтимоий зулм манбаи” деб эълон қилади. Унингча, давлатчилик одамларни маълум бир гояга бўйсундириш ўки маълум ҳудудда яшаётган аҳолини истило

қилиш йўли билан вужулга келали. Ана шулай жараёнларда синфлар ўртасидаги қарама-қарши муносабатлар шаклланади ва бундай муносабатлар кўп ҳолларда ўзгармасдан қолаверади. Фақатгина эксплуатация шакллари-жисмоний кийноқдан иктисодий ва сиёсий зўравонликка айланиб ўзгариши мумкин ҳолос. “Тахминан 5000 йилларча аввал - деб таъкидлайди у - халқларнинг бир-бирини истило қилиши бошланган бўлса, унинг натижасида тенгсизлик шуури ҳам инсон танасига кириб жойлашгандир. Ўз-ўзидан аёнки кейинги тарих, қолаверса, одамлар турмуш тарзи мана шу касалик оқибатида ҳар хил даражадаги конфликтлар билан ёнма-ён бўлиб келмоқда ва бу шундай бўлиб қолажак”.

Европалик олимлардан анча фарқ қиладиган сиёсий концепцияни АКШда Артур Бентли ишлаб чиқди. Уни жамиятдаги умумсиёсий фаолиятнинг бир қисми бўлмиш сиёсий ҳаётгина кўпроқ қизиқтиради. А.Бентли концепциясининг асосини “гуруҳ”, қолаверса, “сиёсий гуруҳ” тушунчаси ташкил этади. Сиёсатшунослик доирасида сиёсий гуруҳлар сирасига нафақат сиёсий партиялар, балки бошқа сиёсий институтларнинг ҳам кириши табиий. Уларнинг фаолиятларини таҳсил этиш натижасида гуруҳларнинг олдига қўйган максал ва вазифаларини аниқлаш мумкин. Сиёсий гуруҳлар фаолиятлари давомида ўз манфаатларини ҳам ҳаракатларига мувофиқлаштириб борадилар. Турли манфаатли гуруҳларнинг тўқнашуви натижасида А.Бентли таъкидлаган жамиятнинг сиёсий ҳаёти юзага келали. Ушбу “ҳаёт” турмуш тарзининг шаклланиши замирида ётган кучларга олим алоҳида эътибор қаратади. Шунинг учун бўлса керак, А.Бентли биргина “зўрлик” термини орқали шаклланган сиёсий ҳаётга таъриф беришни маъқул қўради. Бирок таъйик.- дейди у,- фақат жисмоний азоблаш ёки куч ишлатишлангина иборат эмас. “Гуруҳларнинг бир-бирига нисбатан таъйик этиш истагининг борлиги жамиятдаги оддий ҳолдир. Аммо “таъйик” тушунчасининг қўлами кенг бўлиб, гуруҳларнинг бошқа гуруҳларга таъсир этиш шакллари бўлмиш - қураш ва намойишлардан тортиб, очик баҳслар насихатбозликкача бўлган хусусиятларни ўзига камраб олган”.

Шундай қилиб, XIX ва XX аср бошларида мавжуд ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий-назарий концепциялар нати-

жасила конфликтология муаммоларига нисбатан кизиқининг ортиб кетиши табиий бир ҳолидир. Айтиш жоизки, жамиятдаги конфликтларни таҳлил этиш бу даврларда асосан ижтимоий дарвинизм ва марксизмнинг услубий таъкини, тарб социологияси ва сиёсатшунослиги, юриспруденцияси асосида амалга оширилган. Назаримизда ушбу илмий йўналишлар услубий хусусиятларида конфликтлар асосига кириб боришдаги ҳам кучли, ҳам салбий жиҳатларнинг борлиги эътиборга молик. Жамият тараққиёти ва конфликтология муаммоларига нисбатан тегишли хулосалар чиқарилишида ўша даврдаги ижтимоий ва сиёсий воқеаларнинг бевосита ва сезиларли таъсир ўтказиши ҳам табиий. Бу даврда илгари сурилган илмий гоялар тўғрисида сўз кетганда, улар орасида бугунги кунда ҳам долзарблиги ва умумийлигини йўқотмаган айрим назарий концепцияларни ажратиб кўрсатиш мақсадида мувофиқдир.

Биринчидан, конфликтнинг жамиятдаги одадий ижтимоий ҳолатлиги тўғрисидаги қатъий фикр. Турли хил биологик, рухий, ижтимоий ва бошқа омиллар асосида ҳар хил даражадаги конфликт ҳолатларни келтириб чиқариш инсон табиатида, шунингдек, жамиятга ҳос хусусиятдир.

Иккинчидан, конфликтлар жамият тараққиётида бир қатор ижобий вазифаларни ҳам ўтайди. Улар жамиятнинг тобора ривожланиши, ижтимоий билимлар бирлигининг сақланиши ва уйғунлашувида, умумий аҳамиятга молик бўлган мажбурий тартибот ва ижтимоий қадриятларнинг жамиятда мустаҳкам ўрнатилишида ўзига ҳос ўрин тутади.

Учинчидан, жамиятдаги муайян конфликтлар ҳамда мазкур ҳолатни келтириб чиқарган омиллар, яъни конфликтлар тизими ва бу тизим аниқланадиган ижтимоий ҳаёт ўртасидаги боғлиқлик ва бирликнинг мавжудлиги.

Тўртинчидан, бошқарувчи озчилик ва бошқарилувчи яъни тобе кўнчилик ўртасидаги зиддиятнинг доимийлиги.

Бешинчидан, манфаатлари бир-бирига зид бўлган турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро келишуви ва уларнинг муаммоларни биргаликда бартараф этиши жамиятда маълум ижтимоий барқарорликка сабаб бўлади. Жамият тараққиётига нисбатан ушбу ҳолат ўсиб боровчи - барқарорлик тарзи тадқиқ этилади.

4. Конфликтологиянинг hozirgi zamon tamoyillari

XX asrning 30-yillaridan boshlab konfliktologiya muammolariga nazariy jihatdan qiziqishi nisbatan susay boradi. Ushbu holat avvalo AQSh, keyinroq esa Evropada kuzatila boshlandi.

Jamiyatdagi konfliktlarga bulgan olidingi qiziqishning ma'lum darajada pasayishi oqibatida konfliktologiya muammolari borasidagi ilmiy ishlar uz auditoriasigaгина эга bulib kolli. Bular turli xil, amaldagi jamiyat tartiblariга nisbatan tanqidий ёndoshuvchi, isloхотlar va kelajakka katъий ishonч bilan boкуvchi ijtimoiy va siёсий xarakterlar edi. Lekin Чикаго maktabining guллаb-yoshlari davri (1915-1935)даёк bu holat asta-sekin uzgaradi. Bu vaqtlardagi ilmiy muхitning olidingi davrlardan farki shuki: 1) ijtimoiy tadqiqotlarning asosий buyurtmachilari sifatida davlat va хususий talbirkorlik kompaniyalari va boshka har xil muassasalar kunay boradi. Ular tadqiqotchilar maktablarini kerakli maблаglar bilan taъminlab turardi; 2) buyurtmachilarning талаби va qiziqishiga javoban tadqiqotlarning mundariжasi va maъnosi ham uzgaradi; 3) muammolarni urganishdagi umumnazariy tadqiqotlar urnini, kundalik, aniq tavsiflar va natijalarga эга tadqiqotlar eгаллайди; 4) tadqiqotchilar olida tugridan tугri mavjud tanqidий tizimlar saqlanib turishi mumkin bulgan шарoitlarni belgilash, ana шу vaziyatlarga muvofiq шахslarning faol ishtirokini taъminlash vazifasi turardi.

Shakllangan bu turttala yangicha shart-sharoitlarning taъsiri oqibatida muammolarga nisbatan ёnlanuvlarda ham muayyan uzgarishlar юzaga kelли. Masalan, konfliktologiya muammolarining taхлили mavjud konfliktli holatlarni hal etish uslubini nuқтаи nazaridan amalga оширила boradi. Baъzi soziolog va хуquqshunoslar jamiyatdagi kunlab ish tashlashlar, namoyishlar, kurolli tugnanuvlar ortidagi muammolar va urushlarning kelib chiqish sabablariни talqik kila boshladilar. Birok bu tadqiqotlar kўprok epizodik va empirik tadqiqotlar kўrinishida edi. Kўrinish turibdiki, tizimli konfliktlar taхлили urnini рухий зўriqishi va

уларни енгиллатиш услублари эгаллай бошлади. Натижада, жамиятдаги конфликтларнинг сабаби сифатида фақат иккита томон ўртасидаги карама-қаршилик ва зиддиятлар биринчи ўринга чиқиб қолади. Ваҳоланки, конфликт(қандай характерда бўлмасин)ларнинг юзага келишида ўзига хос объектив ва субъектив сабаблар мавжуд бўлади.

Конфликтология муаммоларини назарий талқик этишда четга чиқиш сабабларидан яна бири сиёсий характерга эга бўлиб, асосан бу ҳолат марксизмнинг “таъсир куч”лари билан боғлиқ эди. Негаки бир қатор гарб давлатлари олимларининг тафаккурида конфликтология муаммоси марксизм билан тенглантирилди. Уларнинг фикрича, гўёки ижтимоий конфликтларга назарий кизиқишларнинг ортиб бориши конфликтларни қувватлаш эҳтимоли, конфликтларнинг қўпо-рувчилик фаолиятига ҳомийлик қилиш ҳолатларини келтириб чиқариши мумкин эди.

Конфликтология муаммолари борасидаги талқикорларнинг сусайиш жараёни XX аср 40-йилларининг охиригача сақланиб турди. Тўғри, бу давргача конфликтларни талқик этиш борасидаги ҳаракатлар бутунлай тўхтаб қолмаган фақатгина ушбу муаммолар бўйича чиқишлар, таҳлили ёнданувлар сезиларли даражада қисқарди ҳолос. Натижада жамиятнинг функционал модели асосида конфликтларни нисбатан умумий муносабат ҳам ўзгарди. Ушбу ўринда жамиятдаги бош-бошқоқлик сабабларини функционал услуб доирасида талқик этишни мисол тариқасида келтириш мумкин. Мазкур оқимнинг вакили, америкалик социолог назарийчи Толкотт Парсонс (1902-1979) конфликтли ҳолатларнинг таҳлиliga катта эътибор берди. Бироқ у конфликтларни талқик қилиш ва барқараф этишда жамиятнинг бирор келишувга эришишини интеграцион жараён сифатида баҳолади. Ана шу нуқтаи назардан Парсонс конфликтни ижтимоий зиддият, енгиб ўтиш лозим бўлган ўзига хос жамият касалиги деб билди. Т.Парсонс жамиятдаги барқарорликни таъминловчи қатор “функционал асослар”ни ишлаб чиқди ва уларга асосланган ҳолда жамиятда шакланган меъёр ва қадриятларни мувофиқ равишда ижтимоий тузумни ушлаб туриш, ижтимоий конфликтлар ва бўҳронлардан сақланиш мумкин деб ҳисоблайди. Булар:

Биринчидан, ўша жамият эътиборли қисмининг биологик ва руҳий эҳтиёжларини қондириш.

Иккинчидан, жамиятдаги устувор меъёрлар асосида шахсларни тарбияловчи “ижтимоий назорат” органилари фаолиятини кучайтириш.

Учинчидан, жамиятда ҳар бир шахсга белгилаб берилган вазифа ва ҳаракатларни жамиятдаги меъёрлар билан мувофиқлаштириш.

Т.Парсонс ижтимоий тартиботни жамиятнинг “табиий шакли” сифатида баҳолаётган экан, асосий эътиборини жамиятдаги интеграция муаммоларига қаратиб, мавжуд тузумнинг можароларсиз турмуш тарзга эга бўлишини қўллаб-қувватлайди. Агарда бунинг акси бўлса, аввало жамиятдаги ижтимоий-руҳий зиддиятларни юмшатиш ва ижтимоий тизим муаммоларини бартараф этиш учун уларнинг “функционал асос”ларини ўрганиб чиқиш зарурлигини тавсия этади.

Ижтимоий конфликтларга нисбатан Т.Парсонс туган ёнланувчи “инсоний муносабатлар” (Public relations) мактаби вакиллари ҳам ўз тадқиқотларида татбиқ этдилар. Уларнинг фикрича, саноати ривожланиб бораётган давлатларнинг халқаро муносабатларида ўзини тутиши ва олиб бораётган сиёсати ижтимоий консенсусга асосланмоғи лозим. Шундагина улар ўзининг ривожланиш даражаларини бир меъёрда сақлаб туриши мумкин. Ушбу мактабнинг таниқли вакили Гарвард университети профессори Элтон Мэйо (1880-1949) дир. У “ҳозирги замон бош муаммоси” сифатида “саноатда тинчлик ўрнатилган”га эришишнинг тобора қийинлашиб бораётганини кўрсатади. Конфликт, унингча, жамиятдаги ўта мудҳиш “ижтимоий касаллик” дир. Уни бартараф этиш учун аввало “ижтимоий мувозанат” ва “ҳамкорлик ҳолати”ни давлат ва жамиятда қарор топтириш учун ҳаракат қилмоқ керак. Шундагина “соғлом жамият”га эришиш мумкин. Шу ўринда савол тугилди. Ҳўш, “соғлом жамият”нинг ўзи нима?! Э.Мэйо бундай жамият шаклланишининг илк куртагини ишлаб чиқарувчиларга нисбатан оптимистик кайфиятнинг мавжуд бўлиши ёки бўлмастидан кидиради. Шунинг учун у ишлаб чиқаришда хусусий рағбатлантиришни гуруҳ (жамоа) рағбатига, иқтисодий рағбатни - ижтимоий-руҳий (ижобий таъсирга эга маънавий иқлим, меҳнатдан қониқиш, бош-

карувда демократик услубнинг устуворлиги) рағбатга элманг. тириш зарурлигини айтади. Мехнат унумдорлигини оширишда янги воситалар сифатида “мукобил бошқарув”, “мехнатнинг инсон руҳиятига азоб етказмаслик даражасига етказиш”, “хизматчилар маърифатлилигини ошириш” ва ҳоказоларнинг таклиф этади. Мана шундай гояларни илгари сурганлиги учун ҳам Э.Мўйно ва унинг мактаби вакиллари “инсоний муносабатлар” мактаби деб ном олган бўлса ажаб эмас.

Бироқ вақт ўтиши билан “инсоний муносабатлар” мактаби вакиллари илгари сурган гояларга нисбатан муносабатлар ўзгара бошлади. Буларнинг сабаби:

биринчидан, янгича шаклланаётган ишлаб чиқариш муносабатлари амалиётида улар билдирган фикрлар, ўртақ ташлаган таклифларнинг унчалик тўғри келмай қолганлиги иккинчидан, 50-йиллардаёқ “соғлом жамият”, унинг муаммолари ҳақида янги-янги назарий қарашлар майдонга кириб келмоқда эди. Учинчидан эса, халқаро муносабатларда янгича тартибот шаклланиб боргани сари жамият таракқиётига ва унинг муаммоларига нисбатан янгича ёндашувларни талаб этарди.

Маълумки, 40-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг боши жаҳонда “совуқ уруш”нинг бошланиш даврларига тўғри келди. Айнан “совуқ уруш”нинг бошланиши билан жамиятдаги конфликтология муаммоларига нисбатан илмий доирадаги баҳсу мунозаралар янада сезиларли тарзда шаклланди. Конфликтология муаммолари борасидаги мазкур баҳолдинги мунозаралардан фарқ қилиб, улар қуйидаги услуби асосларга эга:

- 1) умумий қарашлардан аниқ таҳлилий баҳсларга ўтиш
- 2) конфликтларнинг объектив ва субъектив сабабларга эгаллигини англаб етиш;
- 3) конфликтларга нисбатан утопик қарашлардан қочиб ва б.

Ўзгараётган жамиятда конфликтларни ана шундай илмий асосларда талқин этиш ҳаракати кучайиб борди. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, конфликтология муаммоларига нисбатан назарий жиҳатдан қизиқинг “гарб маданияти” шукуҳига зил ҳодиса сифатида баҳоланмайдиган бўлди. Шўринда савол туғилади. Нима учун айнан “гарб маданияти”

шукуҳига? Чунки бу даврларда марксизм гоёлари ҳукмрон бўлган давлатларда конфликтология буржуа фани сифатида талкин қилиниб, уни ўрганишга шартли равишда эътибор қилинмасди.

50- йиллардан бошлаб асосан саноати ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам ўзгара бошлади. Негаки ишлаб чиқаришни сезиларли даражада кучайтирган илмий техника инқилоби давлатнинг иқтисодий родини оширибгина қолмасдан, балки ишлаб чиқариш институтларини ишлаб чиқариш муносабатларида янги периклар сифатида намоён қилди. Шулар қатори қасаба уюшмаларининг роли ҳам ошиб, улар муайян гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшмалар сифатида ўз фаолиятларини жонлаштирди. Ушбу ўринда - уларнинг конфликтологияга нима алоқаси бор? - деган савол туғилиши мумкин. Назаримизда бу омилларнинг конфликтологияга алоқаси жуда катта. Чунки ўзгараётган муҳитда конфликтологияда ҳам ҳар хил қарашларнинг юзага келишига, эскича қарашларнинг эса ўзгаришига жамият иқтисодий структурасининг тубдан ўзгариши асосий сабаблардан бири бўлиб ҳисобланади.

Зеро, жамият ўзгариши билан назарий-илмий муҳитнинг ҳам ўзгариши табиий. Назарий жихатдан муносабатлар йўналишининг ўзгариши икки йўналишда кечди. Бир томондан, функционализмга анъанавий қайфиятда қаралган бўлса, иккинчи томондан эса функционализм танқидий назардан ўтказилди. Бунинг натижасида 50- йиллар охири 60- йилларнинг бошларида функционализм жамиятдаги баркарорликни гоёвий йўналишда боғлаб ўрганганлиги, шунингдек, конфликтларни ижтимоий таҳлил қилолмаганлиги ва уларга муқобил баҳо беролмаганлиги аниқланди. Функционализмнинг танқидий баҳоланишига америкалик социолог Роберт Мертоннинг 1949 йилда нашр этилган “Ижтимоий назария - ижтимоий тизим” деб номланган каттагина илмий иши ҳам сабаб бўлди. Мазкур асарда жамиятдаги, одамлар ўртасидаги очик ва мавҳум ижтимоий вазифалар, шунингдек, номуганосиб вазифалар, ижтимоий зиддиятлар кенг таҳлил этилган эди. Айни шу даврда конфликтология муаммоларига нисбатан замонавий янгича ёндашув тамойиллари пайдо бўлди. Улар орасида Л.Козернинг, Р.Дарендорф ва К.Боулдинг

яратган назарий концепциялари бошқаларникига нисбатан кенг шухрат қозонди.

1956 йилда замонамиз тадқиқотчиларидан Льюис Козернинг “Ижтимоий конфликт функциялари” номли китоби нашр этилди. Унда Л.Козер конфликтсиз жамият, демак конфликтсиз ижтимоий гуруҳлар ҳам бўлмаслигини таъкидлар экан. Конфликтлар жамият тузумининг янгича ривожланиши ва алмашишида ижобий аҳамиятга эга эканлигини алоҳида уқтиради. Л.Козер “конфликтнинг ижобий функционал концепцияси” деб номланган назарий дастурини классик функционализм назариясига қарама-қарши тарзда ишлаб чиқди. Унда конфликтлар ижтимоий таҳлил чегараларидан ташқарида ўрганилади. Агар функционал тизим тарафдорлари ижтимоий конфликтларда ижтимоий зиддиятлар, жамиятнинг тартибсизланиш белгиларини кўрса, Л.Козер эса аксинча, конфликтларнинг жамиятдаги ҳар қандай тартибсизлик ва барқарорликни таъмин этишдаги ижобий ролига эътиборини қаратди ва уни асослаб беришга уринди. Унинг фикрича, жамиятдаги барқарорлик жамиятдаги конфликтли муносабатлар ва улар ўртасидаги алоқалар турига боғлиқ. Жамиятда қанчалик кўп конфликт турлари бўлса, уларни гуруҳларга ажратиш шунчалик қийинлашади. Қолаверса, жамиятдаги конфликтларни умумий қилиб бир-бирига яқин деб эътироф этиш ўта мантиқсизликдир. Гарчи улар линий ёки этник характер касб этсаларда, барибир конфликт тарзда умумий қадриятлар ва меъёрларга эга эмасдилар. Демак, конфликтлар ўзаро бир-бирларига боғлиқ бўлмасалар, жамият бирлиги учун яхши замин яратилган бўлади деган хулосага келиш мумкин.

Конфликтология муаммоларига бўлган кизиқиш Европада ҳам яна қайта уйғонди. 1965 йили немис тадқиқотчиси, “саноатлашган жамият” ва “посткапиталистик” концепциялари тарафдори ва ташвиқотчиси Ральф Дарендорф Германияда “Синфий тизим ва синфий конфликт” номли асарини чоп эттирди. Икки йилдан сўнг эса Америкада тадқиқотчининг “Ҳаёлотдан холи” (“Вне утопии”) эссеси дунё юзини кўрди. Унда олим назарий таҳлиллар асосида жамиятнинг янги тузилиш моделларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилди. Унинг “конфликтли жамият” концепцияси

дунё ҳокимияти: конфликтлар ва ривожланишлар асосидаги “аксилхаёлий” турмуш тарзида қурилган эди. Агар Л.Козер конфликтнинг ижтимоий бирлики таъмин этишидаги ижобий ролини асослашга уринган бўлса, Р.Дарендорф конфликтни ижтимоий организмнинг перманент (чигал) ҳолати деб ҳисоблайди. “Конфликтнинг борлиги эмас, унинг йўқлиги қандайдир ҳалати ва гайритабиий ҳол. Жамият ёки муассасада конфликт ҳолати сезилмаса, албатта, бу - шубҳага олиб келади” - деб таъкиллайди Р.Дарендорф. Шунинг учун жамиятда ҳам, муассасаларда ҳам, шахслар ўргасида ҳам дезинтегрция ва конфликтлар мавжуд. “Ҳар қандай жамиятнинг турмуш тарзи конфликт асосида қурилган. Чунки жамият ҳам, жамиятдаги қадриятлар ҳам ўзгарувчандир. Зеро, инсоният жамиятида доимийлик йўқ, ҳолбуки ҳеч нарса доимий эмас. Шу боисдан ҳам айнан конфликтда турли бирлашмалар ва эркинликнинг ижодий асоси, шунингдек, ижтимоий муаммолар устидан назорат ва мақсадга мувофиқ равишдаги қулай муҳит мужассамлашган бўлади”.

Р.Дарендорфнинг конфликтология муаммоларига нисбатан билдирган қарашлари антифункционал йўналишда эканлигини таъкиллаган ҳолда, бирданига уни сиёсий радикализм оқимида киритиб қўйиш мумкин эмас. Тадқиқотчи бежиз ўзини замонавий либерал деб атамаган ва бу хусусият унинг жамиятда синфий можароларнинг муқаррарлиги ҳақидаги фикрларида, шунингдек, ҳатто, очик фуқаролар урушини асослашга уринган К.Марксни қаттиқ танқид қилганлигида аниқ-равшан кўришиб турибди.

Америкалик социолог ва иқтисодчи, “конфликтнинг умумий назарияси” муаллифи Кеннет Боулдинг, мавжуд конфликтларнинг тўлиқ илмий назариясини тирик ва жонсиз табиат, шахсий ва умумий ҳаёт доираси кўринишларида тасвирлаб беришга интилди. “Конфликт” атамаси унинг тадқиқотларида жисмоний, биологик ва ижтимоий хусусиятлардан келиб чиқиб кенг таҳлил қилинади. К.Боулдинг “денгизнинг қуруқлик билан ёки ердаги бир турнинг бошқа бир шакл билан туғанмас уруши”ни кўрсатар экан, жонсиз табиатнинг ҳам жиддий можаролардан холи эмаслигини уқтиради.

К.Боулдинг ўзининг “Конфликт ва химоя. Умумий

назария” (1963) номли асарида “хамма конфликтларнинг умумий унсурлар ва ривожланишнинг умумий намуналарига эга, - эканлигини эътироф этади. Ана шу умумлашган жиҳатларни ўрганиш эса конфликтнинг фавқулодда сабабларининг ўзига хос томонларини илгаб олишга ёрдам беради. Ушбу қолида “конфликтнинг умумий назарияси”даги услубий асосни кўрсатгани каби, ҳуқуқий изоҳдан имкониятларини ҳам беради.

Қарама-қаршиликсиз янаш истаги - яхши гоъ. Бироқ инсон - ижтимоий-сиёсий мавжудот. Шунинг учун ҳам инсоният тобора ривожланган муҳитда яшаш учун интилади. Ривожланиш эса қарама-қаршиликсиз бўлмайди. Қарама-қаршилик томонлар ўртасида конфликтларни келтириб чиқариши табиий. XX асрнинг 70- йилларига келиб жамиятдаги инқирозли ҳолатлар - конфликтларни ижобий тарафдан ўрганиш янада кенгайди. Айниқса, жамиятнинг конфликтларсиз ривожланиш гоъсини “муқобил” социологиянинг атокли вакили, америкалик социолог Алвин Гоулднер (1920-1980) каттиқ танқид қилди. Унинг фикрича, социологиянинг асосий вазифаси жамиятнинг конфликтли ҳолати ва жамият ривожланишига тўсиқ бўлаётган инқирозли вазиятлар сабаблари ва уларни бартараф этиш йўллари аниқлашдан иборатдир. Ғарб жамиятининг инқирозини А.Гоулднер инсоннинг тобора яққолашиб кетгани, дунёга нисбатан одамларнинг мақсадли қарашларининг йўқолиши, билим ва ҳокимият ўртасидаги зиддиятли муносабатларнинг ривожланишига боғлиқ деб баҳолайди.

А. Гоулднер барча мавжуд социологик илмий қарашларни, жумладан марксистик гоъвий концепцияни ҳам танқид қилгани ҳолда, ўзининг “танқидий-рефлекс” концепцияси орқали мафкуравий қарашлардан қутулишга бошқаларни чақиради. У ҳозирги замон ғарб жамияти ижтимоий тизимини учта синфга ажратади, яъни:

- эски буржуазия ёки пулдор капиталист синфи;
- пролетариат;
- пайло бўлган янги зиёлилар синфи.

А.Гоулднер айниқса сўнги синфга кўпроқ эътибор қаратади. Юксак маданий капитал соҳиби ҳамда танқидий мулоқот маланияти хусусиятларига эга бўлган янги зиёлилар синфи

жамиятдаги ижтимоий ривожланишларни амалга оширади, А.Гоулднер янги зиёлилар синфини бир-биридан фарқ қилувчи икки ижтимоий гуруҳга бўлади:

- илмий-техника соҳасидаги зиёлилар
- аклий (ижтимоий соҳадаги) зиёлилар
- олим айнан аклий хусусиятга эга бўлган зиёлиларни

келажакда жамият ривожига беқийс ҳисса қўшади деб умид қилади..

Жамиятнинг конфликтларсиз ривожланиши борасидаги қарашлар Ч.Миллс ва бошқаларнинг асарларида ҳам танқид қилинган. Бироқ 80- йиллар бошида жаҳонда нафақат ривожланиш, балки тинч-тоғув яннан ва, доимий барқарорликка эришиш учун конфликтларга чек қўйиш ҳақидаги қарашлар шаклланди. Бундай жараёнга, аввало, умумбашарий муаммоларни бартараф этиш учун давлатларнинг ҳамкорлигига бўлган табиий талаб сезиларли таъсир ўтказди. Биринчилар қаторида “умумбашарий муаммолар”ни тадқиқ этишга Рим клуби аъзолари алоҳида эътибор қарағиб, бу борада “тизимли таҳлил” услубини қўллашди. Ушбу клуб халқаро ноҳукумат ташкилоти бўлиб (1968), ўз сафига жаҳондаги кўплаб давлат ва жамоат арбобларини, олимларни бирлаштирган эди. Клубнинг Римда ўтказилган биринчи йиғилишида (шунинг учун ташкилот Рим клуби деб атала бошлаган) инсоният ҳаётидаги умумбашарий муаммоларнинг нечоғлик мураккаб бўлиб, уларни бартараф этиш учун ер юзидаги мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорлигини йўлга қўйиш лозимлигини, зеро, ҳеч бир давлат инсониятга ҳавф солиб турган бундай глобал муаммоларни алоҳида ҳолатда еча олмаслигини, жаҳон оммасига қарата баён қилди.

“Ўсиш чегаралари” - Рим клуби томонидан 1972 йилда тайёрланган биринчи маърузалар тўпламидир. Ушбу маърузалар мажмуаси Массачусетс технология институтги илмий-текшириш гуруҳи томонидан тайёрланган (Денис ва Донелл Мелуоз раҳбарлигида) бўлиб, маърузалар матни халқаро ҳамжамиятнинг юксак эътирофига сазовор бўлди. Ботинан қарама-қарши тарафлари бўлишига қарамай маърузалар китоб ҳолида чоғ этилганидан сўнг, жаҳон афкор оммаси инсоният олдида турган умумбашарий муаммолар - атроф-муҳитнинг ифлосланиб кетиши, “демографик портланш”, иқтисодий

тенгсизлик ва шу кабиларнинг олдини олиш учун зудлик билан ҳаракат қилиш кераклигини бир қадар англаб етди. Клуб аъзолари амалда бундай инкирозлардан чиқиб кетиш учун қилинаётган ҳаракатларнинг кечикаётганлиги жаҳонда турли конфликтлар ва хавф-хатарларга сабаб бўлиши шубҳасизлигини таъкидлаганди.

Клубда ўтказилган йиғилишларда кўплаб сиёсий зиддиятлар, уруш ва можаролар, тинчлик муаммолари муҳокама этилди. Ушбу муҳокама этилган муаммоларнинг асосини ер юзида тинчликни таъминлаш масаласи ташкил этди. Зеро тинчликни таъминлаш урушининг йўқлиги демакдир. Қолаверса, ер юзида урушларга барҳам бериш тинчлик ҳақидаги мақсадларнинг самарали интихосидир. Фақат жаҳон ривожланишидаги уйғунлик шароити, давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик орқалигина мустаҳкам тинчлик ва хавфсизликка эришиш мумкин. Давлатларнинг ўзаро ҳамкорликка интилиши халқаро кескинликларни юмшатиш учунгина эмас, балки давлатлар умумманфаатлари муштараклигини ҳам намойиш этади. Қолаверса, узоқ келажакни кўзлаб қилинган ҳамкорлик шартлари томонлар учун мусобақалашув ёки рақобатлашувдан кўра манфаатлироқдир.

Барқарорлик ва тинчлик шароитида жамиятнинг янгича турмуш тарзига эришиш учун Рим клуби мутахассислари ижобий тараққиёт ва ўсишнинг янгича концепцияларини таклиф қиладилар. Клуб аъзоси, германиялик таниқли жамоат ва сиёсат арбоби Э.Пестель узвий тараққиётнинг ўзига хос томонларга эга эканлигини айтиб, уни қуйилагича таърифлайди:

- ўзаро алоқадорликдаги тизим, яъни бир-бирига зарар етказмасдан ўзаро боғлиқ равишда ўсадиган тизим - жамиятдаги прогрессив ўзгаришлар;

- турли хил тизим қисмлари талабларига жавоб берадиган кўптомонлама ривожланиш, шунинг учун ҳам дунёнинг турли минтақаларида жойланган давлатлар турлича ривожланади (бунинг устига ривожланиш жараёни вақт ўтиши билан ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ўзгариб туради);

- мақсадларнинг координацион муштараклиги тинчликни таъминлашга дахлдор эканлигини билдиради;

- тезкорлик, ҳаракатчанлик ва мослашувчанлик - ривожланишнинг бориши жараёнида вужудга келадиган тасодифий таъсирларни бартараф этишда кўл келади. Бони мақсад йўналишига бундай хусусиятлар ҳеч қандай ҳалакият бермайди;

- одамларнинг турмуш шароитини яхшилаш ва керакли нарсалар билан таъминлашни тараққиётнинг бош мезони сифатида билиш;

- ривожланиш босқичида қийинчиликлар ва янги муаммоларнинг даражасига қараб баҳо бера оладиган вақт ўлчовини аниқлаш;

- мақсадларнинг доимий “янги-ланиб бориши”, яъни “эски” мақсадларга эришилганидан ёки қайта мулоҳаза этилганидан сўнг, яна “янги” мақсадларнинг юзага келиши.

Конфликтология муаммолари хусусида XX асрда билдирилган турли хил мулоҳазалар билан танишиб шундай фикрга келдикки, яъни конфликтология муаммоларига нисбатан тадқиқотлар кўлами икки йўналишда ўз аксини топган.

Биринчи. Ғарбий Европа (Франция, Голландия, Италия, ГФР, Испания)да шаклланиб ўзининг муайян ривожланиш босқичига эга бўлган илмий институтлар фаолиятига боғлиқ.

Иккинчи. АҚШда юзага келган ва ривожланган илмий йўналиш. Умуман иккала маконда тадқиқот олиб борган олимларнинг мақсадлари муштарак, фақат улар объектга нисбатан турли хил услубий ёндашувлар асосида ўз фикрларини баён этишган ҳолос. Қаранг, тадқиқотлардан бири галабага эришиш йўллари ҳақида фикр юритиб: “Тинчлик истасанг урушни ўрган”, - дейди. Тинчликни ёқловчи институт тадқиқотчилари эса тинчлик ва келишув муаммоларига эътибор қаратадилар. Яна мисол тариқасида 1990 йилда рус тилида напир этилган Р.Финнер ва У.Юриларнинг “Тотувликка йўл ёки мағлубиятсиз музокаралар” китобини келтириш мумкин. Умуман олганда, кейинги йилларда конфликтлар ва уларни ҳал этиш йўлларига қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Албатта, бунга реал ҳаётнинг табиий тақозаси сифатида қараш керак. 1997 йил Сеулда бўлган Халқаро сиёсий фанлар ассоциацияси конгрессида кўрилган масалалар ҳам фикримизни исботлаб турибди. Маълумингизким конгрессда муҳокама қилинган масалалар ер юзидаги конфликтлар ва уларни бартараф этиш масалаларига қаратилган эди.

XX асрнинг 90- йилларигача кўплаб соҳалар катори конфликтология муаммолари билан шугулланиш ўзбек тадқиқотчилари учун ёпик мавзу бўлиб келди. Бунинг сабаби эса барчамизга аён. собиқ СССР худудида бундай “буржуа фанлари”ни ўрганишга зарурат йўқ эди. Шукроналар бўлсинки, 1991 йил 31 августга келиб давлат мустақиллигига эришдик. Мустақиллик ижтимоий ҳаётга, унинг жамики йўналишларига нисбатан илмий қарашларда объектив ёнлашиш имкониятини берди. Шу жумладан, конфликтология муаммоларига нисбатан ҳам.

Конфликтология Ўзбекистонда фан сифатида давлат мустақиллиги билан ҳамоҳанг бир вақтда юзага келган, десақ муболаға бўлмас. Негаки, яқин-яқинларгача биз ўрганиб келаётган фанлар каторида конфликтологияни учратмас эдик. Ҳозирги вақтда давлатимизнинг бир катор илм даргоҳларида конфликтология фан сифатида ўқитилмоқда. Шу ўринда қуйидаги савол туғилиши табиий, яъни, конфликтологияни ўрганиш бизга нима учун керак?!

Бизнингча, конфликтологияни ўрганиш реал ҳаётимиз талаби. Чунки мустақиллик бизга, аввало эркин яшаш ҳуқуқини берди. Зеро, эркин яшаш ҳуқуқи одамлар онгида шунчаки бир тушунча бўлиб қолмаслиги керак. Уни тўла англашимиз, ҳис қилишимиз ва амалиётда тўғри қўлай билишимиз зарур. Ана шундагина мустақиллигимизнинг яқин боқий бўлишига ўз улунимизни қўшган бўламиз. Юртбошимиз ўз нутқларидан бирида мустақил Ўзбекистонда ўтказилаётган ислохатлар ҳақида сўз юритиб, “ислохатлар аввало одамлар онгидаги ўзгаришлар бўлиши керак”. - деганди. Дарҳақиқат биз агар ўз эркин яшаш ҳуқуқимизни, ўтказилаётган ислохатлар моҳиятини чуқур англаб етмасдан ижтимоий ҳаётга эскича тафаккурда қараш билан қолаверсак, ҳаётимизда муайян тушунмовчиликларнинг юзага келиши табиий. Конфликтологияни ўрганиш давлатда, қолаверса, жамиятда ҳар қандай тушунмовчиликлар, қарама-қаршиликлар, борингки, урушларни қандай бартараф этиш йўл-йўриқларини назарий-таҳлилий асосда кўрсатиб беради.

II боб

Конфликтология предмети ва услублари

1. Конфликт тушунчаси

Илмий-сиёсий адабиётларда “конфликт” тушунчаси турлича таърифланади. Шу боис ҳам “конфликт” атамасининг кўплаб маънодаги таърифлари бор. Улардан энг асосийси мазкур атаманинг томонлар ўртасидаги қарама-қаршилик, аввало ижтимоий зиддият тушунчасига яқинлигидир.

Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг юзага келиши асосида муайян конфликтларни, қарама-қаршиликларни бартараф этишдек мураккаб жараён ётади. Бу ҳолатни сўзлардангина иборат деб ҳисоблаган марксистик таълимот, бизнинг жамиятимизга бундай жараён хос эмас, деб конфликтология муаммоларини инкор этиб келган. Қолаверса, социализм ўзининг жамиятда синфий конфликтлар йўқ деган яна бир гояси билан ажралиб турали. 30- йилларнинг охиридаёқ бир қатор муаллифлар социалистик жамият тараккиёти - бу “конфликтсиз” жамиятга эришишдир, деган гояни илгари сурдилар. Бу гоя социализм даврида ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқариш кучларига мос келишини эътироф этганлиги билан ҳам ажралиб турали.

Социалистик таълимот конфликтология муаммоларига нисбатан айнан жамиятдаги конфликтларни эмас, балки жамиятдаги қарама-қаршилик, яъни бир-бирига қарама-қарши бўлган кучлар ўртасидаги муносабатларнигина талқин қилган, десак муболага бўлмас. Кизиқарли томони шундаки, социализм шароитидаги зиддиятли муаммолар билан шугулланган кўплаб жамиятшунослар томонидан қарама-қаршиликларнинг асоси сифатида ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги тафовутга эътибор берилган ҳолос. Ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги ҳамда эскилик ва янгилик ўртасидаги муносабатлардан кейин юзага келадиган ҳолатларга эса баъзиларгина эътибор қаратишган. Бу фикрларни нима учун келтирдик? Албатта,

“карама-қаршилик” ва “конфликт” тушунчалари ўртасидаги фарқларни кўрсатиш учун.

Жамиятдаги муайян карама-қаршилик муаммолари билан шугулланишни тўла маънодаги конфликтология муаммолари билан шугулланиш дейиш қийин. Бироқ конфликтларни тадқиқ этиш муайян карама-қаршиликларни ҳам тадқиқ этишдир. дейишимиз мумкин. Конфликт ва карама-қаршилик ўртасидаги яқинлик ва фарқли жihatлар, бизнинг чек куйидагилардир, яъни:

■ биринчидан, назарияда конфликт ва карама-қаршилик синоним сўзлар бўлиши мумкин, бироқ амалиётда уларнинг чегаралари бир-бирига мос келмайди:

■ иккинчидан, биргина карама-қаршилик ўзаро айри-айри ҳолда таҳлил этилиши мумкин, ammo конфликт бундай таҳлилий ёндашиш ўта содда ҳолатдир:

■ учинчидан, ҳар қандай карама-қаршилик муайян шароитда конфликтга айланмасдан барҳам топиши мумкин.

■ тўртинчидан, ҳар қандай карама-қаршилик конфликтларнинг бошланғич нуктаси ҳисобланиши ҳам мумкин. Чунки карама-қаршиликларни ҳаракатлантирувчи кучларнинг ўзаро муносабатга киришуви оқибатида карама-қаршилик конфликтга айланади.

Шундай қилиб, конфликт - объектив ва субъект-сабаблар асосида карама-қарши томонларни ҳаракатлантирувчи кучларнинг тўқнашув нуктасидир.

“Карама-қаршилик” тушунчасидан ташқари “конфликт” тушунчасига синоним сифатида баъзан мусобақалашув, тортишув, рақобат тушунчалари ҳам ишлатилади. Тўғри, бу тушунчаларнинг амалиётда ҳам конфликтдаги сингаф кескинлик бор. Бироқ конфликт замиридаги кескинлик натижага, ўз таъсирига олиш каби хусусиятлари билан бутунлай бу тушунчалардан фарқ қилди. Демак, конфликт мусобақалашув, конфликт ва тортишув, конфликт ва рақобат бир нарса эмас экан. Ammo баъзан мусобақалашув, тортишув ва рақобат конфликт даражасига кўтариллиши мумкин.

Шу ўринда айтиш жоизки, бизнинг баҳсимиз жамият

даги мавхум кучлар, фазовий ёки маълум табиат ҳодисалари ва гайриоддий ҳоллар ўртасидаги тўқнашувлар тўғрисида эмас, балки ижтимоий ҳаёт субъектлари: инсонлар, алоҳида шахслар ва ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий қатламлар, сиёсий партиялар ёки давлатлар ўртасида учрайдиган ижтимоий ҳодисалар тўғрисидадир.

Шунинг учун ҳам биз икки шахс ёки гуруҳларларнинг аниқ бир мақсадга эришини, бир-бирларига ҳалақит бериши, рақиб манфаатларини чиппақка чиқариши ёки уларнинг қарашлари ва ижтимоий йўналишларини ўзгартириш йўлида фаол ҳаракат қилишларидан баҳс этаямиз. Эҳтимол “конфликт” атамаси кўп нарсаларга, масалан, ҳаётда яшаш учун қурашаётган жамики мавжудотларга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин. Бироқ, биз ижтимоий конфликт деганда инсонлар ўртасидаги можароларни назарда тутмоқдамиз. Ижтимоий конфликт - бу томонлардан бири бошқасининг ҳудудларига бостириб кириб, бойликларини эгаллаб олиши, муҳолиф кучларнинг ҳокимият тепасидагилар билан тўқнашувларидан тортиб, то умумбаъшарий аҳамиятга молик қарама-қаршиликларнинг ҳаётда ўз таъсир кучларини кўрсатиши демакдир. Шунингдек, ижтимоий конфликт деганда шахс ёки гуруҳнинг бевосита бошқа кишилар (ёки гуруҳлар) фаолиятларига тўсқинлик қилиши ёки зарар етказишлари ҳам тушунилади. Бундан ташқари конфликт атамаси муаммолар, мунозаралар, рақобат ва савдолашув, бевосита ёки билвосита зўрлик, зулм ўтказиш тушунчаларини ҳам ўзида ифода этади. Қолаверса, конфликт тарихий ҳодисадир. Негаки ҳар бир давр ўз даврининг қарама-қаршилиги-ю конфликтлари билан таҳлил ва тасниф этилади.

Назаримизда, талқикотчи Е.М.Бабасов ижтимоий, конфликтга илмий жиҳатдан энг тўлиқ таъриф берган: “Ижтимоий конфликт (лотинча conflictus - тўқнашув) - турли ижтимоий бирлашмалар-синфлар, давлат, миллат, ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий институтлар ва шу қабиларнинг тўқнашувлари натижасида юзага келади. Улар ўртасидаги зиддиятлар асосан улар манфаатларининг, мақсад ва тараққиёт тамойилларининг ўзаро қарама-қарши ёки бир-бирига зидлигини ифода этади. Ижтимоий конфликт конкрет ижтимоий вазиятда содир бўлиб, конкрет ижтимоий ечим талаб

этилгандагина ҳал этилади. Ижтимоий счимнинг қачон қарор топиши ижтимоий кучлар(синфлар, миллат, ижтимоий гуруҳлар ва ҳоказо.)нинг ўз олдига қўйган мақсадлари кўла ми ва мақсадга эришиш учун қилаётган ҳаракатларининг кескинлик даражасига боғлиқ”.

Конфликтология муаммоларини тадқиқ этувчи илмий услубий ёндашувлар ижтимоий ҳаётнинг турли қатламларини ўрганишда ҳам қўлланилади. Масалан, бирор давлат сиёсий ҳаётини олайлик. Давлатда истиқомат қилувчи одамлар ва гуруҳларнинг турмуши, албатта, сиёсий аҳамиятга моли қадриятлар билан йўғрилган. Бу табиий ҳолдир. Халқаро муносабатлардаги жараёнларни тадқиқ этишда кон фликтология муаммоларини ўрганишга қаратилган илмий услубий ёндашувлар энг муҳимдир. Шунингдек, юрис приденцияда ҳам бундай ёндашувлар зарур. Зеро, бунда умумий конфликтнинг бир қисми сифатида инсонлар ўртасидаги зиддиятлар, уларнинг юзага келиш механизми ўрганилади.

Конфликт чегаралари. Конфликтларнинг табиатини, уни бошқа ҳолатлардан фарқлаш учун унинг чегараларини, яъни замон ва макондаги ўрнини аниқлаб олиш лозим.

Конфликтларнинг чегарасини уч вазият орқали аниқлаш мумкин, яъни: макон, замон ва тузум ичидаги ҳолатга қараб

1. Макон чегараси конфликтнинг қайси ҳудуд оралиғид содир бўлиши билан аниқланади. Зеро, макон аниқ бир ҳудудни ёки ер юзининг маълум бир мишқакасини қамраб олган бўлиши мумкин. Турли хил масштабдаги конфликтлар - уйдаги тўнолондан тортиб, то жаҳон урушини қамраб олган конфликтларнинг аниқ чегарасини билиш (ҳар бир субъект учун) у уйдаги ёки халқаро муносабатларга дахл дорми конфликтни тадқиқ қилувчилар учун муҳим эъти борга эга. Конфликтларнинг маконий чегараси аниқланганга ўша жой номи билан аталиши табиий. Масалан, Афғонистон-Косова, Тоғли Қорабоғ, Тожикистон ёки Шимолий Кавка воқеалари ва бошқалар айнан конфликт содир бўлган маконнинг аниқ чегаралари кўрсатилган ҳолда тилга олинади.

2. Замон чегаралари - конфликтнинг ибтидоси ва инти ҳосили ёки унинг давомийлигини аниқлаб беради. Кон фликтнинг бошланиши, давом этиши ёки барҳам топиш

унинг иштирокчилари ўртасидаги конфликт ёки консенсуснинг қанчалик шаклланганлик даражасига боғлиқ. Бундай ҳолатларда қарама-қарши томонлар ўртасига четдан бир шахсларнинг (оилада, гуруҳлар ўртасида), давлатларнинг (халқаро муносабатларга оид конфликтларда) келиб қўшилиши ёки воситачилик қилиб тўғри баҳо бериши ҳам конфликтнинг вақт кўламига сезиларли таъсир этиши мумкин.

3. Ҳар қандай конфликтнинг бошланиш вақти бир томоннинг бошқа бир томонга қарши ҳаракатининг бошланиш жараёнига юзага келади. Ушбу мураккаб вазият, яъни конфликтнинг бошланиш жараёни ўзаро мос келадиган уч босқичда амалга оширилади:

1) иштирокчи бошқа иштирокчига (яъни, рақибига) зарар етказиш учун оғли равишда ва фаол ҳаракат қилади; бу ерда ҳаракат жисмоний ҳаракат ёки информация узатиш (оғзаки сўз, матбуот, телевидение ва ҳоказо) орқали амалга оширилиши мумкин;

2) иккинчи иштирокчи (рақиб) кўрсатилаётган ҳаракатлар унинг манфаатларига қарши қаратилганлигини англаб етади;

3) шунинг учун иккинчи иштирокчи биринчи иштирокчининг ҳаракатларига қарши фаол ҳаракатлар қилади. Худди ана шу пайтда конфликтнинг бошланиш жараёни дейиш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, агар фақат биргина иштирокчининг ўзи ҳаракат қилса, ёки конфликт субъектларига айланиб қолишдан хавфсираб томонлар олдиндан ўз ҳаракатларини, яъни режалаштирилган мақсадлари қандай оқибага олиб келишини чуқур таҳлил этганлари ҳолда, ўз шаштидан қайтсалар, конфликт содир бўлмаслиги мумкин.

Агарда амалиётдаги ҳаракатлар агрессив бўлсаю, фақат бир томонга тааллуқли ҳаракат қилинса, уни ҳақиқатда деб бўлмайди. Ҳолбуки, тахмин этилган рақиб ана шу ҳаракатларни тўғри деб ҳисоблар; балки у биринчи иштирокчига қарши ҳаракатларни амалга оширишга ботина олмас ёки қандайдир бошқа фикрларга бориб, рақибига бўйсунар. Бундай ҳолатда у биринчи субъектга қарши ҳаракат қилмайди. Бу вазиятда томонлар ўртасида тўла маънодаги қарама-

қаршилик ёки конфликт юзага келди дейиш кийин.

Юқорида айтилганларга конфликтология муаммолари билан шугулланувчи баъзи мутахассислар томонидан ажра-тиб кўрсатилган конфликтнинг махфий ривожланиш босқичи, аниқроғи, конфликтни олдиндан режалаштириб, унга тайёргарлик кўриш даври зид эмас. Конфликтнинг махфий ривожланиш босқичини ажратиб кўрсатиш халқаро аҳамиятга молик катта конфликтларгагина хосдир. Масалан, давлатлар ўртасидаги урушни режалаштириш. 1940 йилда СССРга қарши тузилган “Барбаросса” режаси билан Гитлер СССР ва Германия ўртасидаги уруш ҳаракатларини бошламади. Конфликтнинг счими 1941 йил 22 июнда бошланганлиги барчага маълум. “Барбаросса” режаси собиқ СССР ва Германия ўртасидаги зиддиятларнинг махфий ривожланиш босқичига киради.

Маълумки, томонлар қарама-қаршилигини ифодаловчи конфликт халқаро муносабатларда фақат уруш ҳаракатлари билангина чекланмайди. Уруш ҳаракатларисиз счиладиган дипломатик, савдо ва чегара можароларини сиёсий ёки мураса йўли билан счилган конфликтлар ҳам бўлиши мумкин, албатта. Ушбу ўринда манфаатлари мос келмасдан ўзаро зиддиятга киришган томонлар тўғрисида гап бораётти. Шундай қилиб, конфликт икки томон(ёки кўп томон-лар)нинг ҳаракатларига қараб бошланади. Унинг бошланишига, кўпинча бир томоннинг қилган ҳаракатлари сабаб бўлади, бу эса асосан воқеалар интиҳосида конфликтнинг сабабчисини аниқлаш имконини беради. Масалан, 1991 йилдаги Ироқ - Кувайт ўртасидаги конфликтни олайлик. Бу урушда конфликтнинг бош сабабчисини аниқлаш кийин эмас. Ироқнинг кўшни мамлакатга нисбатан олиб борган агрессив ҳаракатлари БМТ ва жаҳон афкор оммаси томонидан кескин қораланди ва салбий баҳоланди. Ушбу далилларнинг ўзиёқ конфликтнинг бош сабабчиси бўлган давлатни кўрсатиб турибди.

Энди конфликт якуни тўғрисида баҳс юритсак. *Конфликтнинг якуни* ҳеч қачон бир хилла бўлмайди. Конфликт ҳали юзага келмасдан ўз счимини топини мумкин, масалан: томонларнинг ўзаро сулҳи асосида. Бирок ҳамиша бундай бўлавермайди. Конфликт якуни бир томоннинг можаросидан чиқиб кетиши, ёки унинг тор-мор этилиши (урушда ёки

бирон бир жиноятда), батамом йўқ этилиши ёки экспансия қилиниши оқибатида ҳам яқунланиши мумкин. Шунингдек, можарога учинчи томоннинг аралашуви туфайли ҳам конфликтнинг барҳам топиши мумкин. Худди шундай ҳолат кўпроқ “криминал” (жиноий) характердаги конфликтларда кўзга ташланади. Халқаро муносабатларга доир конфликтларда ҳам учинчи кучларнинг (давлатлар, халқаро ташкилотлар) аралашуви натижасида ўртадаги конфликтларга барҳам берилиши кўпроқ учрайди. Масалан, БМТ қўшинларининг конфликт бўлаётган ҳудудга киритилиши, дипломатик воситачилик ва ҳоказо.

Шундай қилиб, конфликт якуни барча қарама-қарши томонлар ўртасидаги бевосита ёки билвосита қилинаётган ҳаракатларнинг (қелиб чиқиш сабаблари, ривожланиши, конфликт чегараларининг ҳар хиллигидан қатъи назар) тўхтатилиши билан белгиланади.

Энди конфликт ривожланишининг ички тизим аспектлари ва унинг шу аспектларга хос чегараларини кўриб чиқамиз. Ҳар қандай конфликт хоҳ оилала ёки гуруҳлар ўртасида бўлсин, хоҳ давлат ёки халқаро муносабатларга тегишли бўлсин - аниқ бир тизимда рўй беради. Конфликтнинг ички тизим алоқалари мураккаб ва кўп қирралидир. Бир тизимга кирувчи икки томон ўртасидаги конфликт ўта чуқурлашиб кенг қамровли ёки торроқ доира билан чегараланган бўлиши мумкин. Конфликт ўз ўзидан пайдо бўлмайди. Муайян объектив ёки субъектив сабаблар асосидагина юзага келади. Икки оила ўртасидаги, конфликт бопқа қўшниларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Халқаро конфликтлар бопқа давлатларга ҳам ёйилиб кетиш хавфи билан дахшатлидир. Зеро бундай конфликтлар фақат ҳудудий масаладагина бўлмай, ижтимоий, миллий, сиёсий жиҳатларни ҳам ўзига қамраб олади. Давлатлараро конфликтларда жамиятнинг энг кўп қатлами иштирок этиши мумкин.

Конфликтнинг ички тизим чегараларини аниқлаш учун унда иштирок этаётган барча томонларни билиб олиш лозим. Конфликлда иштирок этувчи ўзаро қарама-қарши томонлардан ташқари, конфликт майдонида бевосита иштирок этмаётган - бузгунчилар, бирор томонга ёрдам берувчилар, умумий манфаат нуқтаи назаридан бир томонга тарафқарлик

килувчилар, халқаро ташкилотлар ва бошқаларнинг барчаси конфликтнинг нафақат умумий чегарасига кирди, балки маълум даражадаги субъектга ҳам айланади. Чунки таъкидланганларнинг барчаси - шахслар, давлатлар, ташкилотлар - конфликтдаги умумий тизимнинг бир элементларидир.

Муайян тизимдаги конфликт чегараларини аниқлаш, аввало конфликтга иштирокчиларининг ўзига ҳос тортилиш даражасига боғлиқ. Конфликтлар ички тизими чегараларини билиш рўй бераётган жараёнларга печоғли таъсир ўтказиш, масалан, мавжуд умумий тузумни бутунлай инқироздан олиб қолиш (мумкин бўлса, албатта!) учун зарурдир.

Конфликт предмети. Ҳар қандай конфликт камров доираси кенг бўлган ички ва ташқи ҳолатларга боғлиқ бўлиб, бу ҳолатлар қанчалик ўзгарувчан ва ўзига ҳос бўлмасин, барибир улар ўртасида мутаносиблик мавжуд. Конфликтнинг ташқи ва ички омиллари бир-бирига боғлиқ бўлса-да, ўша ташқи ёки ички омилларни тадқиқ этишдаги услубий ёндашувлар бир-бириникидан фарқ қилиши мумкин. Ички ва ташқи ҳолатни ўрганишда юзага келадиган фарқлиқларни аввало, конфликтнинг камров доираси, уларнинг аниқ бир категорияларга, йўналишларга эга бўлиши каби сабаблар юзага чиқаради. Лекин конфликтни умумий қилиб (ички ёки ташқи ҳолатларга ажратмасдан) тадқиқ қилаётганда конфликт йўналиши ва унинг мавжудлигини белгиловчи икки жиҳати - яъни конфликт предмети ва унинг объектини ажратиб кўрсатиш керак.

Конфликт предмети деганда томонлар ўртасида объектив жиҳатдан мавжуд бўлган ёки бирор мақсадни кўзлаб юзага келтирилган муаммо тушунилади. Ҳолбуки, ушбу муаммо томонларнинг ўзаро конфликтга киришувига сабаб бўлади. Эътиборли жиҳати шундаки, бунда ҳар икки томон ҳам ушбу муаммони ўзларининг фойдасига ҳал этилишидан манфаатдор бўлади. Демак, конфликт предмети - конфликт иштирокчилари, яъни субъектларнинг ўзаро қурашга киришиб, ўзларича бирор ечимга ҳаракат қилишини ўзига жо қилган асосий зиддиятлар мажмуасидир. Бу тўқнашувлар асосида ҳокимиятни эгаллаш, у ёки бу бойликка эга бўлиш ёки рақибдан доимо биринчи туриш истаги ётади.

Конфликтни бартараф этиш йўллари топиш, асосан

унинг предмети қанчалик аниқланиб таҳлил этилганлиги билан белгиланади. Гарчи бу баъзан ўта мушкул вазифа бўлса-да! Кўпгина конфликтлар мураккаб ва чалкаш тарихга эга бўлиб, архолог сингари унинг ҳар бир босқичини бирма-бир кўриб чиқишга тўғри келади. Чунки конфликт предмети бир неча қатламлардан иборат бўлиши, оқибатда бир-бирига боғлиқли тарзда кўнлаб “огриқли нукталар” ҳосил қилиши мумкин. Бирор оилалаги давомли конфликтлар ёки миллатлараро конфликтларнинг нечоғли кўп қиррали хусусиятларга эга эканлиги бунга мисол бўла олади.

Конфликт предмети тадқиқ этиш фақат томонлар ўртасидаги воситачи ёки арбитр(ҳакам)ларгагина тегишли бўлиб қолмасдан, балки бевосита конфликт субъектларининг ҳам муҳокама мавзуси бўлиши мумкин. Бундай муҳокамалар томонларнинг ўзаро мунозаралар олиб бориши билан амалга оширилади. Субъектлар ўртасидаги музокаралар (воситачилик ёки ҳакамлик қилишга нисбатан олганда) ўзининг томонлар ўртасида руҳан муаммони ҳис қилиши, ижтимоий ўзаро таъсир этиш кучига (муносабатларга нисбатан) эгаллиги, имкониятларнинг бир қадар кўнлиги билан ажралиб турали. Гап шундаки, музокаралар чоғида субъектларнинг ўзига хос яширин манфаатлари умумий “манфаатлар конфликт”и доирасида ҳал этилади ёки аксинча. Музокаралар предмети эса айнан манфаатлар конфликтни танлаган предметнинг худди ўзи. Бирок, бу ерда томонлар конфликтдаги каби ҳаракат қилмайдилар. Улар ўртасидаги мувоҳасалар рисоладагидек олиб борилиб, у кўпроқ илмий баҳс ёки бозордаги савдони эслатади. Бирок музокаралар - мавжуд муносабатлар юзасидан бўладиган мувоҳасалар. Қолаёверса, бу баҳс ва мунозараларда томонлар манфаатларининг қарама-қаршилигидан сўз юритилади.

Музокаралар давомида томонлар ўзларининг конфликтлари предмети аниқлаб олиши ёки уни маълум даражада ҳаёлан тасаввур этишлари мумкин. Бирок музокаралар жараёнида томонлар бир-бирига нисбатан тутаётган позицияларини, воситачилар эса конфликтни юзага келтирган асосий “ядро”ни аниқлаб олишлари керак. Ана шу конфликт “ядро”си кейинроқ “конфликт объекти” тушунчасини англаб этишда керак бўлади.

Конфликт объекти. Социологлар фикрича, аслида барча конфликтларда ган икки нарса: ресурс ва унинг устидан назорат қилиш хусусида борали. Ушбу нуқтаи назардан ҳокимиятни эгаллаш ресурслар устидан назорат ўрнатиш, мулкка эгалликни қўлга киритиш эса, чексиз ресурсларга эгалликни қўлга киритиш демакдир. Ресурсларни молдй ва маънавий ресурсларга бўлиш мумкин. Маънавий ресурслар жамики мавжуд ресурсларни яратувчи омилдир. Бу фикр албатта, бошқа фанларнинг кўплаб мутахассислари томонидан муқаррар шаклда ифода этилмайди. Бироқ барча мутахассисларнинг умумий фикрларини таҳлил этганда, “конфликт объекти” деган тушунчага нисбатан ва бу тушунча орқали конфликтнинг иккала иштирокчилари ҳам эгаллашга ҳаракат қиладиган ана ўша конкрет молдй ёки маънавий бойлик назарда тутилганлигининг гувоҳи бўламиз. Конфликт объекти сифатида шахс, гуруҳлар ёки давлат ва жамият манфаатларига хизмат қилувчи молдй дунё ва ижтимоий борлиқдаги мавжуд нарсалар у ёки бу кўринишда намоён бўлиши мумкин. Молдй дунё ва ижтимоий борлик элементларининг маълум бир конфликт объекти бўлиши учун, ушбу элемент устидан назорат ўрнатишга ҳаракат қилаётган турли ижтимоий субъектлар манфаатлари унинг атрофида бир-бирига туташган ҳолда бўлиши керак. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: чиройли ўйинчоқ устида талашиб қолган болакайлар ўртасидаги муносабатлар, у ёки бу ҳудудни ўз назоратига олиш истагида юрган давлатлар ўртасидаги халқаро конфликтлар ва б.

Муносабатларнинг муайян тизимидаги конфликт объекти - доимо танқис ресурслар бўлган. Масалан:

- бўш директор лавозимида даъвогарлик қилаётган икки ўринбосар;

- дўкондаги сўнги нон учун навбатда турганларнинг жанжали;

- битта Қора денгиз флоти ва ундаги битта ҳарбий порт масаласи ва бошқалар - ҳақиқатда, поғаҳон юзага келадиган муаммоларни ана шу ресурслар ўрнини тўлдириш билан ҳал этиш мумкин. Афсуски, инсонлар ҳаётида учраб турадиган бундай кўплаб муаммоларни барча томонларнинг истаганидек ҳал этиб бўлмайди. Кундалик ҳаётимизда содир бўлиб

гуралдиган бир катор конфликтлар объектини ажратиб олганимизда, умумий характерга эга муаммолар доирасини белгилаб олиш мумкин. Масалан, бирор нарсага олиш учун навбатда туриш, бекатларда йўл транспортини кутиш ва бошқалар махсулотлар этишмовчилиги ёки транспорт ресурсларининг чекланганлиги билан боғлиқ эмасми?!

Ҳа, шундаки, томонлар ўртасидаги ана шу объектнинг объективлик нуктаи назаридан бўлинмаслиги унинг субъектив бўлинмаслигига ҳам боғлиқ. Агар икки ёш болага чиройли икки хил ўйинчоқ тутқазсангиз, уларнинг ҳар бири шериги ўйнаётганини олишга ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, ресурсларнинг этишмовчилиги ва характерини аниқлаш ҳамда объект чегараси - нисбий тушунча бўлиб, у ўзгарувчан хусусиятга эга.

Бирок, конфликт аниқ объектга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. “Объектли” конфликтдан ташқари конфликт категориялари ўз устидан назорат қилишга йўл бермайдиган “объектсиз” конфликт турига ҳам ажратилади. Масалан, оддий кўп қаватли уйдаги икки кўшниларида бири ёзув устида ишлаётган пайтда, иккинчи кўшни бирор санъат асбобини чалапти. Биринчи кўшни музика товуни унга ҳалақит бераётгани учун деворни тақиллатади... Натижала конфликт бошланади. Кўриниб турибдики, конфликтга икки томоннинг ўзаро келишиб вазиятни юмшатишга интилиши эмас, балки бир томон фаолияти иккинчисининг ишига ҳалақит бериб, унинг фаолиятини сусайтириб юбориши сабаб бўлмоқда.

2. Конфликтология ва ҳуқуқ

Зўрлик ва қуч ишлатишни инкор этиш.

Ҳар қандай фанга ўрганиладиган ҳодисаларни идрок этиш услублари мавжуд. Ҳуқуқий конфликтология эндиликда шаклланаётган фанлар қаторига кирди. Шунинг учун ҳам уни тайёр ҳақиқат мажмуаси ёки аксинча, қотиб қолган илм деб баҳолаб бўлмайди. Унда ҳали ҳуқуқий амалиёт муаммоларини ечишнинг услуб ва шакллари ривожланиш палласида.

Ҳуқуқий конфликтология психология, ҳуқуқ назарияси ва ҳуқуқ социологияси сингари тармок фанларни ўзида

мужассамлаштирган. Фаннинг илмий тадқиқотлар йўналиши айнан ушбу соҳаларнинг илгор услубий принципларини ҳам ўзида жо этгандир. Ўз навбатида ҳуқуқий конфликтологиядаги илмий принциплар бошқа илмларнинг ҳам олдида турган баъзи глобал муаммоларни ҳал этишда, шунингдек, услубий илмий-таҳлилий тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқий конфликтология услубияти демократик жамият учун энг мақбул ёндашув сифатида ҳамкорлик стратегияси мурося ва ниҳоят, консенсус услубларини таклиф этади. Шунингдек, нуқтаи назардан қараганда, ҳуқуқий конфликтология конфликт ҳолатларни бартараф этишда зўрлик, куч ишлатиш йўллари раъ этиши билан аҳамиятлидир. Қолаверса, тарихий тажриба жамиятдаги конфликтларга нисбатан томонларнинг куч ишлатиш, зўрлик қилишдан кўра мурося ва консенсус йўлини тутиши янада фойдалироқ эканлигини исбот қилди.

Куч ишлатиш ва зўрликни инкор этиш йўли билан ҳам мавжуд конфликтни тўғри йўлга бошқариш, умуман жамият манфаатлари йўлида мавжуд муаммони ҳал қилиш ёки конфликтни бартараф этиш имкони тутилиши мумкинлигини эътироф этса бўлади. Бирок биргина рационал бошқарувнинг ўзи ижтимоий-ҳуқуқий конфликтни бартараф этиши ёки уни алмаштириши мумкин эмас. Аммо у ижтимоий, сиёсий ҳуқуқий ва маънавий йўқотишларни камайтириш йўллари кўрсатиши мумкин. Шунинг учун бундай омилларга конфликтларни тартибга тушириш технологияси услублари ва бошқа шакллари асосланган. Нагжала амалиётда қарама-қарши турган томонлардан бирини ён босишга мажбур қилиш, иккинчи томонга манфаатли чекинишлар ўрнига узок ва давомли келишув ёки воситачилик ёрдамида ҳар икки томоннинг ҳам манфаатларига ҳилоф бўлмаган сулҳ шартлари таклиф этилади. Жамият тараққиётига тўсқинлик қилаётган конфликт ва зиддиятлар худди мана шу йўл орқали бартараф этилади.

Ижтимоий ва психологик технологияни, конфликтология илмини амалиётда тизимли қўлай билиш ҳуқуқий конфликтология асосий услубларининг амалиёти учун муҳим омил ҳисобланади.

Асосий ёндашувлар. Илмий услубиятни маълум конфликтларнинг биргаликдаги фалсафий мажмуаси, мантик

ёнлашувлар ва тадқиқотнинг махсус усуллари деб баҳолаш мумкин. Келтирилган таърифда кўриниб турибдики, ҳуқуқий конфликтологиянинг услубиёт захираси анчайин мураккаб бўлиб, у энг кўп ва турли даражадаги умумийлик ва англаш масалаларини ўз ичига олади, масалан:

- ҳамма фанлар ва илмий англашнинг барча босқичларида қўлланиладиган умумий фалсафий услуб;

- махсус ёки аниқ услублар, яъни бирор жараёнларни англаб етишда қўлланиладиган статистик, конкрет-социологик, қиёсий-ҳуқуқий, рухий, математик услублар.

Фалсафий концепция илмий тафаккурнинг асосий йўналишларига мансуб бўлган икки йўналиш - эмпирик ва рационал ёнлашувларга кагта эътибор қаратган ҳолда умумий тизим унсурлари ва илмий даражалари компонентларини ҳам эътироф этади. Эмпирик ва рационал ёнлашувларнинг бир-биридан фарқланиши асосида конфликтларнинг амалиётда қандай кечини ёки уларнинг илмий шарҳлари қандай хусусиятларга эга эканлиги ётади.

Биринчи йўналиш, яъни эмпирик ёнлашув бевосита объект ичида кузатув ва тажрибага суянали;

иккинчи, рационал ёнлашув эса конфликтни ўрганиш, уни англаб етишни шакллантириш ва такомиллантиришга боғлиқ. Бундан англаниладики, икки йўналиш ҳам ўзаро боғлиқ бўлиб бир-бирини у ёки бу даражада тўлдиралади. Эмпирик ёнлашув кузатув ва тажрибаларни янада жонлантиришга хизмат қилади. Шунингдек, тадқиқотларни илмий асосда исботлаши учун назарий (рационал) ёндашув олига янги вазифалар қўяди. Назарий (рационал) ёндашув фаннинг илмий мазмунини ривожлантиралади, янги уфқлар очади, фактларни изоҳлайди ва ниҳоят уларни умумлаштириб яна эмпирик тадқиқотга татбиқ этиш учун тавсия этади.

Мантикий ва тарихий услублар фаннинг мавҳумликдан конкретликка ўтиши билан боғлиқ. Улар фанлаги таърифлар тартиби ва кетма-кетлигини аниқлайди ҳамда тушунчалар, категорияларнинг назарий тасвирини белгилайди.

Конфликтларни ўрганишда қайси бир услуб ёки ёндашув қўлланилмасин, улар ижтимоий-ҳуқуқий тараккиёт диалектикасини эътиборга олишни керак.

Категориялари. Диалектика қонунлари англашнинг

мантикий воситалари билан ҳуқуқий тадқиқотлар маъносига эгаллиги боис ўзаро боғлиқдир. Масалан, таҳлил ва синтез (ҳодисаларни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганиш ва хулоса чиқариш) нисбатан поаниқроқ ҳуқуқий реалликдан тобора аниқроқ муҳитга ўтишга ёрдам беради. Таҳлил воситасида ягона ҳуқуқий бирлик алоҳида қисмларга (ҳуқуқий меъёр, ҳуқуқбузарлик, ҳуқуқий фактлар ва ҳоказо) бўлинади ва улар мустақил равишда кўриб чиқилади, сўнгра хулоса воситасида ҳуқуқий бирликнинг воқелигида барча қисмлар ўзларининг ҳамма кўринишлари ва хусусиятлари билан англанади.

Диалектиканинг асосий категориялари бу умумий алоқалар ва хусусиятлар тушунчасини ўзида жо қилган бўлиб, бунда алоқа ва хусусиятлар барча нарсаларга - ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига, шунингдек, ҳуқуқий конфликтларга ҳам тааллуқлидир. Асосий фалсафий категорияларга хусусийлик ва умумийлик, сабаб ва оқибат, эҳтиёж ва тасолиф, мазмун ва шакл, моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик ва ҳоказо жуфт категориялар кириши мумкин. Масалан, сабаб ва оқибат категориялари таҳлилига, “ижтимоий муносабатлар - ҳуқуқ нормалари” категориясининг биринчиси - сабаб, иккинчиси - оқибат сифатида намоён бўлишини кўрсатади. Қонуншунос учун сабаб оқибатни тугдиришлигини билиши ва аксинча бўлмаслигини асослаши ўта муҳимдир. Бу борала жамиятга ихтиёрий, эркин ўйлаб топилган ҳуқуқий шарҳлар эмас, конкрет, ижтимоий ҳаёт талаб этадиган нормалар зарур.

Услуглар. Ҳуқуқий конфликтологияда махсус ва аниқ услубларни тушуниш кагта аҳамиятга эга. Умумий илмий тушунча моҳиятини англамасдан ҳуқуқ мундарижаси ва формалари, қонунчилик тизими, шу жумладан, ҳуқуқий тизим; умумий илмий нормалар тушунчасисиз ҳуқуқнинг амалга ошириши, унинг шарҳи, ҳуқуқий муносабатлари, қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботи, ҳуқуқий жавобгарлик ва бошқалар, шунингдек, демократия категориялари: жамиятдаги сиёсий таъкилотлар: давлат, унинг моҳияти, мундарижа ва формалари, унинг механизм ва функциялари кабиларсиз ҳуқуқий мезонлар ривожланиши мумкин эмас.

Фаннинг умумий категориялари аниқ услубларни йўққа чиқармайди, аксинча уларни умумлаштиради.

Мантикий услуб ҳуқуқни мантикий англаш ва тушунтириш. шарҳлаш хусусиятларини ўзида ақс эгтиради. Зеро у тафаккур қилиш ҳамда мантикнинг диалектик ва формал қонуниятларига асослангандир.

Ҳуқуқ, ҳуқуқий муносабатлар ўз хусусиятларига кўра мантиқни ақс эгтиришнинг энг қулай шакллари ҳисобланади.

Мантикнинг ҳар бир категориялари (қисслани, зиддият, учинчи фикрни тап олмаслик, старли асослар) ҳуқуқни ўзида мужассамлаштирган бўлиб, унинг хусусиятларини доимо намоён этади. Барча асосий ҳуқуқий процедуралар (бажариладиган иш тартиби) ва жараёнлар (аввалто-ҳуқуқий ижодда ва уни ҳуқуқий амалиётга қўллашда) қатъий тафаккур шакллари - тушунчаларни, мулоҳазаларни ҳамда ҳулосаларни амалиётга тўғри қўллаш билиш қоидалари асосига қурилади.

Конфликтларни ҳуқуқий асосла ўрганиш ва тушунтиришда мантикий воситалардан фойдаланиш яратилажак қонунларнинг янада мустаҳкамланишига, ҳуқуқнинг тўғри ва зиддиятларсиз тизимини шакллантириш, жумладан ҳуқуқий нормаларни тўғри ва асосли равишда қўллаш билишни шакллантиради.

Қиссий услуб ҳуқуқий тушунчаларни қисслани, ҳодиса ва жараёнларни, улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқли томонларни англаб етишда қўлланилади. Қисслани натижасида ҳуқуқий тизимнинг жамиятдаги умумий ёки алоҳида ҳуқуқий институтлари ва нормалари, ривожланиш ва якуний сифатлари ўрнатилди.

Ҳуқуқшунослик ва ҳуқуқий амалиётга қиссий услубнинг қўлланиши умумий ҳуқуқ илмида нисбатан мустақил бўлган илмий йўналиш - қиссий ҳуқуқшунослик фанининг шаклланишига олиб келди.

Социологик (конкрет-социологик) услуб турли хил ҳуқуқий можароларни ўрганиш, қабул қилинаётган қарорларнинг натижасини билиш, шунингдек, ҳуқуқий бошқарув ёки ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланишнинг ишончли ва зарурлигини англашда қўлланилади. Социологик услуб нафақат аввалдан мавжуд бўлган муаммоларни счишда чуқур таклифлар киритишга, балки муаммога нисбатан янги саволларни ҳам ўртага ташлаш мумкин. Масалан, бугунги бозор

муносабатларига ўтиш шароитида биргина давлат ва ҳуқуқ асосларининг умумий қоидалари, хусусият ва принципларини билишнинг ўзигина камлик қилади. Амалий муносабатлар чоғида бу омилларнинг қай тарзда фаолият кўрсатиши, умуман давлат-ҳуқуқий тизимида аввало уларнинг ижобий натижа кўрсатишини англаш ўта муҳимдир.

Конфликтларни ўрганишда илмий ёндашув таклиф этаётган тавсиялар - барча ижтимоий омилларни чуқур ўрганиш, уларнинг тараккиётга ҳоҳ ижобий, ҳоҳ салбий таъсир этишидан қатъийназар, конфликтни биринчи ўринда ҳуқуқий ҳаёт даражасидан келиб чиқиб талқик этишга қаратилгандир.

Ушбу вазиятларда ҳуқуқий материал мавҳум категорияларда эмас, балки конкрет фактлар асосида тадқик этилади. Ҳуқуқий муносабатларнинг бузилишидан юзага келадиган конфликтларни социологик услубда ўрганиш турли хил ҳужжатлар ва ижтимоий-ҳуқуқий талқикотлар, шунингдек, халқ орасидаги сўров ва материалларни математик асосда тадқик этиш ва таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Зеро, “ракамлар, фактлар ва ҳужжатлар - социологиянинг юрагидир”. Буларсиз социологиянинг ўзи бўлмайди. Шунинг учун ҳам, социологик услуб деярли барча гуманитар фанларда бош услубий омил сифатида намоён бўлмоқда.

Социологик услубнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, у мураккаб жараёнларни тадқик этишни энг содда ва тушунарли услубда амалга оширади. Социологик услуб амалий жараёнларда кузатилаётган хусусиятларнинг ўзаро боғлиқлигига қатта эътибор қаратади. Таҳлиллар ҳисобланган корреляция асосидаги муҳим омилларни илғаб олишга имкон беради. Муаммога нисбатан асосий фундаментал таъсирлар ёки омилларни ажрата олиш жараёнларнинг ўзаро алоқдорлигини ва қонуний ҳолатлар бўйича тадқикотларни яна давом эттиришга сабаб бўлади.

Демак, муайян услубни танлаш ва уни ишга нисбатан устувор деб билиш тадқикотнинг предмети ва вазифаларига боғлиқ эмас. Чунки конфликтларни тадқик этишдаги энг асосий таҳлилий систематик услуб конфликтларни юзага чиқини асосида ётган ҳуқуқ нормаларининг бузилиши, қонунарга риоя этмаслик ва бошқа омилларни умумий

комплекс жараёнининг асоси сифатида қарайди. Ана шундангина ҳуқуқий тизимни янада такомиллаштириш ва келажакда амалиётда қандай муносабатларни шакллантириш учун ҳаракат қилиш кераклигини аниқлашга имкон туғилади.

3. Ҳуқуқий конфликтология ва бошқа фанлар

Ҳуқуқий конфликтология хусусиятлари. Шундай қилиб, ижтимоий конфликт - манфаатлари ўзаро зид, асосланган билим ва қадрият омили қарама-қарши бўлган субъектларнинг тўқнашувидан келиб чиқар экан.

Манхур конфликтолог Л.Козер фикрига кўра конфликт - "ижтимоий мавқе, ҳокимият ва ситинмаётган молдий бойликлар учун курашдан иборат бўлиб, бунда биринчи томон иккинчи томонга зарар етказиш, унинг манфаатларини топташ учун ҳаракат қилади". Томонлар ўртасидаги бу кураш "қоидаларсиз уруш" шаклида ҳам бўлиши мумкин, бироқ бундай конфликтлар аксарият ҳолларда у ёки бу ижтимоий, ҳуқуқий, маънавий, диний, техникавий ёки бошқа меъёр ва қоидаларга асосланган. Айнан шу ердан конфликт тўғрисидаги илмий қараиш дунёга келади.

Конфликт интирокчилари манфаатларининг турли томонга йўналтирилганлиги, уларнинг жамиятдаги умумқадрият ва молдий бойликларга нисбатан турли хил муносабати, зиддиятларнинг объекти ва предметининг ҳар хил бўлишидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, конфликтлар ҳам ўз навбатида турлича тус олиб, турли хил хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Ҳуқуқий конфликтология конфликтнинг ҳуқуқий жиҳатдан характерланишини умумлаштиради ва ўрганали. Конфликтларни амалиётдаги ҳуқуқий воситалар ва тизимлар асосида реал ўрганиш конфликтнинг келиб чиқиши, уларни бартараф қилиш имкониятининг борлиги ёки йўқлиги, агар бор бўлса бу фаолият қандай амалга оширилиши мумкинлигини кўрсатиб беради. Шунинг учун, аввало конфликтнинг қайси элементлари ҳуқуқий табиатга эга ёки ҳуқуқий институтлар ва категориялар билан боғлиқлигини аниқлаб олиш зарур.

Агар ушбу тадқиқотни манғиқий асосда ўтказмоқчи

бўлсак, конфликт ва унинг элементларини аниқлаш учун, дивало унинг иштирокчиларини аниқлаб олиш зарур. Улар унда даражадаги субъектлардан иборатдир:

- шахслар;
- ижтимоий гуруҳлар;
- халқлар (давлатлар).

Хукукий жихатдан бу тақсимоғни икки асосий субъектларга ажратиш мумкин: яъни, жисмоний ва хукукий шахслар. Шундай қилиб, конфликтли муносабатларнинг хукукий жихатлари маълум бўлди десак бўлади. Мабодо конфликт юридик шахслар ўртасида бўлса, у албатта, хукукий туғилди. Чунки ана шу субъектлар ўртасида хукукий муносабатлар шаклланган (ёки бор) ва бу конфликтни хукукий йўл билан ҳал этиш осонроқ. Бу эса назарий конфликтология предметиدير.

Баъзан конфликтнинг ичига чуқурроқ кириб борсак, унинг албатта, жисмоний шахслар ўртасидаги (якка кишилар, гуруҳ, оломон ва хоказо.) конфликт эканлигига амин бўламиз. Жисмоний шахслар аниқ хукукий муносабатларнинг субъекти ҳам бўлиб, бу уларнинг конфликтдаги ўзларини тутишига сезиларли таъсир кўрсатади. Муайян хукукий муносабатни шакллантирганлигига қараб конфликт субъектлари конфликтда ўз ўрни ва ҳолатини белгилаб олишлари шарт. Чунки уларнинг конфликт вақтидаги ҳатти-ҳаракатларига нисбатан ҳуқуқ-тартибот органлари ҳодимларининг ҳам, конфликт иштирокчиларининг ҳам фикрлари бир хил бўлмоғи лозим. Акс ҳолда конфликт иштирокчисига бошқа субъектларнинг нотўғри муносабат билдириши бир қалар чалқашликларни юзага келтиради. Конфликтнинг барча субъектлари фуқаролик, маъмурий ёки жиноий иш жараёнида жавобгар, аризачи, жабрланувчи, айбланувчи ёхуд гувоҳ сифатида иштирок этиши мумкин.

Баъзи ҳолатларда конфликтнинг хукукий аспекти барча иштирокчиларга эмас, балки алоҳида субъектларгагина алоқадор бўлади. Масалан, оммавий тартиббузарликларни олаётган Оломон оммавий тартиббузарликда иштирок этаётган бўлса, да, милиция ҳодимлари қонун бўйича тўполоннинг раҳбар молари ва раҳбарларинигина ушлаганга ҳаракат қиладилар ва улар судда қонун бўйича жавобгар бўладилар.

Конфликт сабабларини ўрганиш ҳуқуқий тадқиқотлар вазифасига ҳам кирали. Бироқ конфликт сабабларини аниқлашда конфликтларнинг асосан икки тури мавжудлигига амин бўламыз. Булар - манфаатлар конфликтлари ва когнитив (яширин) конфликтлар.

Манфаатлараро конфликт замирида “маълум бир гуруҳнинг ўз манфаатлари йўлида бошқасидан устунликка эришиш мақсади” ётиб, бу ҳаракат бевосита рақибнинг у ёки бу даражадаги ҳолатини, у суянган қадриятларни топташга қаратилган бўлади. Когнитив (яширин) конфликт асосида эса билим ҳақидаги баҳслар - шахс ёки гуруҳлар ўртасида шаклланган у ёки бу қарашларни инкор этиш ёки уларга қўшилиш, рақибнинг фикрини ўзгартиришга уриниш ва шунга оид мунозараю мубоҳасалар ётади.

Амалий конфликтларни тадқиқ этиш натижаси шуни кўрсатадики, конфликтларнинг назарий жиҳатдан бўлиниши уларни юзага келтирган сабабларга боғлиқ экан. Шу нуқтаи назардан конфликт сабабларини *объектив*, яъни ташқи сабаблар воситасида юзага келган ва *субъектив*, яъни конфликт иштирокчиларининг характери ва хатти-ҳаракатларига боғлиқ тармоқларга бўлиш мумкин. Тўғри, конфликт ҳам ўз типологиясига эга. Яъни,

- умумбаشارий ва минтақавий конфликтлар;
- гуруҳлараро ва шахслар ўртасидаги конфликтлар;
- манфаатлар конфликтлари ва яширин конфликтлар;
- кескин ёки суст конфликтлар;
- тугал ёки давомли конфликтлар ва ҳ.к.

Ҳуқуқий конфликтларни ҳам худди шундай типологияларга ажратиш мумкин. Бироқ ҳуқуқий конфликтларда нисбатан ҳуқуқий тафсиҳномаларнинг кўплиги уни умумий конфликтология доирасидан ажратиброк кўрсатади. Улар жумласига ҳуқуқий тармоқларда мужассамлашган, шунингдек, фақат ҳуқуқ татбиқ этилишини тақозо этадиган конфликтлар ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Аниқроғи, ҳуқуқий конфликтология амалиётида кўпроқ суд ва арбитраж орқали конфликтли вазиятларни ҳал этиш масаласи кўрилади. Равшанки суд ва арбитраж амалиётида асосан меҳнат, фуқаролик, молия, оилага оид ҳуқуқий масалаларнинг помувофиқлигидан юзага келган конфликтлар кўрилади. Шунинг-

дек, экологик ва ҳужаликлар ўртасилаги конфликтлар билан биргаликда жиноий, жиноий-процессуал ва бошқа тартиб, бузарликлар ҳам ҳукукий конфликтологияда тадқиқ этилади. Бундай конфликтларга давлат ички муҳитидаги конфликтлар ёки ҳукукий конфликтологиянинг қуйи босқичи сифатида қараш мумкин.

Ҳукукий конфликтологиянинг қуйи босқичидаги конфликтларни ўрганиб, уларни бартараф этиш учун қонун, қоидаларни билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Агар муаммога фақат қонун-қоида асосида ёндашсак, масаланинг бир томонига - юридик жиҳатгагина эътибор берган бўлаемиз. Нечоғли у ҳукукий конфликтология деб аталмасин, масалага объектив ёндашиш учун ҳукукий қонун-қоидалар билан биргаликда ҳуқуқшуносликнинг ижтимоий томонига ҳам эътибор беришимиз лозим. Ҳуқуқшуносликнинг ижтимоий томони билвосита ёки бевосита психология ва социология фацлари билан боғлиқдир.

Ҳукукий конфликтологиянинг жамиятга ёки юқорги босқичига доир муҳити халқаро ва миллатлараро конфликтларни ўз ичига олади. Бундай муаммоларни тадқиқ этишда ҳукукий конфликтологиядаги нафақат ҳуқуқшуносликка оид ёндашувлар, балки объектга нисбатан психологик ва социологик нуқтаи назардаги ёндашувлар ҳам бир томонламаликка йўл қўйиши мумкин. Негаки халқаро ва миллатлараро конфликтлар аввало сиёсий характер касб этиб, унч ўрганиш ва бартараф этиш учун сиёсий билимларни ҳам тақозо этади.

Демак, юқорида айтганимиздек конфликтология ва унинг ҳукукий конфликтология сингари тармоқлари ҳам бевосита ёки билвосита психология, социология ва сиёсатшунослик билан боғлиқ экан. Уларнинг бир-бирига боғлиқлик даражаси конфликт кўламини аниқлаш жараёнида шаклланади ва шунга қараб ҳукукий, психологик, социологик ёки лозим топилса сиёсий ёндашувлар амалиётга тадқиқ этилади.

III боб

Конфликтлар табиати ва турлари

1. Конфликт сабаблари ва мотивация

Ижтимоий сабаб тунунчаси. Ижтимоий муҳитда конфликтни юзага келтирган сабабни асослаш ўта мушкул ва чигал вазифа. Ҳар бир ижтимоий ҳаракат ўзига хос хусусиятларга эга. Бунинг устига унинг чегарасига қўшлаб қарама-қарши ҳодисалар ҳам туташган бўлади. Конфликт ана шу туташув чизигига таъсир эгувчи объектив ва субъектив сабаблар асосида юзага келди. Конфликтни юзага келтирган ўша объектив ва субъектив сабабларни таҳлил этиш учун кечатган ҳолисалар ва инсонлар ўртасидаги боғлиқликни талқин этиш зарур. Бу эса кечиб ўтган воқеа-ҳодисалар мотивациясида ойдинлашади.

Мотивация кўпинча субъектлар ўртасидаги у ёки бу муомаланинг ички, субъектив натижаси сифатида талқин этилади. “Мотивация - деб ёзади С.Л.Рубинштейн, - бу тажрибада бавосита ифодаланган жараёнларнинг инсон тафаккурида субъектив детерминацион тарзда акс этишидир”. Тўғри, таърифдаги сўзларни бирма-бир уқиб олмасдан бирданига уни ҳазм қилиш қийин. Шундай бўлса-да айтиш ўринлики, инсонлар ёки маълум ижтимоий гуруҳлар ўз ҳаётий тажрибаларига таянмасдан муайян орзу-истакларини амалга оширишлари мушкул.

Баъзан мотивациянинг субъектив тарзда амалиёт юзини кўриши бир катор қийинчиликларни юзага чиқаради. Масалан, бирор конфликтдан кейин бир томонни бошқарган шахсда ҳам, уни ёқлаб чиққан одамларда ҳам ўтган воқеаларга нисбатан субъектив мотивлар юзага келиши табиий. Бу жиҳатдан мотивацияни бир-бирига мос келмайдиган ёки маълум даражада бир-бирига мос келмаган қисмларга бўлишимиз мумкин. Мотивлар маълум бир қийинчиликларни келтириб чиқарса-да, бўлиб ўтадиган бахслардан кейин томонлар учун умумий тугал ҳулосалар ясаш имконини ҳам беради.

Турли хил конфликтлар мотивацияси чогида конфликт асосида сабабми ёки баҳона турганлигини кўриш кийин эмас. Ҳар қандай конфликт орқасида сабаб ёки баҳона туришидан қатъи назар, томонларнинг ўз манфаатларини қондиришга ҳаракат қилишлари турган гап. Бирок кўпгина ҳаётий конфликтларнинг сабаблари: кўролмаслик, ҳасад, зулмкорлик, бахиллик, молдий етишмовчилик, рақибдан устунликка интилиш ва ҳ.к. Баъзан эса судда бир томоннинг иккинчи томонни ёқтирмаслиги, сиёсий масалалар бўйича чиқиш олмаслиги каби хатти-ҳаракатлар конфликтга бош сабаб сифатида талқин этилган фикрларни ҳам учратамиз. Бизнингча, (олдийдан то глобал даражадаги) конфликтлар орқасида турган сабаб билан баҳонанинг бир-биридан жуда катта фарқи бор. Тўғри, сабаб ҳам, баҳона ҳам конфликтни юзага келтириши мумкин. Бирок, конфликтни ўрганишда баҳона ва сабабга нафақат илмий-назарий жиҳатдан, балки сиёсий жиҳатдан ҳам бир хилда тасниф бера олмаймиз.

Оммавий конфликтлар мотивацияси шунини кўрсатадики, конфликт орқасида ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу кийинчиликлари, элита билан халқ ўтрасида юзага келган тафовутлар ва ҳоказолар туради. Масалан, иқтисодий кийинчилик, сиёсий симпатия ва антипатия, популистик йўл билан сиёсий лидерликка интилиш ва бошқалар. Бундай ҳаракатлар мотиви давлатнинг халқаро микросолаги ўрни билан ҳам маълум даражада боғлиқлигини кўрсатади. Аслида эса, конфликтлар мотивацияси замонавий ҳаёт кийинчиликларини объектив равишда акс эттиришга йўналтирилгандир.

Ушбу мулоҳазаларни лаоқонистмик асосда жамлаган ҳолда айтиш мумкинки, қайси даврда ёки қандай маконда бўлишидан, объектив ёки субъектив сабаблар асосида юзага келишидан қатъи назар, конфликт аввало маълум бир томонларнинг ўзаро қарама-қаршилигидан юзага келди.

Қарама-қаршилик бу жамиятнинг мағзиқий моҳиятини ўзида акс эттириб, жамиятнинг ҳаракатланиши ва ўзгариб туришини шакллантирадиган кучдир. Ҳар бир қарама-қаршилик умумжамят қарама-қаршиликлари оқимида ўзига хос эътиборни талаб этади ҳамда муқобил ечимни ҳам тақозо қилади. Масалан, иқтисодиётнинг муайян соҳасидаги баъзи бир қарама-қаршиликлар ечимини иқтисодиётнинг ўз доирасида

эмас, балки сиёсий ёки мафкуравий карашлар доираси орқали ҳам хал эгилиши мумкин ёки аксинча.

Хар қандай конфликтнинг пайдо бўлиши қарама-қаршиликларнинг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Конфликтнинг чишиб етилиши ва тобора қулоқ ёйиши реал қарама-қаршиликларнинг энг баланд чўккига етганлигидан далолат беради. Ушбу конфликтнинг хал этилиши ана шу қарама-қаршиликни ҳам янги хусусиятлари билан бирга йўқ қилиши табиий.

Қарама-қаршиликларнинг типлари. Конфликтлар классификациясини муфассал ўрганиш учун қарама-қаршиликларни ҳам типларга бўлиб чиқмоқ максалга мувофиқдир. Мана шу муаммони ўрганишга тегишли бўлган бир қатор илмий тадқиқотлар мавжуд. Рус файласуфларининг эътироф этишларича, қарама-қаршиликлар умумий характерга эга бўлган ҳолда қарама-қарши томонларнинг турлича муносабатлари шароитида аке этади. Шунинг учун қарама-қаршиликлар ички ва ташқи, асосий ва иккинчи даражали каби типларга бўлинади.

Шунингдек, қарама-қаршиликлар антагонистик ва ноантагонистик, тизимли ва тизимсиз, бир тизимга туширилган ва эркин йўналишли каби хусусиятларга ҳам бўлинади. Типология қарама-қаршиликларнинг аҳамиятига қараб ҳам: асосий ва асосий бўлмаган, бош ва иккинчи даражали ва ҳоказоларга ажратилди. Қарама-қаршиликлар замонда ҳам сезиларли фарқларга эга: бутун бошли тарихий даврга тегишли ёки ундан холи узоқ вақтга (масалан, ишлаб чиқариш қучлари билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги), қисқа ва ўткинчи.

Конфликтлар табиатини ўрганишда қарама-қаршиликлар типлари қандай аҳамиятга эга? Гап шундаки, конфликтнинг ривожланиш жараёнида унинг асосида ётган зиддият кўзга ташланади. Янгилик ва эскилик ўртасидаги қарама-қаршиликлар муайян конфликтни, масалан, эски тузум унсурларини (бошқарув тизими, сиёсий партия ва ҳ.) саклаб қолишга интилиш ёки улардан қутулиш орқасида қилинган ҳаракатлар билан боғлиқ конфликтларни келтириб чиқариши табиий. Ушбу жараёнларда қарама-қаршиликлар нечоғлиқ

кескин ва чуқур бўлса, конфликт ҳам шунга мос равишда ўзгариб боради.

Бу ерда қарама-қаршиликларнинг барча типологияси бошланғич турларнинг сифатида конфликтларнинг ҳам типларига кирди. Қолаверса, олдинроқ биз конфликтми ёки қарама-қаршилик - барибир, ҳар хил тўқнашувлар, фақат ўз манфаатлари йўлида қилинган ҳаракатлар, кейинчалик томонлар ўртасида бир-бирларининг қарашиларини ўзгаришига ва ижтимоий ҳаётга нисбатан бошқача ёндашишни тақозо этувчи баҳслар, тортишувлар ҳамда мунозараларга сабаб бўлишидан сўз юритган эдик. Умуман конфликт ва қарама-қаршилик тиллари ўртасидаги энг асосий фарқ бу томонлар ўртасидаги қарама-қаршиликнинг турли хил элементларга эга бўлишидир. Конфликтлар типологияси мавзусига қуйироқ-да алоҳида тўхталиб ўтамыз.

Манфаатлар ва эҳтиёжлар. Инглиз олимлари Р.Лусс ва Х. Паифо бу ҳақда тўхталиб шундай деганлар. “Жамики илмий ва диний алабиётларда манфаатлар тўқнашуви муаммоси бош мавзулардан бири бўлган, балки ушбу мавзунини Аллоҳ ҳақидаги ёки севги ва ички тугёнлар ҳақидаги мавзуларга тенглаштириш мумкин”. Эҳтимол, бу “манфаат” тушунчасига нисбатан жуда охирида юборилган баҳодир. Бирок, конфликтологияда ҳам манфаатлар тўқнашуви фаннинг марказий муаммоларидан бири сифатида ўрганилади.

Жамиятдаги конфликтлар табиати ҳақида сўз юритганда, аввало қарама-қарши томонларнинг маълум манфаат чегаралари тўғри келмай қолганлигини тушунмоқ керак. Глобал миқёсдаги конфликтлар эса давлатларнинг табиий бойликлар устидан назорат ўрнатиш учун қилалган ҳаракатларини шунингдек, ҳудудий муаммолар ва бошқа масалаларни англатади. Манфаат кўпинча моддий бойликлар муаммоси бўлмасдан, балки диний, маданий интилишларга боғлиқ ҳолда бўлиши ҳам мумкин. Манфаатлар тўқнашуви ва қарама-қаршиликларни объектив ва чуқур таҳлил (асосан, синфий-гуруҳлараро ва миллий) этиш натижасида мамлакатдаги минтақадаги ёки кичик бир ижтимоий гуруҳ ўртасидаги конфликт суръатини ҳам аниқлашга эришиш мумкин.

Турли хил конфликтларни таҳлил этиш тажрибаси шунини кўрсатадики, қарама-қарши томонларнинг ҳаракатлари асосидан

аник бир сабаб ётмасин, барибир ўна асосий сабаб пойдевори
томонларнинг ўз манфаатларига бориб такалали. Аниқроқ
айтадиган бўлсак, карама-қаршилик асоси томонлар кўзлаган
манфаатларнинг бир-бирига мос келмаслигидадир. Масалан,
II жаҳон уруши бошларида Гитлер Германияси бегона ерларни
босиб олишга интилса, колган Европа давлатлари эса ўз
озодлиги ва мустақиллигини сақлашга ингилди. Ёки бўлмасам
оилада эр билан хотин ўртасидаги пулни ишлатиш масаласини
олайлик. Хар бири ўзини ҳақ билиб, пулни ўз манфаатлари
йўлида ишлатишни истайди ёки умумоила эҳтиёжига қараб
ишлатиш тарафлори.

Манфаатларни конфликт асоси деб билиб, уни таджик
этаётган баъзи олимлар конфликт замирида манфаат муам-
моси билан биргаликда эҳтиёж масаласига ҳам алоҳида
эътибор қарагин кераклигини айтади. Масалан, оилада эҳтиёж
категорияси қачонки истёъмолчига (шахс, гуруҳ, жамият)
нимадир стишмаган тақдирдагина амалиётга чиқали. Ва
тўғридан-тўғри у истёъмолчининг манфаати билан уйғунланиб
кетали. Таққиқотчи К.Леседранинг фикрича, ижтимоий
конфликтнинг бош сабаби конфликт субъектларининг инсо-
ний эҳтиёжларининг тўла равишда таъминланмаганлигидан
келиб чиқали. Инсоний эҳтиёжнинг бошланиши “аник шахс”
эҳтиёжидан бошланали. Умумхавфсизликка эҳтиёж, ижти-
моий оламга тегишлиликни тан олиш ва хоказолар биргина
шахсга эмас, у билан бир қаторда ижтимоий гуруҳларга,
эпик бирлашмаларга, бутун давлатлар ва жамиятга ҳам хосдир.
Конфликтолог Ж.Бертон таърифича, “инсониятнинг асосий
эҳтиёжларини қондирадиган ҳаракатларгина конфликт-
ларнинг батамом тугалланишидан даюлат беради”. Бунга
боғликли равишда бир қыатор муаммолар, конфликтнинг
психологик сабаби сифатида инсоний эҳтиёжларнинг очикдан
очик бошқа бир томондан тажовуз қилинишидир. лейди у.
Бирок конфликтда карама-қарши томонлар табиий равишда
ўз мақсадлари томон ингилар экан, бундай жараснда бир-
бирларига зарар стқазмасдан ҳаракат қилишлари мумкин эмас.

Инсоннинг инсон эҳтиёжларига нисбатан тажовузқорона
муносабатда бўлишига сабаб нимала? Ва бундай ҳаракатлар
асосида ниматар ётали? Шу каби саволлар тугилганда бир
қатор мутахассислар тенгсизлик, иктисодий нобарқарорлик,

ижтимоий-сиёсий тараққиёт даражаси. жамиятдаги синфлар ва катламлар ўртасидаги тафовулар каби умумий ижтимоий жараёнлар ва ходисаларга эътибор қаратишди. Масалан, Р.Дарендорф жамиятда тенгсизликнинг юзага келиши билан бир вақтнинг ўзида унинг орқасидан конфликт ҳам туғилди дейди. Яъни ҳар қандай конфликт жамиятнинг шу жамиятда яшаётганларга берган инъоми, аниқроғи, жамиятнинг тенгсизлик ва нотекислик устига қурилганлиги мавжуд конфликтларнинг бош сабабилар.

Манфаатлар конфликти. Кейинги вақтларда конфликтларни талқин этишда янги-янги назарий концепцияларнинг юзага келаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ашундай концепциялардан бири - депривация концепциясидир. Ғарб мутахассисларининг фикрича, мазкур концепциянинг асосан кўлами жиҳатидан кенг камровли бўлган қарама-қарши қарашилар, интилишлар ёки манфаатлар тўқнашувини талқин этишда кўллаш мумкин. Бошқа назарий концепцияларда депривация концепциясининг фарқи шундаки, бунда конфликтлар вақтидаги муҳит ёки конфликтдан кейинги муҳитдан субъектларнинг баҳраманл бўлиши ёки бўлмаслигига катта эътибор қаратилди. Аниқроқ айтадиган бўлсак депривация концепцияси жамиятдаги эҳтиёжлар ва шунинг хос манфаатлар доирасининг умумий механизмдаги алоқадорлиги ва уларнинг бир-бирига мувофиқлашувини очиқ беради.

Ижтимоий ҳаётда объектив имкониятлардан келиб чиқиб шахс, гуруҳлар ёйинки жамият манфаатлари муайян шароитларда бошқа ижтимоий субъектларнинг манфаатлари доираси билан тўқнашиши табиий: Манфаатлар конфликтини когнитив конфликтдан томонлар ўртасидаги қарама-қаршилик асосида турли ижтимоий субъектларнинг манфаатлари тўқнашуви туриши билан фаркланди. Агар когнитив конфликтда муҳолиф субъектларнинг максуди ҳақ бўлса-да уни тан олмасдан, бирор бир асога таяниб ўзининг ҳақлигини исботлашга интилин. муҳолифнинг камчиликларини (ўнуктаи назаридан) кўрсатиш ва уни тан олмаслик характерли бўлса, манфаатлар конфликтда бошқачарок муҳит ҳукмрон бўлади. Яъни, манфаатлар конфликтда субъектлар рақибнинг

манфаатлар “хулуди”ни эгаллашга, уни ўз манфаати измига солишга ёки бўйсундиришга интилиш хусусиятларининг борлиги унинг ўзига хошлигини кўрсатиб беради. Тўғри, ҳар қандай конфликт субъектларнинг манфаатлар доирасининг (аурасининг) бир-бирига тўғри келмаганлиги ва мувофиқлашмаганлигидан юзага чиқади. Бирок манфаатлар конфликтга бошқа конфликт турларидан, нафакат мухолиф манфаатларини “экспансия” қилиш хусусиятига эгаллиги билан, балки субъектлар манфаатларини ўз таъсир доирасига олишга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Конфликтнинг бундай турини кўпроқ лавлатлар ўртасидаги халқаро муносабатларда кузатиш мумкин.

2. Конфликтлар типологияси

Умумий тасниф. Маълумки, типология муаммоси барча фанларга оид тушунча бўлиб, ҳар бир фандаги назарий типология ўзига хос объектларга қаратилганлиги билан фарқланади. Ижтимоий фанларда типологик бўлинишнинг табиий фанлардаги сингари аниқ кўринишда бўлиши гоёта мушкул. Шунингдек, ижтимоий фанлардаги услубий жиҳатларни характерлаш ҳам жуда қийин вазифа.

Конфликтлар типологиясини ўрганиш ва уларни бир-биридан фарқлашга улардаги муайян ўхшашлик ва турли мезонларнинг мавжудлиги олдинга қўйилган мақсаднинг имкониятлар доирасини бироз чигаллаштиради. Шундай бўлса-да конфликтлар типологиясини назарий жиҳатдан яратилиш кўпгина тадқиқотчиларнинг доимий машғулоти бўлиб келмоқда.

Умумий типология ҳақида ҳар хил қарашлар мавжуд. Бирок барча тадқиқотчиларнинг ҳеч қандай мунозараларисиз тан олинган бир фикр мавжудки, бу муайян конфликтни ягона типологияга киритиб бўлмаслик ҳақидаги фикрлир. Негаки конфликтлар катта-кичиклигидан қатъи назар, кўпқиррали назарий-амалий асосларга эга.

Ҳар қандай шароитда ҳам карама-қаршилиқлар ва конфликтлар абдий ва доимий характер касб этади. Чунки унинг объекти ва субъекти марказида инсон туради. Инсон ижтимоий мавжудот сифатида конфликтларнинг маълум бир

қисмини ҳал этиши мумкин. Бирок конфликтлар тизимида яна бошқа конфликтлар қўшилавермаслигига ҳеч қандай кафолат йўқ. Лекин, шу ўринда конфликтларни бартараф этиш бўйича муайян ёндашувларнинг мавжудлигини айтиш ўттириш жоиздир. Зеро, бундай ёндашувлар конфликтларнинг маълум даражада тугатишда, уларнинг типологиясини яратишда муҳим аҳамиятга эга.

Тизимли ёндашув. Конфликтлар типологиясини яратишда тизимли ёндашувни қўллаш мумкин. Аввало айтиш керакки тизимли ёндашувни тор ва кенг маънода тушуномок. Лекин Бирок қандай маънода қўлланилмасин унинг иккала жиҳати ҳам бир-бирига боғланган ва бир-бирини доимо тўлдириш турали. Ушбу ёндашувга асосан, тизим ҳаракатлари ва унинг муайян таркибий қисмлардан иборатлиги ва унда маълум воситаларни қўлланишга қаратилган ҳаракатлар умумий тизим функцияси ва унинг элементларига мувофиқланилади. Тизим таркибий қисмларининг функциялари ҳам умумий тизим мансуб бўлиб, ягона умумий мақсад сари йўналтирилган бўлади. Ҳар таркибий қисмлар бош мақсадга эришиш йўлида ўзларининг махсус функцияларини бажарали. Бу жиҳатдан умумий тизимнинг таркибий қисмлари ўз функцияларини нисбатан фарқланиши мумкин.

Ҳар қандай жамият тизими ўзига хос бўлиб, ундаги воқелик фақат ўша тизим учунгина ўзгармас ва доимийдир. Жамият таракқиётига нисбатан эса мавжуд тизимлар муқарраб эмас, зеро, унда ички қарама-қаршиликлар мавжуд. Тизимлар жамиятда юзага келиши ва ривожланиши, гуллаб-яшнаши мумкин. Ҳар бир тизимнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлишини вақт белгилаб беради.

Тизим доимо ички қарама-қаршиликларни келтириб чиқарадиган ички норозилик туйғуларини ўзида кечириш турали. Аввало эҳтиёжнинг қониқмаслигидан юзага келадиган ҳар бир норозилик, қарама-қаршилик ёки конфликт оқибатида умумий тизим ва тизимнинг бирор таркибий қисми (бир бутунлик ва қисм); узук-юлук ва доимий муносабатлар (структура ва функция); ички ва ташқи; уюлган ва уюлмаган доимий ҳар хиллик ва доимий бир хиллик хусусиятларнинг конфликтнинг ҳам шу хусусиятларга хос турларга бўлишидан дарак беради.

Структуравий-функционал таҳлил услубида (Т.Парсонс, Р.Мертон, К.Дэвис ва б.) ижтимоий тизим барқарорлигини таъминловчи тузилмалар ва механизмларни ўрганиш конфликтларга оид ҳам тузилмавий, ҳам функционал хусусиятга эга бўлган бир қатор қарашларни юзага келтирди. Масалан, Т.Парсонснинг фикрича, ҳар бир тизим “субъект”дан тўртта умумий мажбурий бўлган талабни тақозо этади. Булар:

- ташки объектга мослашиш;
 - мақсадли яшаш;
 - тизим элементлари ўртасида конфликтсиз муносабатларни ёқлаш (интеграция);
 - институционал характердаги қадриятларни маъқуллаш.
- Ушбу қайдлар унингча, жамиятнинг конфликтсиз бўлишида муҳим ўрин тутадиган устувор тамойиллардир.

Р.Мертон Т.Парсонс қарашларидан фарқли равишда, маълум тизимда қарама-қаршиликларнинг юзага келмаслиги учун аввало ижтимоий структурага (ижтимоий ҳаёт тузилиши) эътибор берин керак, дейди. У ўзининг “Ижтимоий структура ва анатомия” асарида индивидларнинг жамиятга мувофиқлашганида, бешта тур (конформизм, инновация, ригуализм, ретризм, галаён) мавжудлигини айтади. Ушбу турларнинг индивидлар томонидан инкор этилиши кутилмаганда муайян конфликтларни келтириб чиқаради.

Умуман олганда, тизимли ёндашувни инкор этиш ва изчиллик мезонлари асосида қарама-қаршиликларни классификациялаш услубини энг мақбул ёндашув дейишдан йироқмиз. Маълумки, диалектика изчил тараққиётнинг умумий чизгиларини куйидагича таъкиллаган:

- тизим элементлари ёки маълум таркибий қисмлар ўртасида ички қарама-қаршиликнинг пайдо бўлиши ва унинг кенгайиши;

- нобарқарорлик ва тизимнинг йўқ бўлиши ва янгича бир тизимга ўтиш.

Тизимни таҳлил этиш билан шугулланаётган бугунги замон тадқиқотчилари бундай тараққиёт асосларининг бўлиши муқаррарлигини таъкидласалар-да, бироқ бу услубни тизим ривожланишининг ягона омили сифатида қарамайдилар. Бундай қарашларда муайян бир тизимга нисбатан ўзгаришларни “тизимни йўқ қилиш” воситасида қарамасдан,

янгича тизимни янада юксалтириш воситалари орқали ярагиш кераклиги таъкидланади. Юксалтириш (янгича ёндашувлар асосида) муайян тизимнинг тараққиёт манбаи эмас, балки мавжуд тизимга қарши ҳаракатдир. Агар унга манба сифатида ёндашилса, унинг диалектикадан фарқи қолмайди. Юксалтириш мавжуд тизимни бирданига йўқ қилмасдан, балки, янгича тизимни тадрижийлик асосида ярагиндан иборатдир. Зеро, жамиятга нисбатан тизимли ёндашувнинг аҳамияти ҳам шунда.

Баъзи олимлар конфликтларни тизим нуқтаи назаридан иккига бўлишган: яъни, тизим ичидаги ва тизим ташқарисидаги конфликтларга. Шу ўринда тизим ичидаги қарама-қаршилик ва конфликтлар талқинига ҳам тўхталиб ўтсак. Марксча таълимотда, тизим ичидаги қарама-қаршиликлар ва конфликтлар - эскича ишлаб чиқариш муносабатлари билан янгича ишлаб чиқариш кучлари ўртасида мавжуд бўлади ва шу вақтда ижтимоий ҳаётда эски тизим ўрнига янги тизимнинг шаклланиши ҳақидаги фикрлар таъкидланган. Ижтимоий тизимга нисбатан бундай қарашлар бугунги кунда танқид қилинмоқда. Масалан, Л.Козер жамиятни - ижтимоий тизимни иккига бўлалди. Улардан:

биринчиси - “ёпик” тизим;

иккинчиси эса, хурфикр, очиқ тизим.

Унингча, “ёпик” тизим вакиллари ўз манфаатларини инкилобий куч ишлатиш йўли билан амалга оширса, хурфикр жамият вакиллари эса мавжуд конфликтларни ижтимоий институтлар орқали баргараф этишни ёқлайди ва шунинг учун ҳаракат қилалди.

Ғарб талқикотчилари ичида Э.Гидденс қарашлари ҳам ўзига хосдир. Унинг фикрича, ҳар қандай жамият ягона синфий тамойилларга асосланмайдиган ҳокимлик ва эксплуатация формалари хурфикрлиги билан характерланади. Шунинг учун кишилик жамиятидаги синфларга тугал баҳо беролмаётган назарий тафовутлардан фарқли равишда амалиётда синфларни эксплуатация қилиш билан боғлиқ бўлган эксплуататорлик муносабатларининг учта тури мавжуддир. Булар:

- 1) давлатлар ўртасидаги эксплуататорлик муносабатлари;
- 2) эксплуататорликнинг биринчи турига тўла мос кел-

дувчи ёки мос келмайдиган этник гуруҳлар ўртасидаги эксплуататорлик муносабатлари;

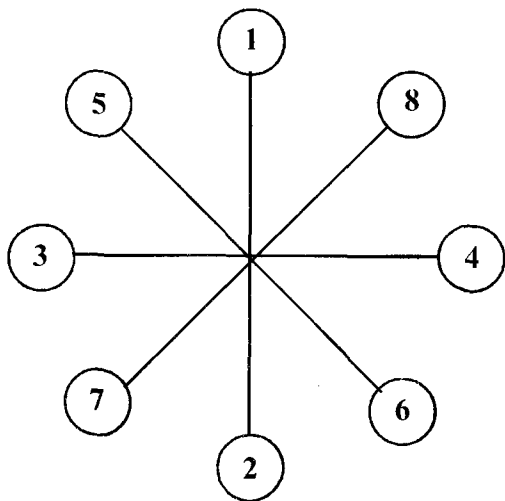
3) эркаклар ва аёллар ўртасидаги эксплуататорлик муносабатлари (жинсий асосларга таянган эксплуататорлик). Жамиятда қандай синфлар бўлмасин, уларнинг турмуш тарзи ушбу эксплуататорлик кўринишларидан холи эмас.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, тизим ичидаги қарама-қаршиликлар назарий конфликтлар типологиясининг асосида турар экан. Шу жиҳатдан ҳам уларни фақат синфий қарама-қаршилик қабилтидагина чегаралаб бўлмайди.

Конфликтлар доираси. Конфликт субъектлари ва унинг доиралари кўринишини алоҳида-алоҳида кўрсатишга асосланган конфликтлар типологияси энг осон ва тушунарлидир.

Конфликтларнинг типологиясини қуйидагича умумий чизмага солиш мумкин:

1- жадвал

1- якка тартибдаги конфликт; 2- гуруҳлараро конфликт; 3- икгисодий конфликт; 4- сиёсий конфликт; 5- маффаатлар конфликтлари; 6- когнитив конфликт (қарашлар қарама-қаршилиги); 7- зўрликка асосланган конфликт; 8- қуч ишлагмасдан юзага келган конфликт.

Мана шу хусусиятларга асосланиб жамиятдаги конфликтларни ижтимоий, иктисодий, сиёсий ва маданий, миллатлараро, шунингдек, кундалик турмушда учраб турадиган тор доиралаги конфликтларга бўлиш мумкин.

Агар иктисодий конфликтларга эътибор қаратсак, унинг натижасида янги жамиятга ўтиш ҳолати юз береди ва бозор иктисодиёти олингисидан фарқли равишда ўзгаради. Масалан, мантқан олиб қараганда, давлат мулкчилиги асосида шаклланган жамиятда давлатнинг ўзи иктисодий конфликт учун замин яратиб беради. Давлатда эртами ёки кечми конфликтнинг бўлиши муқаррар. Конфликтнинг кечроқ содир бўлишига давлатнинг мафкуравий кучлари ҳам сабаб бўлиши мумкин. Лекин мафкура ҳам қотиб қолган нарса эмас. Унинг ўзгариб ривожланиб бориши табиий. Ана шу мафкуравий ўзгариш жараёнида иктисодий муҳит ундан айри ҳолга тушиб қолади ва натижада иктисодий инқирозлар - иктисодий конфликтларга йўл очилиши турган гап. Собик СССР даврида ишсизлар йўқ, иш тапшани ҳолатлари ва синфлараро қураш ҳам йўқ деган широрлар ўйлаб топилган эди. Аслида-чи?! Аслида умумдавлат миқёсида иктисодий соҳадаги конфликтлар гўёки йўқдек кўринса-да, у конфликтлар ўз вақтини кутиб турарди. Мавжуд мафкура уларни шунга мажбур қилган.

Бозор муносабатлари шароитига ўтиш жараёнида иктисодиётнинг янгича қонуниятларини кўриш мумкин. Мантқан олганда бозор - бу қарама-қаршиликларнинг рақобат майдонилир. Томонлар ўртасидаги муносабатлар иктисодий рақобат доирасидан чиқиб конфликтли ҳолатга келиши ҳам мумкин. Бундай бўлишга сабаб иктисодчиларнинг соф иктисодиёт қонунлари доирасидан чиқиб, иктисодий муҳит учун номақбул воситалардан фойдаланишидир. Қолаверса, иктисодий соҳа билан шугулланиб келувчиларнинг иктисодий иш юритиш манбаларини, иктисодий билим асосларини билмасликлари ҳам сабаб бўлиши мумкин. Мана шундай ҳолатларга йўл қўйилса, гарчи бозор иктисодиётига ўтиш даври бўлса-да ўта хавфли конфликтлар кутилмаганда юзага келиши ва давлатга қатъи зарар етказиши мумкин.

Масалан:

- иш тапшани;

- докаут ҳолатлар;

- ўта молиявий инкироз ва б.

Бу билан бозор иқтисодиётига ўтиш конфликтлар эвазига олиб борилди демократи эмасмиз. Аксинча, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай давлат халқ ўртасидаги савло-сотик ва ишчи кучи масалаларига алоҳида эътибор беришини айтмоқчимиз ҳолос.

Сиёсий доирадаги конфликтлар - бу нисбий олганда демократик жамиятдаги табиий ҳолатдир. Лекин кўпинча сиёсий доирадаги конфликтлар кенг камровли ҳолатларга айланиб боради - кўзғолон, оммавий тартиббузарлик ва ниҳоят охири - фуқаролар уруши. Бундай жараёнлар сиёсий конфликтлар доирасига кирса-ла, демократик жамиятда ўз манфаатлари учун курашишнинг гайриқонуний кўринишларидир. Тўғри, ўша кўзғолон ёки оммавий тартиббузарликлар давлатнинг қандай сиёсат олиб бораётганлиги билан ҳам боғлиқ.

Биз сиёсий конфликтларни демократик жамиятдаги олатий ҳол деганимизда, давлатдаги сиёсий ҳаракатлар ва партиялар, Парламент - фракциялари, қолаверса, шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг ўз сиёсий ҳуқуқ ва бурчларини билишлари ва унга риоя қилишлари сингари омиқлардаги нисбийликни назарда тутаётимиз.

Кўплаб замонавий сиёсий конфликтлар диний ва миллатлараро муносабатлардаги ноуйғунлик билан характерланади. Агар муаммо ўрганилса ўша ноуйғунликлар орқасида ҳаракатга келтирувчи куч сифатида муайян сепаратистик ёки диний уюшмаларнинг турганлигини кўриш мумкин.

Агар меҳнат, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, таълим соҳасидаги манфаатлар қарама-қаршилигини ўзида аке эттирган конфликтларни кўриб чиқсак, улар юқорида айтилган икки умумий конфликт турлари - иқтисодий ва сиёсий конфликтларга бориб тақалади. Булар нафақат иқтисодий ва сиёсий конфликтлар билан боғлиқ, балки уларнинг келиб чиқишидаги (давлат ичида) бош мезонлардир ҳам.

Конфликтларни унда иштирок этувчилар сони, бошқарилиш даражаси, илгари сурилаётган гоялари ва бошқа жиҳатларига қараб ҳам классификациялаш мумкин. Ёки бўлмасам конфликтларни унинг давом этиш вақтига қараб

хам узок муддатли ёки киска муддатли конфликтларнинг ресурсларга нисбатан хам моддий, рухий ва ижтимоий омилларга таянган конфликтларга; макон ва замон жиҳати дан чегараланганлик даражасига ёки субъектларнинг имконият даражаларига ва бошқа хусусиятларига қараб хам типларга ажратиш мумкин.

Қуйида америкалик конфликтолог Р. Далнинг ижтимоий конфликтлар классификацияси ва унинг ўзига хос хусусиятларини ақс этирувчи жадвалини ҳавола қиламиз.

2- жадвал

Конфликтлар	Рақиблар жуфтлиги	Рақиблар даражаси	
		паст	баланд
Кумуляция ҳолатига эга бўлган	доимий биполяр (икки томонлама)	меъёрли биполяр ҳолат	поляризация
	кўпқутбли (кўп томонлама)	меъёрли кўпқутбли ҳолат	чуқур сегментация ҳолат
Бир-бирига тулашувчан (қўшилувчан)	ўзгарувчан ҳолатда	меъёрли кўпилашувчан конфликтлар	меъёрли сегментация

Поляризация деганда, Р.Даль жамиятнинг иккита асосий қутбга бўлиниб кетиб, улар ўртасидаги кескин қарама-қарши ҳолатларнинг юзага келишини назарда тутади. Сегментация деганда эса, жамиятда муайян даражадаги қатлам ва гуруҳларнинг юзага келиши, уларнинг бирор консенсусга келинмасдан ўртадаги конфликтларнинг тобора авж олиши тушунилади.

Конфликтлар доирасини тадқиқ этиш чоғида қайсидаги типга мансуб бўлган конфликтларни яна бир-биридан фарқ қилувчи (баъзан эса бир-бирини тўлдирувчи) классификацияларга ажратиш мумкин. Шундан миллатлараро конфликтларга тааллуқли бўлган айрим қарашларимиз асосий қилиб ўтмоқчимиз:

1) *“Бошқарилиши қийин бўлган хис-ҳаяжонли”* конфликтлар. Гап қиргин ва тўқононлар тусидаги конфликтлар ҳақида бормоқда. Бундай конфликтлар учун тартибсиз ҳолатлар

“ташаббускор”лари мақсадларининг ноаниқлиги ва бошқалар у ёқда турсин “ташаббускор”лар учун ҳам содир бўлаётган воқеаларнинг ўзлари кутмаган даражадаги оқибатлари характерлидир. Бундай конфликтларда ташки омиллар кўпинча харакатлантирувчи куч сифатида намоён бўлади. Бирок улар конфликт содир бўлаётган жойда қатнашмасдан ташки субъектлигича қолаверали. Бундай ҳолатларга 1989 йилда содир бўлган Фарғона воқеалари, 1991 йил 16-17 январда талабалар шаҳарчасидаги нохушликларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

2) *“Мафкуравий дастур”ларга асосланган конфликтлар.* Бундай конфликтлар муайян тарихий шароитга эга бўлган сиёсий, миллий ва диний ҳаракатларнинг амалий фаолиятлари билан боғлиқ. Одатда маълум бир давлат ёки минтақадаги миллий талаблар стихияли тарзда эмас, балки ижобийми ёки салбий бўлишидан қатъиназар муайян мафкуравий асослардан кейин шаклланади. Шунинг учун мафкуравий характердаги бундай конфликтлар муддати кўпинча узок муддатгача кескин тарзда лавом этали. Ўша кескинликларнинг орқасида маъмурий-ҳудудий бўлинишга оид тортишувлар, давлат ёки маъмурий макomini олиш масаласи ва шу каби муаммолар турали. Узок вақтлардан бери лавом этиб келаётган курдлар, Кашмир, Яқин Шарқдаги муаммолар бундай конфликтларга мисол бўла олади.

3) *“Сиёсий институтлар” тизимидаги конфликтлар.* Ноаниқ чегаралар, давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги муносабатларда, шунингдек, сиёсий партия ва ҳаракатларнинг фаолиятида учраб туралиган конфликтлар ушбу конфликтлар камровига киради.

Мазкур бўлим охирида яна бир бор таъкидлашни лозим топдикки, конфликтлар типологияси бир қарашда умумий ҳулосалардек кўринали. Негаки маълум бир конфликтнинг бир вақтнинг ўзида бир нечта типларга мансуб бўлиши табиий эканлигини унутмаслик керакки, конфликтларни типларга ажратишдан максал бу содир бўлиб ўтган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисани талқик этишнинг бошлангич нуқтасини топишдан иборатдир. Қолаверса, назарий ва амалий жиҳатдан конфликтлар типологиясини ўрганиш конфликтларни бартараф этишдаги бошлангич омил эканлигига қараб унинг

юзага келиши, ривожланиб бориши ва мухтасар ҳолатида баҳс этишимиз мумкин.

3. Конфликт функцияси

Конфликтнинг функцияси ва ижтимоий роли. Конфликтнинг инсон ва жамият турмуш тарзига бевосита алоқадорлиги ва таъсирини ҳар жабҳа, ҳар соҳияда кузатиш мумкин. Унинг алоқадорлиги ва таъсир кучини ижтимоий конфликт жамият ҳаётининг умумий мазмунини белгилаб беришида; иккинчидан эса жамиятдаги ижтимоий конфликтлар ва турмушнинг бошқа жабҳаларида кузатиш мумкин.

Шу ўринда савол туғилди юқорида айтилган биринчи умумий функция, яъни ижтимоий конфликт жамият ҳаётининг умумий мазмунини белгилаб бериши логиканимани тушунмок керак? Бу ҳолат конфликт субъектлари ўртасида муаммога нисбатан очиқ ёки яширинча тарзда муносабат билдиришларида намоён бўлиб, қўпинча жамият ривож асосида карама-қарши мезонлар туринини уқтиради. Иккинчи умумий функция - бу бевосита амалий фаолият, яъни муайян конфликтларнинг содир бўлиши билан боғлиқдир. Назарий таҳлиллар чоғида бу икки аспекти бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Зеро умумий маънода жамият ривож асосида маълум карама-қаршиликлар турса-да, ўш карама-қаршилик жамиятнинг маълум бир даври учун муҳим бир конфликт ҳисобланади.

Конфликт функциясини тушунтириш учун ижтимоий ҳаётнинг икки муҳим соҳаси - моддий ва маънавий муҳит тўғрисида тўхталиб ўтиш ўринлидир. Моддий мезонларга асосланган конфликтлар функцияси жамиятнинг биринчи навбатда иктисодий ҳаёти билан боғлиқдир. Зеро, бундай конфликтлар сиёсий ва ҳуқуқий меъёрларнинг бузилишида келиб чиккан тақдирда ҳам. Иктисодий ривожланган давлатларда моддий мезонларга асосланган конфликтлар функцияси тез-тез кўзга ташланиб туради.

Конфликтларнинг жамият маънавий ҳаётига ҳам таъсир этиши табиий. Бу жараёнда маънавий доирада кескин ўзгаришлар юз бериб конфликт функциясининг салбий оқибатлари яққол сезила бошлайди. Маънавий муҳит, маънавий

кадриятлар, урф-одатлар, одамлар тафаккури барча-барчаси тезликда эмас, балки маълум бир тарихий давомийликда ўзгариб боради. Бундай ўзгаришлар одатда узок муддатли мафкуравий курашлар жараёнида шаклланади (одамларнинг моддий эҳтиёжига қараб ва бошқа ҳолатларда уларни мажбуран шакллантирилиши ҳам мумкин).

Шунингдек, конфликтлар умумжамият тафаккурида воқеликка нисбатан кескин чора-тадбирлар кўриш кераклигини ҳам шакллантиралади. Бу конфликтнинг ўзига хос кескин функцияси дир. Бундай жараёнда субъектлар барча ўрганиб қолгандек, жамиятга ва унинг тараққиётига бир хил назарда эмас, балки бошқа-бошқа томонлардаги объектив эътибор бериш кераклигини ҳамда кўпчилик назаридан четда қолган хусусиятларни очиб беради.

Биз юқорида моддий ва маънавий мезонларга асосланган конфликт функциялари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтдик. Лекин конфликтли муносабатларни таҳлил этганда унинг амалий қиймати фақат моддий ва маънавий оқибатлар билангина чекланмаслигининг гувоҳи бўлдики. Шулар билан бир қаторда конфликтнинг ижтимоий организи хусусиятларидан келиб чиқадиган конфликт функциялари ҳам мавжуд. Конфликтнинг бундай функцияларига - оғох этувчи, инфорацион, дифференциациялаш ҳамда динамик вазибаларни бажарувчи функциялар киралади.

Оғох этувчи функция. Мазкур функция конфликтни жамиятнинг маълум бир макондаги ўзига хос даражага ва бошқа хусусиятларга эга бўлган ҳолати сифатида намоён қилади. Бунда конфликтни келтириб чиқарган сабаб ёки бахоналар чуқур таърифланмайди. Бироқ конфликт ҳақида умумий дарак бериш функцияси бажариллади ҳолос.

Инфорацион функция. Бу функция оғох этувчи функцияга яқин бўлса-да, ўзининг амалий кўлами жихатидан ундан тубдан фарк қилади. Инфорацион функцияда конфликт тафсилоти кенгрок ёритиллади. Конфликтнинг маълум сабаблар асосида юзага келганлиги, жараёнларнинг улар билан объектив боғликлиги каби жихатлар инфорацион функцияда ўз аксини топади. Қолаверса, конфликтнинг янала кенгайиши ёки аксинча бўлиши, конфликт йўналиши, унда

ички ва ташқи омилларнинг ўрни ва бошқалар информатсион йўналишга эга.

Дифференциациялаш функцияси. Ушбу функция конфликтда муҳим ўрин тутди. Бу конфликтда вужудга келадиган ижтимоий дифференциациялаш жараёнларини ўзида акс эттириб, конфликтнинг ижтимоий муҳитга нечоғли таъсир этганлигини кўрсатиб беради. Бунда қуйидаги кетма-кетлик шаклланди:

- 1) конфликт;
- 2) дифференциациялаш жараёни;
- 3) иккита карама-қарши йўналиш;
- 4) поляризация.

Бу функция юқоридаги босқичлардан сўнг иккита бўлинган карама-қарши томонларнинг ўзига иттифоқдон ишлаши ва улар билан интеграцион жараёнларни шакллантириши (албатта, рақибга қарши куч сифатида) каби жараёнларни ҳам кўрсатиб беради.

Динамик функция. Ушбу функциянинг сиёсий аҳамиятини ўз вақтида марксизм таълимоти “синфлараро кураш ва ижтимоий инкилоблар” характери сифатида очиб берган эди, яъни ҳар қандай ижтимоий конфликт жамият тараққиётини тезлатиши, ижтимоий ўзгаришларнинг шаклланишига олиб келиши шарт. деб қаралган.

Тўғри. конфликтнинг маълум даражада бундай динамик функцияси ҳам бор. Лекин бунда қуйидаги асосларга ҳам эътибор бериш керак. Биринчидан, вақт катта роль ўйнайди: иккинчидан, ҳар қандай ижтимоий конфликт ҳам жамият прогрессига доимо таъсир ўтказавермайди. Буни бошқачароқ айтадиган бўлсак, конфликт таъсирида жамият ўзгариши мумкин. лекин конфликт функциясининг динамикасини қай томонга йўналтирилганлиги ўта муҳим.

Конфликтнинг функционал карама-қаршилиги. Конфликлар функцияларини тадқиқ этишдан олдин уларнинг жамиятдаги мавжуд карама-қарши тенденциялар асосидан шаклланишини айтиб ўтмоқ жоиз. Шунинг учун ҳам конфликтнинг диалектик ва ички карама-қаршилиқ табиати ўзини хос мувофиқлашган муҳит билан йўллангандир. Поляк олими Я.Штумский конфликтнинг ана шундай жиҳатларини талқин этиб, бешта бир-бирига карама-қарши жуфтликдан иборат:

Ижтимоий конфликт функциясини ишлаб чиққан. Улар куйидагилардан иборат:

- фарқ қилувчи ва бир-бирини тўлдирувчи функция;
- интеграцион ва дивергенцион функция;
- никобланган ва никобсиз функция;
- прогрессив ва регрессив функция;
- позитив ва негатив функциялар.

Ижтимоий конфликтнинг фарқ қилувчи ва бир-бирини тўлдирувчи функцияси конфликт иштирокчилари билан характерланади. Яъни, содир бўлиб ўтган ёки бўлаётган конфликтга нисбатан конфликт иштирокчиларида турли фикрлар юзага келиб, бу фикрлар табиий равишда бир-биридан фарқ қилиши ва бир-бирини у ёки бу даражада тўлдириши турган гап. Иштирокчилар ўз фикрларига қараб гуруҳларга бўлиниши мумкин ва бу жараёнда муайян қарашларни илгари сурувчи карама-қарши ҳаракатларнинг юзага келиши ҳеч гап эмас. Албатта бундай ҳолатлар барча конфликтларда ҳам содир бўлавермайди.

Конфликтларнинг интеграцион функцияларни бажариши табиий. Бироқ маълум бир жамиятда карама-қарши фикрдаги кишилар ҳам интеграцион жараёнларда иштирок этиши мумкин. Масалан, бир давлат фуқаролари фикрларининг турфа хиллигидан қатъи назар ўз давлатининг юксалиши йўлида бирлашишига шубҳа йўқ. Шунингдек бирор давлатда интеграцион муҳит ҳам юзага келиши мумкин. Масалан, давлатдаги партия ва ҳаракатлар, диний мазҳаб ва бошқалар ўртасида. Халқаро муносабатларда интеграцион ва дивергенцион жараёнлар маълум бир давлат ичидагига нисбатан янада яққолроқ кўзга ташланади.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Я.Штумскийнинг конфликт функцияси борасидаги қарашлари кўнраб конфликтолог олимлар қарашларидан тубдан фарқ қилади. Улар куйидагилардан иборат:

- никобланган ва никобсиз;
- таракқийланган ва таназзулга юз тутган;
- позитив ва негатив функциялари ҳақида тўхталиб бир-бирига карама-қарши муҳитларнинг конфликт барҳам топгандан кейин ҳам юзага келиши.

У ўзининг конфликт функцияси борасидаги концеп-

цияси билан бирор конфликт барҳам топгандан кейин ҳам иттиҳот ҳеч қачон муаммодан қутулаолмаслигини айтилади. Негаки баргараф этилган конфликт ўз навбатида ижтимоий ҳаётда ўзига қарама-қарши томондан янги бир конфликтнинг юзага келишига имкон яратади. Масалан, урушни олайлик. Уруш маълум бир вақтга келиб ўз ниҳоясини топиши мумкин. Лекин урушнинг тугаши бундан кейин ижтимоий ҳаётда конфликтнинг бағамом йўқ бўлиб кетиши дегани эмас, - дейди олим.

Конфликтлар жамиятда умумий ёки қарама-қарши функцияларни бажармасин, барибир, нисбий маънода ҳар қандай конфликт функцияси ўша конфликтнинг жамиятда нечоғли йўқотишлар олиб келганлигидан келиб чиқиб баҳо-ланиши керак. Чунки қўламининг қандайдигидан қатъиназар, конфликт жамиятда у ёки бу даражалаги йўқотишларни юзага келтириши табиий. Йўқотишлар деганда фақат моддий мезонлар эмас, балки у билан биргаликда маънавий-ахлоқий, рухий мезонларни ҳам назарга гутаётирмиз. Зеро, ижтимоий ҳаётда моддийлик билан маънавий муҳит муштаракдир.

IV боб

Конфликтология муаммолари тизимида дин

1. Дин: тавсифи, тузилиши, функцияси

Дин ва дин билан боғлиқ муаммолар, уларнинг моҳиятини ўрганиши ва чуқур англаб етиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Инсоният тарихида кўплаб мутафаккирлар, олиму уламолар дин ва дин билан боғлиқ масалаларни ўз даврлари мезонларидан келиб чиқиб талқин этганлар. Қолаверса, шу кунларгача бу борада кўплаб талкикотлар олиб борилиб, юзлаб китоблар битилган. Талкикотлар кўламини шихоятда кенглигидан билиш мумкинки, мавзуга оид баҳсу - мунозараларга ҳам тугал бир қарашнинг ўзи йўқ. Яъни, диннинг моҳияти ва унинг истиқболлаги ривожланиши ҳақида ҳар хил қарашлар мавжуд.

Дин ҳақидаги қарашларимизни баён этишдан олдин умумий ижтимоий онг ҳақида тўхталишни лозим топдик. Ҳаттаким, диннинг ўзи ижтимоий ҳаётнинг бир бўлаги бўлиб, унинг мавжудлиги ҳам бевосита ижтимоий борлик билан белгиланади. Ижтимоий онг - бу ахлоқ, эътиқод, қадриятлар ва ҳуқуқий нормалар турли кўринишларининг йиғиндисидир. Ижтимоий онгнинг сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий, диний ва бошқа турлари ҳам мавжуд бўлиб, улар бир-биридан ўзининг ички қонуниятлари билан фарқланади. Демак, дин ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, унинг инсонлар онгида қандай тамойиллар асосида шаклланганлиги муҳим аҳамиятга эга экан. Чунки мазкур тамойиллар шахс ёки гуруҳларда шаклланган диний тафаккурнинг умуминсоний, миллий, ўз шахси ёки бўлмаса, муайян гуруҳлар манфаати учун қаратилганлигини аниқлаб беради. Инсонлар диний тафаккурининг соғлом бўлиши аввало улардаги диний онгнинг қай йўсида шаклланганлиги билан боғлиқ. Ўз навбатида диний онгнинг умуминсоний қадриятлар асосида шаклланиши учун оламлар диннинг моҳиятини чуқур англаб етмоқликлари лозим. Хўш, диннинг ўзи нима?!

1. "Дин" сўзи қадимги сомиё ва яҳудий тиллардан келиб

чикқан. Сўзнинг лугавий маъноси - “ишонч”, “инонмоқ, лемакдир. Ўзбек тилига “дин” сўзи араб тили орқали, аниқроғи, VIII - IX асрларда арабларнинг юртимизга босқинчилик юришлари даврида кириб келган. Бу - Марказий Осиё миғтақасида амалий диний ҳаёт араблар босқинига қадар бўлмаган экан-да, дегани эмас, албатта. Гап сўзнинг лугавий жиҳатдан ишлагилиши ҳақида кетмоқда.

Диншунослик тарихи билан шугулланувчи олимларимиздан Ғ. Набиев ва У. Шокировлар араблар келгунга қадар Марказий Осиё ҳудудларида “дин” сўзининг ўрнига “тангри, йўли”, “унга ишонч” ибораларининг қўлланилганлигини таъкидлашади. Бундай қарашларга монелик қилмаган ҳолда айтиш жоизки, оламлар(гарчи “дин” деб атамаса-да) нинг бирор нарсага эътиқод қила бошлаганлигининг психологик, руҳий ва ижтимоий илдишларга бориб тақалиши барчага маълум.

2. Юқорида диннинг ижтимоий онг шакллари билан бир эканлиги таъкидланди. Тўғри, бу умумий фалсафий бир таърифнинг ўзи ҳолос. Бирок диннинг ўзига хос хусусиятларини белгиловчи бош омил бу унинг мураккаб бир маънавий борлик билан ҳамда кўпқиррали маънавий муҳитдаги бевосита ахлоқий-руҳий кечинмалар ва уларни ҳис қилиш билан боғлиқдир. Шу жиҳатдан қараганимизда, дин ва диннинг таълимотлар фақат назарий асослардангина иборат эмас экан. Ижтимоий ҳаётда дин аввало ўзининг амалий-руҳий асосларга эгаллиги билан ҳар қандай илмий-назарий таълимотлардан ажралиб туради. Ўз навбатида диннинг ахлоқий-руҳий хусусиятларга эгаллиги илмий-назарий таълимотлар билан уйғунлашиб кетишига имкон ярағали. Шу ўринда айтиш жоизки, ижтимоий борлиқни, ундаги воқеа-ҳодисаларни тадқиқ этиш ёки ўрганиш натижасида А. Эйнштейннинг “Динсиз фан - майиб, фансиз дин - сўқирдир!” - деган хикматли сўзларида нақадар ҳақ эканлигини айтиб ўтиш жоиздир. Кўпчилик тадқиқотчилар улар ўртасидаги фарқни биргина объектга нисбатан услубий ёндашувларда деб биладилар. Яъни диний билим (дин) исботсиз эътиқодга илмий билим (фан) эса исботланган асосланишини таъкидлайдилар. Бизнинг назаримизда эса, илм исботланган билимлар мажмуасидангина иборат эмас. Аниқроғи, илм билан эътиқод

ўргасила даярли фарқ йўк. Чунки айна бир вақтда эътиқоднинг ўзи илмдир.

Энди *услубий ёндашувлар* ҳақида. Ижтимоий борлиқни талқик этиш борасидаги услубий ёндашувлар қанчалик кўп бўлмасин (динийми ёки илмий), барибир ижтимоий ҳаётдаги ҳақиқатга эришиш йўли (услубий ёндашувлар) битта умумий мезонга асосланади. Бу соғлом ақл ва рухий оламнинг ўзаро уйғунлашувидан иборатдир. Ижтимоий ҳаётда соғлом ақл билан рухий оламнинг ҳақиқатга эришиш йўллари (ёндашувлари) бир-биридан ажралган ҳолда эмас. Ҳақиқат, одил ҳақиқат ҳаминша яккаю-ягона бўлиб, у соғлом ақл ва рухий оламни ўзида мужассамлаштирган бўлади.

Дин - ижтимоий ҳаётнинг мураккаб ва кўпқиррали соҳаларидан бири бўлиб, инсоният тафаккурининг ажралмас бир бўлаги ҳамдир. Ҳозирги пайтда ижтимоий фанлар доирасида “Диншунослик” алоҳида курс сифатида шаклланди. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, маъмур соҳани ўқиниб ва талқик этиш реал ҳаёт заруратидир.

Диншунослик назарияси билан шугулланувчи мутахассисларнинг талқикотларига эътибор қаратсак, динни талқик этиш уч йўналишда олиб борилаётганлигининг гувоҳи бўлаемиз. Булар:

- 1) илоҳиёт(теология)га оид;
- 2) фалсафий йўналишга оид;
- 3) илмий қарашларга оид.

Илоҳиёт (теология) - бу муайян бир диннинг ақида ва аҳкомлари системаларининг мажмуасидир. Луговий жиҳатдан “теология” сўзи юнонча *theos* - худо ва *logos* - сўз, таълимот демакдир. Яъни қисқача қилиб айтсак, теология - худо ҳақидаги диний таълимот деган маънони билдиради. Динни илоҳий асосда тасниф этишда Тангрининг инсонлар турмуш тарзидаги ролига катта эътибор қаратилди. Ижтимоий ҳаётдаги ахлоқий масалаларда илоҳиёт Тангрининг билишни бош омил деб тушунтилади, яъни унда ахлоқ манбаи - Тангридир. Бироқ дунёда ягона диннинг мавжуд эмаслиги барчага маълум бўлиб, бундан англашилдики, демак ҳар бир дин ўзининг илоҳий ахлоқ нормалари(теологик этика)га эга экан.

Динни фалсафий асосда талқик этиш кўрақлари тари-

хан жуда узок даврларга бориб тақалади. Тадқиқотчилар амалиётига кўра “дин фалсафаси” асосан XVI-XIX асрларда шаклланган. “Дин фалсафаси” атамасини кенг ва тор маънода тушуниш мумкин. “Дин фалсафаси” кенг маънода қаралганда табиат ва унда диннинг тутган ўрнини англаб етиш, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлар ҳамда Оллоҳни табиат ички доирасида кўриш каби омилларни ўз ичига қамраб олади. Тор маънода эса, муайян доирада Оллоҳ ва дин ҳақидаги фалсафий муҳофазалар назарда тутилади.

Динни фалсафий асосла тадқиқ этиш ҳақида гап кетганда бир қатор фалсафий таълимотларни санаб ўтишимиз мумкин. Булар аввало, деизм, пантеизм, марксизм ва бошқалар. Тўғри, бу таълимотлар у ёки бу даражада бир-бирига мос ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Бирок улар “дин фалсафаси”га сезиларли таъсир этганлиги билан аҳамиятлидир.

Деизм - латинча “deus” сўзидан олинган бўлиб, худо демакдир. Деизм худони оламнинг шахсиз биринчи сабабчиси сифатида мавжудлигини эътироф қилувчи таълимот бўлиб, у илк маротаба Англияда пайдо бўлган. Инглиз тадқиқотчиси Г.Чербери (1583-1648) мазкур таълимотга асос солган. Унга кўра олам яратилгач, ўз қонунларининг амалига таълаб қўйилган.

Пантеизм (юнонча “pan” - бариси ва “theos” - худо демакдир) ҳам “дин фалсафаси”га оид таълимотлардан бири бўлиб, бу таълимотга кўра, худо шахсиз ибтилодир. Пантеизм борлик ва худони бир деб қарайди, яъни унга кўра худо табиатдан ташқарида гурмайди. Пантеизм атамаси “Дин фалсафаси”га биринчи бўлиб 1705 йилда инглиз философи Ж.Толанд (1670-1722) томонидан киритилган.

Динни илмий жиҳатдан тадқиқ этишда бир қатор услубий ёндашувлар мавжуддир. Булар тарихий, социология ҳамда рухий (психологик) услубий ёндашувлардир. Ижтимоий фанлар ичида социология ва унинг услублари динни илмий асосла тасниф этишда ўзига хослиги билан ажралиб туради. Динни илмий услублар билан ўрганишда гарчи социологиясининг классиклари - М.Вебер (1864-1920) ва Э.Дюркгейм (1858-1917)ларнинг ҳам алоҳида улушлари бор. М.Вебер диннинг моҳиятини англаш учун аввало дунёни

рационал англаб этиш ҳамда муайян ахлокий кадриятлар мавжуд бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Немис мутафаккирининг фикрича, диний этикод инсонларнинг ижтимоий ҳаётда нималарни қилиши мумкин ёки қилиши таъкидланганлигини ахлокий нормалар мажмуаси орқали тунтутириб беради. Шу билан биргаликда инсоннинг борлиққа нисбатан ахлокий муносабати даражаси қандайлигини ҳам аниқлаш мумкин. Бу жиҳатдан М.Вебер диний инсон ижтимоий ҳуқуқатворининг шаклланишида муҳим манба сифатида биледи.

М.Вебер социологиясида индивид ва уни ўраб турган атроф-муҳит ўртасидаги муносабатга диний омилнинг таъсири катта эканлиги қайд этилган. Дин ва унинг ахлокий нормалари ўз қонуниятлари асосида одамлар тафаккурида жо бўлса, у нафақат этикод илми, балки ўша инсонлар истикомат қилаётган жамиятнинг иқтисодий жиҳатдан муайян даражада юксалиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Унингча, жамиятдаги айнан диний-этник муносабатларнинг қандай ҳолатдалиги жамият иқтисодий ва сиёсий фаолиятининг истикболларини белгилаб беради. М.Вебер ўзининг “Миллий давлат ва халқ хўжалиги сиёсати” (1895), “Протестантлик этикаси ва капитализмнинг руҳи” (1905), “Хўжалик ва жамият” (1912) ва бошқа асарларида социология илми, унинг услублари, ахлоқ ва унинг жамиятдаги ўрни ҳамда иқтисодий ва сиёсий юксалишнинг мезонлари ҳақидаги қимматли фикрларини баён этган.

Жамият таракқиётида муҳим ўрин тутган диний омилларни социологик ёндашувлар орқали тадқиқ этиш жараёни XIX асрнинг охиригى ўн йиллиги ва XX аср бошларида илмий доирада жуда кенг ёйилди. Француз социологи Э.Дюркгейм ҳам бу борала қимматли фикрларини ўзининг “Ижтимоий меҳнат тақсимоғи тўғрисида” (1893), “Социология услуби” (1895), “Диний ҳаётнинг элементар формалари” (1912) сингари асарларида қолтирган. Унинг даъвосича, социология жамиятни алоҳида рухий реаллик сифатида ўрганмоғи лозим, чунки бу реаллик қонунилари индивидуал рухий олам қонуналаридан фарқ қилар эмиш. Француз социологи ҳар қандай жамият умумқимматга эга бўлган коллектив тасаввурларга асосланиб шаклланади, деган фикрни ўртага ташлайди. Коллектив тасаввурлар, унинг назарида бу ҳуқуқ, ахлоқ,

дин, хиссиёт, урф-одат ва бошқалардан иборат. Ижтимоий муҳит бундай тасаввурларни инсон онгига (барчага бир хил эмас, албатта) мажбурий тарзда синглириб боради.

Э.Дюркгейм ижтимоий тараккиётни уч муҳим омилга: аҳоли зичлигига, коммуникациянинг ривожланишига ҳамда коллектив онга боғлаб изоҳлайди. Ҳар қандай жамият, - дейди у, - ижтимоий ҳамжиҳатлик билан характерланади. Масалан, ибтидоий жамиятда ҳамжиҳатлик қон-қардошликка асосланарди. Ҳозирги жамиятда ҳамжиҳатлик меҳнат тақсимотига, яъни тирикчилик воситаларини яратишда синфий ҳамдўстликка асосланади.

Э.Дюркгейм динга алоҳида эътибор бериб, уни ижтимоий ҳаётнинг муҳим бир жиҳати деб ҳисоблаган. Қандай жамият бўлишидан қатъи назар, оламлар яшаб турар экан, дин ҳам жамиятнинг тараккиёт босқичларига мувофиқ равишда ўз формаларини ўзгартирган ҳолда яшайверади. Чунки динда жамият ўз-ўзини илоҳийлаштиради.

Юқорида айтганимиздек, динни илмий асосла талқик этиш услубларидан бири бу диний психологиядир. Диний психология махсус илмий концепция тарзида XIX аср охириларида шаклланган. Бу йўналишда ижол қилганлардан энг машҳурлари инглиз философи У.Жеймс (1842-1920) ва австриялик руҳият талқикотчиси З.Фрейд(1856-1939)дир. Диний психологиянинг асосий гояси шундан иборатки, унда кўра дин ва унинг манбалари ҳақиқатда инсон атрофидаги турган борлиқда эмас, инсоннинг ўзида, унинг ички дунёсида, аниқроғи, ҳиссий туйғуларида жойлашгандир. Диний психология талқикотчиларининг фикрича, дин - бу аввало инсон фаолиятининг маҳсулидир.

Диний таълимотлар тузилishi. Маълумингизким, жаҳонда ўз урф-одатларига, ўз турмуш тарзига эга бўлган юзлаб халқлар яшайди. Ўз навбатида мана шу халқлар ўзларининг диний эътиқодлари, аниқроғи, маълум бир диннинг умматлари бўлиши билан ҳам бир-биридан ажралиб туради. Тўғри, дунёда урф-одатлари ва турмуш тарзининг фарқланишидан қатъи назар, ягона динга эътиқод қилувчи халқлар ҳам йўқ эмас (масалан, жаҳон динларига эътиқод қилувчи халқлар).

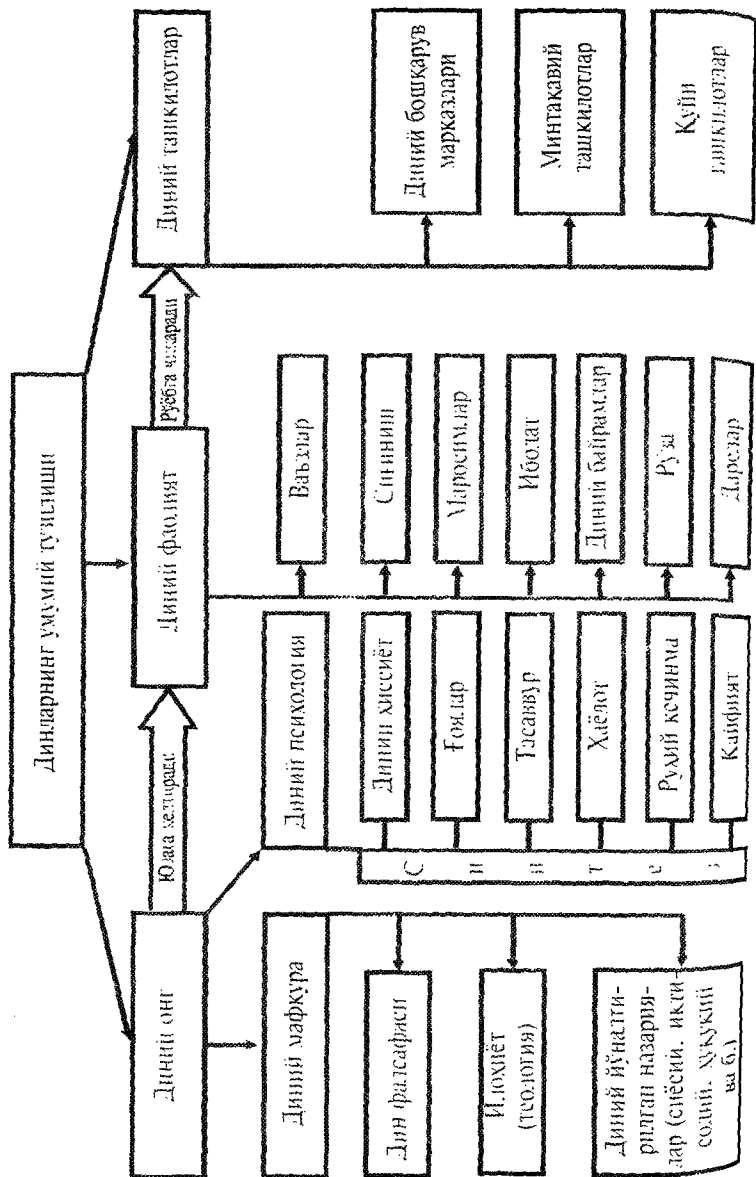
Навбатдаги баҳсимиз диний таълимотлар ўргасидаги

фаркларга эътиборингизни қаратишда эмас. Ушбу ўринда инсоният тарихида ва бугунги кунда ҳам мавжуд бўлган диний таълимотлардаги умумийлик ҳақида мулоҳаза юритмоқчимиз. Назаримизда, диний таълимотлардаги умумийликни аниқлашга уларнинг қачон ва қандай муҳитда пайдо бўлганлиги, халқлар, инсонлар ҳаётида ижобий ёки салбий роль ўйнаганлиги тўсик бўла олмайди. Демокримизки, макон ва замонидан, эътиқодий урф-одатларидан, эътиқод қилувчи одамлар сонининг қанча миқдорда бўлишидан қатъи назар диний таълимотлар тузилишида умумийлик мавжуд. Бу боралаги қарашларимизни имкон қадар соддалаштирган ҳолда 3- жадвал орқали тушунтиришга ҳаракат қилдик.

Хуллас, ҳар қандай диний таълимот муайян бир қонуниятлар тизимига асосланади. Ўша қонуниятларда мужасамлашган тамойиллар эса бир-биридан фарк қилини мумкин. Лекин ҳар бир динда ўзига хос қонуниятлар мавжуд бўлиб, улар бу тузилиши жихатидан диний таълимотлардаги биринчи умумийликдан иборатдир. Иккинчидан, диний муносабатлар (қайси динга қарашли бўлмасин) алоҳида мавжуд бўлмасдан, жамиятдаги сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва бошқа муносабатлар билан бевосита боғланган бўлади. Профессор А. Абдусамалов таҳрири остида чиққан “Диншунослик асослари” ўқув қўлланмасида ҳам жамиятдаги диний муносабатлар ҳақида сўз юритилиб, уларнинг тузилишида қуйилан юқорига қараб шаклланадиган умумий ҳолат кўрсатилган, яъни “диний муносабатлар, биринчидан, ҳар бир диний жамоа, уюшма, ташкилотлар орасидаги; иккинчидан, диний ташкилотлараро ва учинчидан эса ташқи муносабатларга бўлинади”.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек дин - аввало эътиқод, эътиқод эса - илмдан иборатдир. дегандик. Шу жихатдан қараганимизда динлар тузилишида яна бир умумийлик борки, бу ҳам бўлса ҳар бир диндаги ўзига хос эътиқод талаблари ва шунга хос амалий талабларнинг мавжудлигидир.

Диннинг функциялари. Аввало ҳар бир фан, ҳар бир таълимот ёки жамиятдаги мавжуд концепция ва дастурлар бир-биридан жамиятда муайян функцияларни бажариши билан фарқланади. Шу жумладан, диннинг функциялари ҳам ўзига хосдир. Каттами ёки кичикми, динлар фақат имон-

этикоддангина иборат эмас. Хар бир дин ўз фалсафаси, ўз мафкураси ҳамда ўзи мақбул деб билган турмуш тарзи ҳақидаги кенг дунёқарашлар тизимига эга бўлиб, ушбу кўпқирралик асосида айнан дин функциялари ҳам шаклланибди. Диннинг жамият турмуш тарзида бажарадиган ижтимоий-руҳий ва маънавий функциялари қуйидагилардан иборат:

■ умматдошлар бирлигини, улар ўртасида доимо узвий алоқа бўлиб туришини таъминлаш;

■ ўз ички қонуниятларидан келиб чиқиб (урф-олатлар, маросимлар ва б.) умматлар ҳаётини қузатиб бориш ва тартибга солиш;

■ ўз таълимоти атрофида интеграцион жараёни юзага келтириш, уни сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун ҳаракат қилиш;

■ инсонлар маънавий-руҳий ҳолатларини кўтариш;

■ одамларнинг янашдан мақсали нима эканлигини англаб олишга қўлдан келганича;

■ инсонларнинг ўтқинчи ва боқий дунёда яшашини доимо ҳис қилишларига ундаш ва б.

Ҳаёт ўзгарувчан. Ўзгаришлар ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир жабҳаларига ўзининг таъсирини у ёки бу даражада ўтказиши табиий. Шу жумладан, динга ҳам. Бирок, ҳар қандай диннинг муайян тарихий шароитда бажаралиган функциялари мажмуаси унинг ижтимоий ролини белгилаб бериши турган гап.

2. Дин ва жамият

Жамият пайдо бўлибдики, бошқа ижтимоий соҳалар қатори дин билан ҳам ҳамнафас. Дин - бу жамиятнинг ўзига хос бир ижтимоий организмидир. Улар ўртасидаги муносабатлар ижтимоий-тарихий хусусият касб этади. Шундай экан, жамият билан дин ўртасидаги муносабатлар ўзларининг тарихий-эволюцион тараққиётида ҳам бир хилда кечмаганлиги аниқ. “Дин” муайян бир жамиятда намоён бўлса-да, “жамият” сингари ўта мураккаб ва кўпқиррали жиҳатларга эга.

Гарчи уларнинг ўзига хос ички қонуниятлари бўлса ҳам, “дин” ва “жамият”ни бир-биридан айри ҳолда талқин қилиб бўлмайди. Негаки дин бир вақтнинг ўзида жамиятнинг бир ижтимоий бўлаги бўлса-да, унинг амалиёти жамият турмуш тарзини ўзгартириши ҳам мумкин. Ўз навбатида ўзгараётган жамият ҳам динга ўз таъсирини ўтказиши табиий ҳолдир. Тарихдан бунга кўйлаб мисолларни келтиришимиз мумкин.

“Авесто” қадим Туронзамин ҳудудларида шаклланган энг қадимий дин - зардуштийликнинг муқаддас китобидир. Унда акс этган қонун-қоидалар, диний тушунчалар Зардуштга номи билан боғлиқ. Зардуштнинг тахминан бундан 2700 йил аввал яшаганлиги тарихий китобларимизда келтирилган. У яшаган даврда илк синфий жамият, қадимги давлатчилик асослари шаклланаётган бўлиб, бу жараёнга қабилалар ўртасидаги кўнхудолик, уларнинг ўзаро бирлашиши учун муайян бир мафкуранинг йўқлиги тўсик бўлмоқда эди. Бундай мураккаб жамиятда одамларни бирлаштириш ва унинг орқасидан давлатчилиқни шакллантириш тоғсонинг зарурати юзага келади. Ана шундай заруратни чуқур англаб етган Зардушт кўнхудоликка барҳам бериш ва одамларни бирлаштириш, яққахудоликни тарғиб этиш мақсадида ўш жамият сўссий майдонига чиқали... Воксаларнинг кейинги ривожига барчамизга маълум. Юқорида таъкиллаб ўтилганлар билан диннинг жамиятга, унинг ривожига таъсир этишини айтмоқчимиз ҳолос. Ушбу ўринда ўзлари ибтидоий уруғчиликдан энлигина қутилган бўлишига қарамасдан, ривожланишида улардан ўнлаб асрлар олинган турган халқларни ягона ислом дини мафкураси билан бўйсундиришга муваффақ бўлган (VII-VIII асрларда) ва жамият турмуш тарзига бекиб ўзгартиришлар киритган арабларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Дин ижтимоий ҳаётнинг бир бўлаги бўлиб, у бутун боши ижтимоий ҳаётда ягона ҳукмрон бўла олмайди. Улар қуйидаги сабаблар билан изоҳланади, яъни:

мақоний сабаблар:

■ ер юзининг барча минтақаларида одамзод турмуш тарзи бир даврнинг ўзиде юзага келмаганлиги;

■ маълум бир минтақада яшаётган инсонлар бошқ

ларникидан тубдан фарк киладиган ўзига хос турмуш тарзига эга бўлганлиги;

■ географик муҳитнинг одамлар турмуш тарзига нисбатан таъсир этиши ва б.

функционал сабаблар:

■ муайян муҳитдаги диннинг (гнессологик жиҳатдан караганимизда) аввало ўзига хос тартиб қоидаларни ўрнатish мақсадида юзага келганлиги;

■ катта-кичиклигидан қатъи назар диний таълимотлардаги урф-одатлар, расм-русмларнинг бир-биридан у ёки бу даражада фарқланиши;

■ диннинг пайдо бўлишига нисбатан ягона қарашнинг йўқлиги;

■ ҳаёт доимо ўзгаришда, ўзгариш эса динга ва динга эътиқод қилувчиларга ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди. Энг асосийси, ўзгаришларнинг таъсир даражаси барча динларга нисбатан бир хилда бўлмаслиги ва бошқалар.

Шу жиҳатдан караганимизда диннинг хусусияти ва даражаси жамият ва унинг ривожланиш босқичлари билан бир хилда кечмайди. Дин жамиятнинг муайян босқичида пайдо бўлган бўлса, унинг маълум бир босқичида гуллаб-яшнаниши ва бу жараён маълум давргача давом этиши ҳам мумкин.

Дин ижтимоий феноменининг ўзига хослиги ҳақида сўз кетганда, уни ижтимоий ҳаётнинг бир қатор парадигмалари (ахлоқ, санъат, фалсафа, ҳуқуқ, фан ва б.)дан фарқлаш мумкин. Динга ижтимоий феномен сифатида қараб, унинг жамият билан алоқалорлигини талқин этиш натижасида жамият қирраларининг ижтимоий жиҳатдан ҳам фарқланишига (дифференциациялашувига) амин бўлиш мумкин. Агар жамият ривожини ҳақида сўз кетаётган бўлса, айтиш мумкинки, ижтимоий ҳаёт барча тармоқларининг, шу жумладан, диннинг ҳам тараккиёт асосларининг юзага келишида маълум даражадаги улуғлиги бўлиши табиий. Бундан англаниладики, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари феномени бири-бири билан боғлиқ бўлиб, уларни бир-биридан айри ҳолда тасаввур қилиш мумкин ҳам эмас. Шу ўринда савол туғилади. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини ўзида мужассамлаштирган умумий жамият феномени қандай характерланади?

Аввало “*жамият*” тушунчасига тўхталсак. “*Жамият*” тушунчаси умумий маънода, инсоният тарихий-тадрижий тараккиётининг маълум бир босқичида шаклланидиган ижтимоий муносабатлар мажмуасини ифодалайди. Аниқроқ қилиб айтиладиган бўлсак, “*жамият*” тушунчаси маълум гуруҳ аъзолари ўртасидаги ва гуруҳлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг ўзаро алоқадорлигини англатади. Ижтимоий муносабатлар эса шахс ёки гуруҳлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий, ҳуқуқий ва бошқа муносабатлар йиғиндисиدير. Демак, шахс ва муайян ижтимоий гуруҳлар *жамият*нинг бир аъзолари экан.

Ҳар қандай *жамият* ўзига хос ижтимоий муносабатларга, шунингдек, ўзининг моддий ва маънавий яратувчанлик имкониятларига ҳам эга бўлади. Шу жиҳатдан қараганимизда “*жамият*” “*маданият*” тушунчасининг амалий жиҳатларини ҳам ақс эттирар экан-да, лейишимиз ҳам мумкин. Тўғри, “*маданият*” ва “*жамият*” тушунчалари тавсиф жиҳатдан бир-бирига жуда яқин туради. Бундай бўлишига сабаб битта, яъни ҳеч бир *жамият* маданий қадриятларсиз ёки аксинча, ҳеч бир маданият *жамият*дан танқарилма бўлмайди. *Жамият*да инсонлар яшайди, маданиятни эса ақ шу инсонлар яратлади. Агар иқтисодий соҳа *жамият*нинг бир ижтимоий бўлаги бўлса, иқтисодий ишлаб чиқарини эса мазкур *жамият*нинг фақат иқтисодий яратувчанлиги эмас, балки аввало шу *жамият*нинг маданиятидир. Ёки бўлмасам, ижтимоий ва маънавий соҳа *жамият*нинг ўзига хос бўлган соҳаларидан иборатдир. Бироқ *жамият* ижтимоий ва маънавий турмуш тарзидаги қўлга киритилган ютуқлар мажмуи ҳар аввало маданиятдир, десак муболага бўлмас.

Кўриниб туриблики, маданият тушунчаси ҳам *жамият* тушунчаси сингари кенг маънода қўлланилар экан. Бироқ *жамият* ҳам, маданият ҳам умуминсоний ҳодиса. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзига хос моддий ва маънавий муҳитга эга бўлиб, ана шу муҳит иккала тушунчани бир-бирига яқинлаштиради. Масалан, *жамият* эса ижтимоий ҳаётдаги барча соҳалар (иқтисодий, сиёсий, маданий, ҳуқуқий ва б.)нинг муштараклигини, уларнинг ўзаро алоқадорлигини ўзига камраб олса, маданият ижтимоий ҳаётдаги жамики амалий

ишлар (моддий) ва ахлокий-рухий (маънавий) кечинмаларнинг ҳаммасини ўзида жо этади.

Шу ўринда дин жамиятнинг маълум бир ижтимоий соҳаси сифатида кўрилиб, кўпроқ маданият тушунчасига дахлдордек туюлади. Шунинг учун ҳам биз назарда тутаётган “дин ва жамият” умумий “дин ва маданият”нинг бир бўлаги экан деган хулосага шошилмаслик керак.

Тўғри, ҳар бир дин ўз маданиятига эга. Бирок ҳар бир дин маданияти аввало ўзининг ички концепциялари, расм-русмлари асосида юзага келади. Шунинг учун ҳам у бошқа диний маданиятлардан фаркланади.

“Дин - маданият” деганда бошқа нарсаларни назарда тутаётгирмиз. Маълумингизким, жамиятга, унинг тараккиётига нисбатан икки хил ёндашув мавжуд - бири формацион, иккинчиси эса, цивилизацион (тамадуний). Жамият тараккиётига формацион ёндашув ўзининг синфий характерга эга эканлиги. қолаверса, жамиятни бир томонлама тадқиқ этишга йўналтирилганлиги боис илмий услублар доирасидан чиқиб кетмоқда. Цивилизацион ёндашув аввало жамиятнинг барча қирраларига бир хилда йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Цивилизация - бу ривожланиш демакдир. Цивилизациянинг максали фароғатли ва фаровон жамият яратишдан иборат. Ушбу жиҳатларга эгаллиги билан жамиятга цивилизацион ёндашиш аҳамиятлидир.

“Цивилизация” атамаси борасида ҳам бугунги кунда ҳар хил қарашлар мавжуд. Масалан Гарвард университети қошидаги стратегик тадқиқотлар институти директори С. Хантингтоннинг фикрича, цивилизация - бу аввало маданиятга оид тушунчалар. Ҳар бир цивилизация умумий маданиятнинг объектив элементлари (тил, тарих, дин, урф-одатлар) ва инсонларнинг унга субъектив равишдаги ёндашувларидан келиб чиққан ҳолда шаклланади. Унингча, келгуси дунё бир-бири билан алоқада бўлувчи ва бир-бирига таъсир этиб турувчи етти ёки саккиз цивилизацияга эга бўлади. Булар - 1) гарб; 2) конфуцийлик (Хитой); 3) япон; 4) ислом; 5) индуист; 6) славян-православ; 7) Латин-Америка, булардан ташқари бўлиши мумкин 8) Африка цивилизациялари.

С.Хантингтон фикрича, келажакдаги умумбашарий

конфликтлар миллий (XIX асрдаги сингари) ёки мафкуравий (XX асрдаги сингари) тусда эмас, балки маданият омиллари асосида аниқланади. Келгуси жамиятда шаклланажак саккиз цивилизация - бу аввало саккиз маданият муҳити демакдир. Жаҳон сиёсати ана шу маданият муҳитларнинг ўзаро тўқнашуви ва рақобати асосида шаклланади. Қолаверса, жаҳондаги давлатларни умумий сиёсий ёки иқтисодий белгиларига қараб эмас, балки у ёки бу маданиятга мансублигига қараб табақалаштириш мумкин.

Тарихан жамиятдаги классик ва мафкуравий конфликтларда асосий савол “*Кимнинг тарафидасан?*” қабилида бўлган бўлса, цивилизацияларaro конфликтларда эса асосий савол “*Сен кимсан ва қасрдансан?*” қабилида бўлади, дейди С. Хантингтон. У келгуси жамиятда маданиятнинг родини ошишига асосий сабаблардан бири сифатида қуйилган омиллари кўрсатади, яъни “коммунистлар демократлар бўлиши ёки бойлар камбағал бўлиб қолиши мумкин. Ёки аксинча. Лекин руслар ҳеч қачон эстон, озарбайжон, арман бўлиб қолмайди. ...Тўғри, одам қони ярим араб ва ярим француздан иборат бўлиши мумкин. Бирок одам ҳеч қачон ярим католик ва ярим мусулмон бўлолмайди”.

С.Хантингтон ўзига хос маданият муҳитига эга бўлган цивилизацияларнинг чегараларига алоҳида эътибор қаратади. Унингча, ҳар бир цивилизация чегараларини аниқлаш мушкул. Цивилизациялар чегаралари туташган жойлар доимо конфликтли вазиятда бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолади. Масалан, Яқин Шарқ миғтақаси, Қашмир ҳудудлари, Шарқий Туркистон, Шарқий Европа, Греция ва Туркия ҳудудлари, Кавказги миғтақаси ва бошқалар.

Бир неча цивилизацияга мансуб халқлардан ташкил топган давлатларнинг вақти келиб парчаланиб кетиши - бу қонуний. Чунки давлатда яшаётган халқларни сиёсий ёки иқтисодий жиҳатдан бирлаштириб туриш мумкин, бироқ маданият жиҳатдан улар мансуб бўлган цивилизацияларни узок вақт “темир чегара”лар билан ушлаб туриш қийин. Олим бунга мисол тариқасида собиқ СССР ва собиқ Югославиядаги дезинтеграция жараёнларини кўрсатади.

Шу ўринда фикрларимизни бир умумлаштирсак. Атрофимизни ўраб турган ёки биздан олис-олисларда мавжуд

бўлган ҳаётни “жамият” ёки “маланият” деб атаймизми, барибир, иккаласида ҳам дин (“жамият”да муҳим бир ижтимоий соҳа, “маланият”да муайян бир цивилизация сифатида) муҳим аҳамиятга эга экан. Шу ўринда айтиш жоизки, бизнингча, “жамият”, “маланият” ёки “цивилизация” каби тушунчаларни ижтимоий жihatдан талқик этишда уларнинг ўртасига “девор” қўйиб бўлмайди. Чунки “жамият” ҳам, “маланият” ва “цивилизация” ҳам барча гуманитар фанларга оид умумий категориялар бўлиб, улар нафақат назарий жihatдан, балки амалий жihatдан ҳам ҳаётда бир-бирига боғлиқдир. Қолаверса, жамият - борлик - олам. Зеро, ҳар қандай маданият ва цивилизация борлик - оламда кечади. Борлик - оламдаги яққою ягона оғли мавжудот эса одамдир. Одам ва одам кечагина пайдо бўлган эмас, улар ўз тарихий андозаларига эга. Агар одам ва одам ўртасидаги муносабатларга маңтиқан ва терапрук назар солсак, консенсуслан кўра конфликтли баҳсу мунозараларнинг кўп эканлигига амин бўламиз. Баҳс мавзуси эса ўша - ўша (оламла одам пайдо бўлгандан кейин юзага келган) инсон ҳаёти ҳамла инсон руҳи ҳақидаги масалалардан иборат. Хўш, инсон қачонга келиб ушбу баҳсларга мухтасар ясаши керак?

XX аср 60- йилларининг бошида машҳур социолог Т. Парсонс жамиятда барқарорлик ўрнатишнинг назарий асосларини ишлаб чиқди. Унингча, инсонлар ҳаётидаги тушунмовчиликларга, узлуксиз қарама-қарши баҳсу мунозараларга фақат барқарор бўлган жамиятдагина чек қўйиш мумкин. Талқикотчининг фикрича, дин - жамиятнинг барқарорлиги ва нобарқарорлигини таъминловчи бош оғил экан...

Т. Парсонс жамиятни бир ижтимоий тизим сифатида қараб, уни тўртга майда тизимлардан иборат дейди, яъни:

- биологик организм;
- шахс;
- ижтимоий тизим;
- маданият тизим.

Булардан энг охириги жамиятнинг “рамзий ресурс”ларини, тизимлардаги норматив ўзгаришлар чегарасини, шунингдек, индивид хулқ-атворини аниқлаб беради.

Жамиятнинг барқарорлиги даражаси бир қатор функцияларни бажаради. Булар:

- жамиятда адаптация (мослапши) ни таъминлаш;
- мақсадли ҳагги-ҳаракатлар;
- жамиятнинг интеграциялашуви;
- маданий хулқ-атвор намуналарини назорат қилиш

қўллаб-қувватлашдир. *Адаптация* бу жамиятнинг атроф-муҳит билан табиий равишдаги мувофиқлашуvidан иборатдир. Мазкур вазифанинг қандай бўлишини жамият ичидаги иқтисодий тизим ҳал этади. *Мақсадли ҳатти-ҳаракатлар* - бу жамиятдаги табиий равишда юзага келадиган режалар, дастурлар ва уларни амалга ошириш учун қилинадиган амалий ёндашувлардир; ижтимоий тизим ичидаги бу функцияни асосан сиёсий тизим бажарали. *Интеграция* бу ҳар қандай конфликтлардан холи бўлиш учун қилинган ҳаракат бўлиб, бу функция оилада шахслар, умумбашарий миқёсда эса давлатлар томонидан амалга оширилади. Учала босқич амалга ошгач, тўртинчи босқич, яъни муайян даражадаги ривожланган жамият шаклланади. Бундай жамиятдаги *маданий муҳит* ҳуқуқий тизимнинг ижтимоий жиҳатдан янада такомиллашувига олиб келади.

Юқорида қайд этилган босқичлар ва уларда бажариладиган функциялар ушбу жамиятда дин ўз қонунияти асосида, оламлар динга эътиқод тарзида ёндашгандагина тўла амалиёт юзини кўриши мумкин. Агар дин ўз ахлоқий рухий ва маънавий шукуҳ билан йўғрилган ички қонуниятларидан четга чиққан ҳолда, сиёсий масалалар билан ҳам аралашса жамиятда нобарқарорлик учун маълум даражадаги қулайликлар юзага келади. Оқибатда жамиятда дезинтеграция жараёнлари бошланади. Бу жараён жамиятдаги маълум бир минтақада, давлатда “ҳокимият-дин” ёки “сиёсат-дин” муаммоси сифатида талкин этилиши мумкин.

Кўриниб турибдики, бутун жамиятда барқарорликка эришиш қийин. Ана шу қийинлик минтақа ёки аниқ давлатларга барқарорлик нуктаи назаридан баҳо беришда нисбий муносабат билдиришни талаб қилади.

Жамиятдаги дезинтеграция жараёнлари туфайли юзага келган диний характердаги конфликтлар функционал жиҳатдан уч йўналишда бўлиши мумкин. Булар:

1) давлат бошқаруви ва дин алоҳида бўлган жамиятдаги диний эътиқод ва қонуний тизим ўртасидаги тушунмов-

чиликлар туфайли юзага келган, яъни диннинг сиёсийлашуви;

2) катга-кичиклигидан катъи назар динлараро келиш-мовчилик;

3) муайян бир дин ичидаги гуруҳларнинг ўзаро келиш-мовчиликлари.

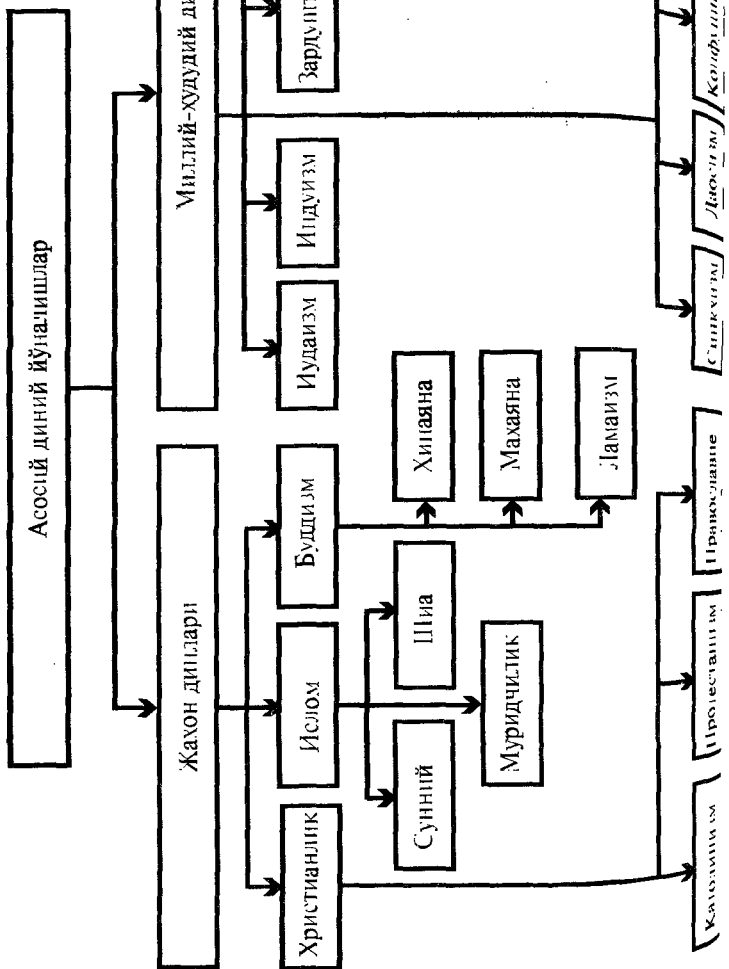
Агар муаммога умумий асосда баҳо берсак, бугунги жамиятдаги диний конфликтлар асосан консерватор - традиционалист(афъанавийчи)лар билан динни ислоҳ қилишни ёқловчи модернизмлар ўртасида бўлмоқда. Лекин ҳар иккала йўналишдаги фаолият ҳам сиёсатга у ёки бу даражада боғланган. Масалан, ислом динига мансуб традиционалистлар ёки исломни ислоҳ қилишни ёқловчи оқимлар фаолиятида бу ҳолат сезиларли. Бу ҳақида қуйироқда батафсил тўхталамиз.

Динлар географияси. Жамиятдаги динлар ўзининг ёни, тарқалганлик кўлами, таъсир доираси, мураккаблик даражаси ва ўзига хос тизимларга эгаллиги билан бир-биридан тубдан фарқ қилди. Ушбу омиллар асосида жамиятдаги динларни шартли равишда иккига бўлиш мумкин. яъни жаҳон динлари ва миллий - ҳудудий динлар (4- жадвалга қаранг). Жаҳон ёки миллий-ҳудудий дин бўлишидан катъи назар бугунги кунда диннинг роли жамият таракқиётида катта аҳамиятга молик.

Уч диннинг (христианлик, ислом, буддизм) жаҳон динлари деб тан олинганлигига келсак, бу динларга эътиқод қилувчи халқлар бошқа динлардагидан фарқли равишда дунёнинг турли минтақаларида яшашади. Бу биринчидан. Иккинчидан, миллий динларга нисбатан жаҳон динларига эътиқод қилувчилар сони кўпроқ. Буни қуйида берилган 5-жадвалга қараб ҳам билиш мумкин. Жадвалла жаҳон бўйича кенг тарқалган асосий динлар ва уларнинг айрим мазҳаблари систематик тарзда берилган. Жадвалда эътиқод қилувчилар миқдори бўйича берилган қайлларни ҳақиқат тарзда қаран керак эмас. Негаки бу борада турли хил манбаларда турлича маълумотларни учратиш мумкин. Жадвални беришимизга келсак.

■ биринчидан, жаҳон динлари билан миллий-ҳудудий динларга эътиқод қилувчилар ўртасидаги нисбий миқдорни кўрсатиш бўлса,

■ иккинчидан, жаҳон динлари тарқалган географик

Дин	Эътиқол килувчилар миллионлари (млн.киши)	Тарқалган асосий минтақа ва давлатлар
Христианлик, шу жумладан католицизм	1700 950	Европа давлатлари, Шимолий ва Жанубий Америка, Осиё (Филлипин ороллари)
Протестантизм	350	Европа давлатлари, Шимолий Америка, Австралия, Янги Зеландия, Африка (ЖАР ва Англиянинг соб. музоам-лари)
Православие	160	Шарқий Европа давлатлари (Россия, Болгария, Сербия, Украина, Белорусь ва б.)
Ислом	880	Шарқий давлатлари (Албания, Македония, Босния ва Герцеговина, Россия), Осиё давлатлари, Шимолий Африка
Буддизм ва ламаизм	310	Хитой, Монголия, Япония, Мьянма, Таиланд, Вьетнам, Камбоджа, Лаос, Малайзия, Шри-Ланка, Россия (Бурятия ва Тува)
Индуизм	660	Хиндистон, Непал, Шри-Ланка
Конфуцийлик	200	Хитой

Маъба Британ Энциклопедиясидан олинган, 1989 й.

муҳитни кўрсатишдир. Берилган жадвални минтақаларга
нисбатан шарҳлашда қуйидаги нисбий хулосаларга келиш
мумкин.

Европа минтақасида христианликнинг учала мазҳаби ҳам
бор. Католицизм минтақанинг жанубий қисмида кўпроқ, шу
билан биргаликда Ғарбий ва Шарқий Европанинг муайян
худудларида; протестантизм - Шимолий минтақала, шунинг-
дек, Марказий ва Ғарбий қисмларида ҳам; православ мазҳаби
минтақанинг Шарқий ва Жанубий - Шарқда тарқалган. МДХ
худудларида асосан христианлик (православ ва католицизм)
ва ислом дини кенг тарқалган.

Хорижий Осиёда барча жаҳон динлари ва кўплаб миллий

- хулудий динлар тарқалган. Бу биринчилардан ис-
динининг сунний ҳамда Эрондаги (Ирок ва Яманнинг 7-
қисми ҳам) шиалик мазҳабларидир. Минтакадаги энг катта
мусулмон давлат Индонезия бўлиб, мамлакат аҳолисининг
150 млн. дан зиёди ислом динига эътиқод қилишади. Мин-
такада исломдан ташқари буддизм, индуизм, конфуцийлик,
сиңтоизм, иудаизм динлари, шунингдек христианлик (Фил-
липинда, қисман Ливанда, Кипрда) дини ҳам ёйилган.

Сахрои Кабирнинг жанубида жойлашган Шимолий
Африканинг бир қатор давлатларида Сомали ва Эфиопиянинг
маълум қисмида исломнинг сунний мазҳабига эътиқод
қилинади. Жанубий Африка Республикаси (асосан ок танди-
лар)да протестантизм, Эфиопиянинг муайян қисмида хрис-
тианлик тарқалган бўлиб, Африканинг қолган хулудларида
яшовчилар ҳам ўзларининг христианлик ва анъанави
маҳаллий диний эътиқодларига эга.

Шимолий Америкада христианликнинг икки формаси
кенг ёйилган. Масалан, АҚШда 140 млн. диний умматдан
72 млн. киши протестантизмга ва 52 млн. киши католицизмга
эътиқод қилади. Канадада эса протестантларга нисбатан
католиклар кўпчиликти ташкил қилади. Лотин Америкасида
эса христианликнинг католицизм мазҳаби кенг тарқалган.
Умумий Америка қитъасида Ер юзидаги католикларнинг
ярмидан кўпроги истиқомат қилинади.

Австралия минтақасида протестантлар бўлиб, улар хулудан
католикларга нисбатан икки мартаба кўпроқдир.

Жаҳондаги динлар географиясини билиш нафақа-
талқикотчилар учун, балки бу соҳа билан қизиқувчилар учун
ҳам қўйидаги икки муҳим жиҳатдан доимо бохабар бўлиш
таъминлайди:

1) аҳолининг қайси динга мансублигини билиш жаҳон
нинг иқтисодий ва ижтимоий географиясини янада чуқур
роқ билиб олишга ундайди;

2) маълумингизким, бугунги кунда ижтимоий ҳаётнинг
- сийсий, иқтисодий, маданий ва бошқа турли жабҳалари
диннинг қатъи аҳамиятга эгаллиги яққол кўзга ташланмоқда.
Динларни бу жиҳатдан талқик этиш аввало дин географ-
фиясини ўрганишдан бошланади, десак хато бўлмас.

3. Жаҳон динлари

Буддизм - одамлар ўртасида хоҳиш истак ва нафсени тийиш ҳамда “олий рўшнолик”ка - нирванага эришини йўли билан азоб-уқубатдан қутилишни тарғиб қилувчи дин. Луговий жихатдан “буддизм” “будда” сўзилан олинган бўлиб, у санскритча: Буддха - нурланган деган маънони англатади. Буддизм жаҳон динларидан бири сифатида ўз тарихига эга.

Буддизм эраиздан олдинги VI-V асрларда калимги Хиндистонда вужудга келган. Хинд ривоятларига кўра Сиддхартха Гаутама мазкур динга асос солган. Шунинг учун бу шахсни Будда деб аташган. Дастлаб буддизм калимги Хиндистонда кулдорлик муносабатлари тараккий этаётган даврда брахманизмдан ажралиб чиққан. Тўғрироғи, буддизм илк юзага келишида брахманизмнинг мазхабларидан бири сифатида пайдо бўлди. Бу эса қуйидаги тарихий афсона билан боғлиқ.

Сиддхартха Гаутама - Будда яшаган (э. о. 623-544 йй) даврда инсонлар ҳаёти жуда ачинарли ҳолатда бўлган. Шу тариқа одамларни азоб-уқубатлардан халос қилиш мақсадида Сиддхартха Гаутаманинг амалий фаолияти бошланади. Ҳаттоки у калимги хинд подполигининг валиаҳди бўлса-да, ундан воз кечиб, 29 ёшида ўз оиласини, мухташам саройни ташлаб таркидунёчилик қилган. Гаутама кишилар бошига тушган ва тушаётган кулфатларнинг сабабларини объектив равишда ўрганиш ва уларни бундай мавжуд қийинчиликлардан қутқариш мақсадида ўрмонга бориб, диний китобларни муталаа қилган. У ўкиб изланишлари давомида брахманизмдан юз ўгириб, ўзи орзу қилаётган жамиятга мос янги диний таълимот яратишга уринган. Ва ниҳоят 36 ёшга тулганида жамики тинчликларга барҳам берувчи омил - “ҳақиқий билим”ни топаганини эълон қилади ва шундан сўнггина у Будда номини олган. У дастлаб ўз таълимотини Банорисда, кейин бошқа қишлоқ ва шаҳарларда умрининг охиригача тарғиб қилиб келган.

Буддизм дини тарқалган жуда кўн Осиё мамлакатларида Будда ҳақида турли хил афсоналар пайдо бўлган. Будда тимсоли унга қўйилган хайкалларда муқалласлаштирилган. Шунинг учун бу динга эътиқод қилувчилар Будда хайкалига тоат-

иболат қилишади. Юкорида айтганимиздек, буддизмнинг таълимот сифатидаги илк шаклланиши эрамиздан олдинги VI - V асрларга тўғри келса, унинг қадимги Хиндистонда расман давлат дини даражасига кўтарилиши эса эрамиздан олдинги III асрга тўғри келади. Аниқроғи, қадимги Хиндистонда Маурья салтанати ҳукм сурган вақтда подшо Ашока (э.о. 268 - 231 йй) давлатда диний ислоҳат ўтказиб буддизмни давлат дини деб эълон қилади.

Шу ўринда буддизмнинг брахманизмдан ажралиб чиқишининг сабаблари ҳақида тўхталсак.

Маълумки, қадимги Хиндистонда эрамиздан олдинги I минг йилликнинг биринчи ярмида илк синфий жамиятларнинг пайдо бўлиши оқибатида мулкий тенгсизлик кучаяди. Мулкий тенгсизликнинг кучайиши мавжуд жамоаларнинг турли хил тоифаларга бўлинишига сабаб бўлади. Улар қуйидагилардир: брахманлар, кшатриялар, вайшилар, шудралар.

Жамиятнинг бундай тоифаларга бўлиниши брахманизм диний таълимоти билан боғлиқ. Брахманизм қадимги диний эътиқодлардан бири сифатида эрамиздан олдинги IX-VIII асрларда қадимги Хиндистонда вужудга келган. Бу диний таълимотга кўра хуло Браhma мавжуд олам ва одамни яратган. Хинд руҳонийлари брахманлар деб аталган. Унда таъкилланишича, Браhma одамларни ўз танасининг турли қисмларидан яратган. Худонинг тана органлари нима вазифани бажарса, унинг ўша органидан пайдо бўлганлар ҳам ўша ишларни қилиши шарт. Масалан, худо ўз оғзидан брахманларни (йирик ер эгалари, кохинлар, амалдорлар ва аслзолатар), кўзларидан кшатрияларни (ҳарбий жангчилар), сонларидан вайшиларни (деҳқонлар, хунарманлар ва шу қабилар) ҳамда лойга беланган оёқларидан шудраларни (хизматкор кулларни) яратган эмиш. Бу диний таълимотга кўра брахманнинг ўғли брахман, шудранинг ўғли шудра бўлиб туғилар экан. Бундан аниқлашадикки, олам қайси тоифада туғилса умрбод ўша табақа вакили бўлиши керак.

Буддизм, аниқроғи Сиддхартха Гаутама томонидан брахманизм таълимотидаги жамиятнинг тоифаларга бўлиниши қораланиб, яратган одамларнинг барчаси тенг ҳуқуқлилиги шуниингдек, “азоб-уқубат чекишда” ҳам бир-бирлари билан баробар эканлиги таъкидланади. Мана шу жиҳатдан Гаутама

бу таълимотни ўзига ҳазм қилолмаганлиги боис, юқорида айтганимиздек, ундан ажралиб янги - буддизм таълимотига асос солади.

Бирок буддизм брахманизмдаги жоннинг кўчиб юриши - таносух, жаннат ва дўзах ҳақидаги диний қарашларни ўзила саклаб қолган. Буддизм таълимотига кўра мавжуд барча нарсаларнинг асосида одам илғаб олмайдиган рух - нирвана ётади. Хаттоки дунё ҳам реал мавжуд эмас, у ҳам фақат одамлар ҳаёти, билиб бўлмайдиган олий рухнинг намоян бўлишидир. Буддистларнинг уқтиришича, бизни қуршаб турган оламдан ташқари бизга кўринмайдиган яна иккита дунё мавжуд. Шу жами мавжуд учта оламлардан энг ёмони - ердаги оламдир. Ердаги мухитнинг ёмонлиги бир сабаб билан белгиланади, яъни нирвананинг ердаги олам моддий қобилидан озод бўлиши учун доимий кураш мавжуддир. Нирвана ана шу моддий қобилдан чиқиб кетиш чораларини ахтариб қайта-қайта тугилар - олам, хайвон, парранда ва бошқа нарсалар шаклига кириб олар эмиш. Рухнинг қайта тугилиши ҳам инсонлар учун қулай бир имконият. Фақатгина одамлар яхшироқ қайта тугилишини умид қилиб, роҳибларга садақалар бериши ва бешта ахлоқий талабга ўз ҳаётида амал қилиши керак экан. Ўша ахлоқий талабларга кўра, ҳар бир олам ўз ҳаётида ёмонлик қилишдан, ёлгон гапиришдан, ўгрилик қилишдан, ҳис-ғуйгуларга ортикча берилишдан, ичкиликдан ўзини тийиши лозим.

Буддизм таълимоти тўртта асосий ҳақиқатда ўзининг умумий ифодасини топган. Булар:

- инсонлар турмуши азоб-уқубатлардан иборат;
- азоб-уқубатларни келтириб чиқарувчи сабаб - кишиларнинг ўз истақлари ва нафсларидир;
- азоб-уқубатлардан қутулиш учун одамлар ўзларининг истақ ва нафсларини тийиши керак;
- азоб-уқубатлардан ҳалос бўлиш учун Будда яратган таълимотга амал қилмоқ лозим.

Буддистларнинг фикрича, жамиятда мавжуд азоб-уқубатлардан қутулишнинг энг макбул йўли роҳиблик (монахлик) қилишдир. Роҳиблик жаҳондаги бошқа динларга нисбатан буддизмда барвақт юзага келган. Роҳиблар буддизмга эътиқод қилувчилар ўртасида жуда катта ҳурматга сазовор бўлиб,

уларнинг айтган гапи қонун ҳисобланади. Роҳиблик буддизм дини мазҳаблари фаолиятида яққол кўзга таъналанади. Негаки улар ўз мазҳаблари қонун-қоидаларини кўпроқ тарғиб қилишади. Буддизмда мана шундай энг йирик мазҳаблардан иккитаси мавжуд бўлиб, булар - хинояна ва махаяна мазҳабларидир.

Буддизмнинг жаҳон динларидан бири сифатида тарқалиши ўзининг тарихий-тадрижий босқичларига эга. Биз бу ҳақда батафсил тўхталмоқчи эмасмиз. Шундай бўлса-да айтиш жоизки, буддизм бугунги кунда жаҳоннинг деярли барча минтақаларига кириб борган. Жаҳондаги бир қатор Осиё давлатларида эса, шу жумладан, Шри-Ланка, Бирма, Таиланд, Лаос, Камбоджа, Вьетнам, Тибет, Бутан ва Японияда давлат дини ҳисобланади.

Ўзбекистон давлатчилиги тарихида буддизм бевосита эрамининг I-IV асрларида мавжуд бўлган Кушон давлати билан боғлиқ. Негаки Кушон давлати Қанишқа подшолиги даврида энг ривожланган бўлса, бу вақт Ҳиндистоннинг қатта қисми ҳам бу империяга қараган. Ана шу давларда буддизм Ҳиндистондан Марказий Осиёга, ундан эса ҳозирги Хитой хулудлари ва Узоқ Шарққа тарқалганлиги ҳақида кўп таърихий маълумотлар бор. Хуллас, буддизм гарчи Ҳиндистонда вужудга келган бўлса-да, унинг тугал таълимот сифатида шаклланиши ва бошқа минтақаларга ёйилишида барча Шарқ халқларининг улуши бор.

Христианлик буддизм ва ислом сингари кенг тарқалган динлардан биридир. Христианликнинг юзага келиш тарихи эраминдан олдинги I асрда Рим империяси даврида юзага келган турмуш шароити билан бевосита боғлиқ.

Бу вақтларда аҳолига император ва унинг одамлари томонидан зулм жуда кучайган бўлиб, бунга қарши чиққан одамлар кўзгилони шафқатсиз бостирилган. Кўзгилончилар Рим легионларига қарши чиқиб ҳеч қандай мақсадга эриша олмасликларини билгач, ўз худоларига бундай азоблардан қориг қилишини тилаб илтижолар қилган. Қилинган тоғ-ибodatлар ҳам халқ ҳаётини унчалик яхшиламаганидан кейин, улар орасида ўз худоларига ишончсизлик кучая бошлади. Шу тариқа халқда Рим императорлари ва элитлар зулмидан қутқаралиган, уларни озод ҳаётга олиб чиқадиган қудратли

худоба ишонини хислари вужудга кела бошлайди. Бу худо ва унинг одамлар билан ўргасидаги пайгамбари Исо эли. Исо замнакатда мавжуд бўлган будшарастлик ва кўп худобликларни қоралаган. Римликлар унга қарши чиқиб уни бут ёгочга гартиб, оёқ ва кўллариини михлаб ташлаганлар. Ривоят қилишларича. Исо пайгамбар бут ёгочга уч кун осиглик турган ва уч кундан кейин тирилиб арни аълога чиқиб кетган.

Исо пайгамбарнинг тугилиши, унинг христианликни гартиб қилиши, зolimларга қарши кураши, шунинглек, арни аълодан яна ерга қайтиб келиши ҳақидаги ривоятлар (юнонча евангелие-хушхабар) эрамизнинг I-II асрларида ёзиб олинган. Исо ҳақидаги ривоятларга ишониб уни қабул қилганлар ўзларини христианлар (Христос номидан олинган) деб аташган.

Шу тарика христианлик Рим салтанати ва унинг атрофлари бўйлаб кенг тарқалиб, жойларда христианларнинг жамоатларини бирлаштириб турган ташкилотлар - христиан черковлари юзага кела бошлаган. Черков жамоасига епископ раҳбарлик қилган.

Черковга дастлабки даврларда сиёсий рақобат сифатида қараб, христианларни таъқиб этиб келган Рим императорлари кейинчалик христианлик мафқурасининг моҳиятини тушуниб етиллар. Чунки якка худоблик - христианлик халқ оммасини ўзларига итоат этириб туришда катта хизмат қилишига ишонч ҳосил қилдилар. Императорлар халқ оммасига қарата: “Қуллар - худобдан кўркинг, ҳар соҳада хўжайинларингизга итоатда бўлинг”. - деб ўзларини дин раҳномалари сифатида кўрсата бошлаганлар. Бундай гаплар барча бадавлат киниларга ҳам жула хуш келарди.

IV аср бошларида император Константин христианликни расмий тап олиб, черковга асосланган сиёсий йўл тугишга утди ва 325 йил биринчи Вселен соборини чақирди. Унда император билан черков ўртасида игтифок тузилиб, христианликнинг давлатдаги гартиб-қондалари келишиб олинди. Шу тарзда христианлик империянинг ижтимоий тузум ва гартибларини химоя қилувчи давлат динига айланди.

XI аср ўрталаригача христиан черкови ягона черков бўлиб ҳисобланарди. Бу даврга келиб Фарбий Европада Рим папаси (епископ V асрдан бошлаб шундай атала бошланган) черков

бошлиги бўлса, Византияда эса императорга бўйсуналик. Константинопол патриархи черков бошлиги бўлган. Христиан черкови XI асрда узил-кесил папа бошчилигидаги Ғарбий черков католик (бугун дунё) ҳамда, патриарх бошчилигидаги Шарқий черков православ (чин этикод) черковларга бўлиниб кетди.

Ўрта асрларда Ғарбий Европа мамлакатларида феодал зулмга қарши қаратилган ҳаракат айна вақтда христиан черковига ҳам қарши йўналтирилган эди. Негаки бу мамлакатларда архиепископлар ва кўнгина епископлар мустақил князь бўлиб, феодал зулмининг кучайишида уларнинг ҳиссалари бўлган.

Христиан дини тарихида католик черковига қарши ҳаракатлар реформация номи билан боғлиқ. Реформация феодал тузумнинг асосий таянчи бўлган черковни қайта ислоқ қилишдан иборат эди. XVI асрда реформация натижасида Германия, Буюк Британия, Дания, Швеция ва бошқа мамлакатлар ҳудудларидаги черковлар католицизмдан ажралиб чиқдилар. Реформациянинг барча тарафдорлари протестантлар (лотинча protestans - норозилик билдирувчи, ошқора ислоқ қилувчи) деб, янги юзага келган черков эса протестант черкови деб атала бошланди. Шундай қилиб, христиан динидаги умматлар учта мазҳабга - католик, православ протестантларга бўлинди.

Католицизм (юнонча catholicos - бугун дунё) христианининг энг кенг тарқалган йўналиши бўлиб, унга эътиқот қилувчилар дунёнинг асосан Ғарбий Европа ва Лотин Америкаси мамлакатларида яшамади. Муқаддас рух фактори ота-худодан эмас, балки ўғил-худодан ҳам келиб чиққанлик атроф-муҳитдаги гуноҳлардан пок бўлиш, шунингдек, Религиянинг папанинг барча гуноҳлардан поклиги, ҳатто унинг Исонинг ноиб сифатида одамларга раҳнамолик қилиши мумкинлиги ҳақидаги қарашлар католицизм таълимотида ўзига хос жиҳатлардир. Булардан ташқари католицизм православиядан руҳонийларнинг уйланмаслиги (чунки улар Библияни шарҳлаш ҳуқуқи берилган), тоат-ибодатларнинг лотин тилида олиб борилиши каби жиҳатларни илгари сурини билан ҳам фарқланали. Бошқа йўналишлардан фарқлиқ қатолицизм ўзининг марказлашган тизимига эга. 1924 й.

Папа Пий XI томонидан тузилган Ватикан католицизм черковининг маркази ҳисобланади.

Православие ҳам христианликнинг бир кўриши бўлиб, бу йўналиш Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва Балқон мамлакатларида тарқалган. Православ йўналишининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, у муқаддас руҳнинг фақат отадан келиб чиқишини, нафақат черков бошлиқларининг балки бутун руҳонийларнинг гуноҳдан поклигини, диний маросимларда бугга сажла қилишни, оқ руҳонийлар учун никоҳнинг мажбурийлигини илгари суради. Католицизмдан православиянинг яна бир фарқли жиҳати шундаки, православияда ягона бир диний марказ мавжуд эмас. У кўнлаб мустақил православие черковларидан иборат.

Юқорида таъкидлаганимиздек, христианликнинг православие ва католицизмдан кейин юзага келган учинчи кўриши бу протестантизмдир. Протестантизм мустақил ва хилма-хил диний қарашлар, черковлар ўртасидаги муносабатлар жиҳатидан ҳам бир хил бўлмаган йўналишларни юзага келтирган. Протестантлар католикча аърофни (чистилише), шунингдек, православ ва католик авлиёларини ҳамда уларнинг фаришталарини тан олмайдилар. Уларнинг фикрича, ҳар бир инсонга ҳузур-ҳаловат, ризқ-рўз черковдан ташқари ҳудо томонидан ҳам берилади. Инсон ҳамма эришаман деган нарсасига шахсий эътиқоди мустаҳкам бўлса худонинг марҳамаги туфайлигина эришади. Протестантлар христиан динидаги кўнлаб маросимларни, жумладан, азиз-авлиёларга сизини, ўлганлар хотирасига дуо ўқини, муқаддас ерлар ва санамларга сизиниш қабиларни бекор қилди. Айтиш жоизки, протестантизм ҳам ўзининг урф-одатлари ва маросимларидан фарқ қилувчи бир қатор мазҳабларга (лютеранлик, калвинизм, англи-канчилик ва б.) бўлинган.

Христиан дини ҳақида умумий қилиб шунни айтиш мумкинки, бугунги кунда христианликка мансуб кўнлаб йўналиш ва мазҳаблар ўртасида ҳар қандай келишмовчиликлар нисбатан камайган. Христиан динининг жаҳондаги кўнлаб динлардан фарқли равишда амалиётда акс этишида халқаро диний ташкилотлар, жумладан, 1948 йилда ташкил топган Жаҳон черковлари кенгашининг улуши катта бўлмоқда.

Ислом (арабча - мўмин, итоат) дини ҳам буддизм, христианлик динлари сингари жаҳон динларидан бир хисобланади. Тарихан ислом бошқа динларга (бошқа миллатларга) ҳудудий динларни қараганда ҳам) нисбатан кейинроқ юзага келган бўлса-да, бугунги кунда жаҳоннинг турли минтақаларига кенг тарқалган.

Исломнинг келиб чиқиши VI-VII асрларда Арабистон ярим оролида кечган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ. VI аср охири Арабистон ярим оролида қабилла-уруғчилик муносабатлари ўрнига илк синфий жамият юзага келмоқда эди. Бу жараёнга эса минтақада яшаётган қабилалар ўртасида кўп худодилик ҳалал берар, кўп худодиликнинг бўлиши ўзаранишларни янада кучайтирарди. Шундай қилиб, ўша муҳитда қабиллавий эътиқодлар ўрнига яқка худодилик эътиқодига ҳам минтақада яшаётган қарама-қарши турли табақалар бириктирилиши натижасида ифода этувчи мафкурага табиий равишда эҳтиёж юзага келган эди. Вужудга келган жараёнларда янги дин - ислом, одамларни тинчликка ундовчи ва бирлаштирувчи бош омил сифатида майлонга чиқди.

Ислом динининг асосчиси Мухаммад ибн Абдуллоҳ (570-632) бўлиб, унга 610 йилдан бошлаб, яъни 40 ёшига стганида Оллоҳ таолодан илоҳий сўзлар ваҳий бўла бошлаган. Мухаммад алайҳиссалом бу дунёда яқкаю-ягона Оллоҳдан ташқари ҳеч қандай худонинг йўқлигини айтиб, ўзини Оллоҳ билан одамлар ўртасида расулulloҳ деб эълон қилади. Расулulloҳ бу худонинг элчиси - пайгамбари лемакдир.

Қуръони Карим - ислом динининг муқаддас китоби хисобланади. У Оллоҳ томонидан Мухаммад алайҳиссаломга юборилган ваҳийлар тўплами бўлиб, ваҳийлар деганда Оллоҳ таолонинг Мухаммад ибн Абдуллоҳга жўнатган диний кўрсатмалари тушунилади. Мухаммад алайҳиссаломга Қуръон суралари 23 йил мобайнида нозил қилинган. Сураларнинг навбатида оятлардан ташкил топган.

Мухаммад ибн Абдуллоҳ бир-бирига қарама-қарши бўлган араб қавмларини исломни эътиқод сифатида қабул қилишга чақирарди. У умрининг охиригача исломнинг аҳоли ўртасида қарор топиши учун ташвиқотлар олиб борарди. Шу тариқа Мухаммад Пайгамбар тугилиб ўсган Макка шаҳри исломни қабул қилган мусулмонларнинг муқаддас шаҳрига айланган.

Агар ислом динига Мухаммад ибн Абдуллоҳ ҳаётлиги даврида Арабистон ярим оролидаги кўнгилик аҳоли эътиқол қили бошлаган бўлса, унинг халифалари (ўринбосарлари) Абу Бакр (632-634), Умар (634-644), Усмон (644-656), Али (656-661) яшаган даврларга келиб эса нафақат бутун Арабистон ярим оролидаги аҳоли, балки Фаластин, Сурия, Миср, Ливия, Византия ҳамда Эрон сосонийлари ҳудудларига ҳам тарқалган эди. Мовароуннаҳр ҳудудларига ислом дини VII асрнинг II ярмида кириб келиб, бу жараён VIII асрнинг I ярмигача давом этган.

VIII аср бошларида Араб халифалигининг ҳудуди Шарқда Қашқардан то Ғарбда Шимолий Африка ва Испания ерларигача, Шимолда Кавказортдан то Жанубда Яман ва Уммонгача бўлган ерларни ўз ичига камраб олган эди. Араб халифалигининг ўтган чорак аср мобайнида бундай мислсиз муваффақиятларга эришувининг сабаби бу даврда араб кўшинларига жиддий қаршилик кўрсаталган кучнинг йўқлиги эди. Қолаверса, йирик империялар - Византия ва Эрон сосонийлари ўзаро урушлар туфайли ҳолдан тойиб, уларнинг давлатчилики тизими емирилиб бормокда эди. Кавказорти ва Турон элларида эса майда феодал давлатлар бўлиб, улар ҳам ўзаро урушлар туфайли сиёсий жиҳатдан тарқок эди.

Ислом дини таълимоти унинг муқаддас китоби Қуръони Карим ва ҳадислар тўпламида ўз ифодасини топган. Ислом таълимотининг асосини имон, ислом ва эҳсон ташкил қилади. Булар ўзларига хос диний тартиботлардан иборат.

Яъни булардан биринчиси - имон етти ақидага асосланади. Булар - ҳулоға, фаришталарга, пайгамбарларга, муқаддас китобларга, охираат кунига, тақдирга, ўлдан кейин тирилишга ишонишдир.

Ислом асосларидан бўлган иккинчи исломий талаблар эса қуйидагилардан иборат, яъни: калима келтириш, номоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва имкон тўпилса ҳаж килиш.

Эҳсон талаблари эса диний урф-одатлар ва маросимларни амал этишни ўз ичига олган.

Бошқа динларда бўлгани сингари ислом дини ҳам ўзининг тарихий-эволюцион тараккиётига эга. Бунда мавжуд табақа ва синфларнинг ўзаро келишмасликлари натижасида кўплаб йўналишлар, оқимлар ва мазҳабларнинг юзага келганлигини

кузатиш мумкин. Исломда юз берган илк келишмовчиликлар окибатида VIII асрда иккита асосий йўналиш - суннийлик ва шиалик юзага келган.

Суннийлик - "сунна" сўздан олинган, бу сўзнинг маъноси одат, анъана, хагги-харакат демакдир. Суннийлик исломдаги икки асосий йўналишдан бири бўлиб, у иккинчи асосий йўналиш шиаликка нисбатан жаҳондаги мусулмон мамлакатларида кенг тарқалгандир. Аниқроқ айтадиган бўлсак жамики мусулмонларнинг қарийиб 90 фоизи суннийлик йўналишига мансуб. Тарихан суннийлик VII асрнинг II ярмида Саудия Арабистонида вужудга келган бўлиб, то XII асргача алоҳида мустақил йўналишда шаклланган.

Суннийларнинг шиа йўналишидан фарқи шундаки, улар Куръони Каримдан ташқари Суннага ҳам эътиқод қиладилар. Шиалар рад этадиган дастлабки халифалар Абу Бакр, Умар ва Усмонни Али билан бир қаторда кўришади. Суннийликнинг яна ўзига хос бир жиҳати шундаки, унда тўртта диний-ҳуқуқий мазҳаблар ҳам мавжуддир. Булар:

1) Ҳанафия - бунга Абу Ханифа ан-Нуъмон Ироқда асос солган ва бошқа ерларга тарқалган. Ундан кейин бу мазҳаб қонунлари Абу Юсуф Ёқуб, Муҳаммад аш-Шайбон, Қудурий, Бурхониддин Маргиноний ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган. Айтиш керакки, ҳанафия мазҳаби қонунлари нисбатан тушунарли ва қулайроқ бўлганлиги, энг асосийси халқларнинг маҳаллий анъаналарини эътиборга олганлиги боис мусулмон давлатларида кенг тарқалган. Шу жумладан Ўзбекистонда ҳам.

2) Маликия - бу диний-ҳуқуқий мазҳабга Малик ибн Онас асос солган. Суннийликнинг бу мазҳаби Куръони Карим ва ҳадисларни ақлга асосланган ҳолда ўзларича талқин қилинишига қарши чиққан. Маликия асосан Арабистон ва Шимолий Африкадаги мусулмон мамлакатларида тарқалган.

3) Шофиъия - бу мазҳаб Миср ва Сурияда юзага келган бўлиб, бунга Абу Абдулло ан - Шофиъий асос солган. У ўз таълимотида исломий тартиботларни анъанавий нормалар билан боғлашга уринган. Ислом фикҳида ижмоъдан фойдаланишга кўпроқ эътибор қаратган. Ижмоъ - Куръони Карим ва ҳадисларда аниқ кўрсатилмаган ҳуқуқий масалани уламо-ларнинг тўпланиб ягона фикрга келишиши демакдир.

Шафийия мазхаби мусулмон давлагларида унчалик кенг тарқалмаган.

4) Ханбалия - ушбу мазхабга Ибн Ханбал асос солган. Юкоридаги эркин фикрларга қарши чиқиши билан ажралиб туради. Мазкур мазхабдагилар Куръони Карим ва ҳадисларни эркин талқин этиш йўлидаги барча ҳаракатларни қоралайди. Мазхаб ҳуқуқий тизими жиҳатдан ўта торлиги боис у мусулмонлар ўртасида кенг ёйилмаган.

Исломдаги иккинчи асосий йўналиш шиаликка жаҳондаги мусулмонларнинг 10 фоизи эътиқод қилинади. "Шиалик" сўзини ўзбек тилига лугавий жиҳатдан таржима қилганимизда - гуруҳ, тарафдорлар деган маъноларни англатади.

Шиалик йўналиши намояндалари VIII асрнинг ўрталарида халифа Али давридаги исломий муҳитни ёқлаб чиқишиб, 661 йил кулаган собиқ Сосонийлар давлати ҳудудларида сиёсий куч сифатида кенг тарқалган. Шу ўринда айтиш жоизки, аслида исломдаги ҳар қандай йўналиш ўша даврдаги феодал табақалар ўртасидаги ҳокимият учун кураш оракисида юзага келган. Улар ўртасидаги карама-қаршиликлар кўпинча диний таълимотдаги келишмовчиликлар кўринишида намойён бўлган. Шу жумладан шиалик йўналишининг юзага келиши ҳам. Шиалик йўналиши намойёндлари:

- Халифа Алидан олдинги халифалар даврида Куръони Каримнинг айрим қисмлари тушириб қолинган дейди;

- Суннада фақат Али ва унинг тарафдорлари номи билан боғлиқ ҳадисларни тан оладилар;

- Тавҳил, адл, нубувват, имомат қиёматдан иборат беш ақидага эътиқод қилишни ёқлайди;

- Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимиятини тан олишди;

- Абу Бакр, Умар, Усмон халифаликни зўрлик билан қўлга киритган деб ҳисоблаб, уларни халифа сифатида тан олмайдилар ва б...

Суннийлик сингари шиаликка диний-ҳуқуқий мазхаблар кўп эмас. Яъни шиаликка ягона жаъфария мазхаби мавжуддир. Шиалик йўналиши асосан бугунги Эрон ва Ироқ ҳудудларида тарқалган.

Баъзан, ўқув ва амалий-назарий адабиётларда "ислом

мазҳабчилиги” деган иборага дуч келамиз. “Ислом мазҳабчилиги” - ислом динида нафақат юқорида кўриб чиққан суннийлик ва шиалик ичидаги мазҳабларни, балки тарихий тараккиёт давомида суннийлик ва шиалик йўналишлари ичида бир-бирита қарама-қарши янги-янги гуруҳ ва оқимларнинг юзага келганлигини билдиради. Нисбатан олиб қараганимизда “мазҳабчилик” бобида ислом мавжуд бошқа динлардан ажралиб туради, яъни исломда ҳар хил давр ва шароитларда кўплаб гуруҳ ва оқимлар юзага келган. Бу эса албатта салбий характер касб этади. Негаки ҳар қандай бўлиниш ҳамда қарама-қарши фикрлар ҳеч қачон жамият учун ҳам, одамлар турмуш тарзи учун ҳам қулай имкониятлар яратмаган. Бу боралда кейинги бобда алоҳида тўхтаб ўтилган.

Бўлимга хулоса қилиб айтганда, нафақат жаҳон динларининг ўзи, балки жаҳон динларидаги мавжуд йўналишлар, гуруҳлар ва оқимлар (миллий-худудий динлардагилар ҳам бу билан мустасно эмас, албатта) ўзига хос хусусиятларга эга. Бинобарин юқорида кўрганимиздек жаҳон динлари бир-биридан фарқлангани сингари, уларда маълум бир умумийликлар ҳам йўқ эмас. Шунингдек, бир дин ичидаги йўналишлар, гуруҳ ва оқимлар ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин.

Умумий бўлса-да жаҳон динларига алоҳида тўхталиш билан миллий-худудий динларнинг (эътиқод нуқтаи назаридан) таъсир кучлари катта ёки кичик деган фикрларни айтишдан йироқмиз. Негаки эътиқод диннинг катта ёки кичиклиги билан ҳисобланмайди.

Жаҳон динлари ҳақида тўхташганимизга сабаб: биринчидан - умумий диний таълимотлар тизимида жаҳон динларини, уларнинг юзага келиши ва ўзига хос умумий жиҳатларини кўрсатиш бўлса, иккинчидан эса, талқикотимиз кейинги бобини умумлаштиришга хизмат қиладиган мулоҳазаларни келтириш эди.

Диний фундаментализм конфликтологиянинг бош муаммоларидан биридир

I. Фундаментализм феномени

“Фундаментализм” сўзининг келиб чиқиш тарихи тахминан XX асрнинг 80 йиллари охири 90 йиллари бошига бориб тақаллади. Негаки мазкур ибора ана шу йиллардан бошлаб жакон оммавий ахборот воситаларида, умуман оламларнинг сўзлашув жараёнларида тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. Шу ўринда савол туғилди. Кўнлаб олимлар, сиёсатчилар ва бошқа мутахассисларнинг асарларида, нутқларида ишлатилиб келинаётган “фундаментализм” ибораси аслида мазкур сўзнинг маъносидан келиб чиқмаганмикин ёки бу сўзни янгича маънода талкин этиш шаклиданмикин?! Ёки бўлмаса “фундаментализм”, “диний фундаментализм”, “ислом фундаментализми” ҳамда “исломизм” тушунчалари бир маънони ишлатадими?! Агар 90 йиллардан бошлаб чоп этилган оммавий нашрларга, олиб борилган илмий-назарий талкиётларга эътибор қаратган бўлсангиз сизда юқоридаги каби саволлар туғилиши табиий. Мулохазаларимиз ана шулар ҳақида борали.

Собиқ СССР даврида Ўзбекистонда чоп этилган адабиётлар, дугатлар тўпламидан “фундаментализм” иборасини учратиш қийин. Фақатгина “фундамент - бу пойдевор, асос” деган изоҳларнигина учратдик. Изоҳларга монелигимиз йўқ. Ундай бўлса бугунги кунда “фундаментализм” ибораси нима учун фақат диний муҳит билан боғлаб талкин этилмоқда? Балки фундаментал гоялар фақат динда бордир?! Йўқ, албатта.

Аслида ижтимоий ҳаётнинг барча тармоқлари, соҳалари ҳақида фундаментал фикрлар юригиш мумкин ва бу зарур ҳам. Бирок ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари замон ва макон билан ҳамнафасдир. Демак, ижтимоий турмуш тарзининг маълум соҳасида фундаментал фикрлар юрилтаётганда фикримизнинг нечоғли замон ва маконга уйғунлашишини ҳам эътиборга олмоқ керак.

Агарда улар ўртасида уйғунлик бузилса, табиийки, фундаментал фикр парадоксга айланади. Ўзи расман ва назардан жихатдан тўғри бўлган бундай фундаментал гоялар ҳеч қандай амалиётга ярамаслиги боис замон ва маконда муайян қарашларни қаршиликларни келтириб чиқариши мумкин. Бундай ҳолатларда ижтимоий ҳаётнинг бир бўлаги бўлган диний жабҳаларда янада бошқа соҳаларга нисбатан яққолроқ кўзга ташланади.

Айтиш ўринлики, қайси соҳа бўлишидан қатъи назар, фундаментализм ўша соҳанинг ўз ички қонуниятлари асосида бўлса бу яхши. Шунда унинг амалиёти замон ва маконда ҳам мос келиши мумкин. Шу жумладан, динда ҳам фундаментализмнинг бўлиши нисбатан ижобий ҳолдир. Қачонки диний фундаментализм сиёсатга аралашмаган вазиятда Даражасининг озми ёки кўплигидан қатъи назар, диний фундаментализмда сиёсий қайфият пайдо бўлдики - тамаддий диний фундаментализмнинг моҳияти батамом ўзгаради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, динда ҳам фундаментализмнинг бўлиши нисбатан ижобий ҳол. Нима учун айнан “нисбатан” яъни, “тўлиқ эмас”? Динда фундаментализмнинг пайдо бўлиши бу қайси дин бўлмасин асл динни тиклашга қаратилган ҳаракатдан иборатдир. Асл динни эса ҳеч қачон тиклаб бўлмайди. Чунки замон-вақт қонуниятларига бундай ҳаракат батамом зид. Бу биринчидан. Иккинчидан, фундаментализмнинг ўз йўналишидаги ҳаракатлари миллийликни инкор қилолмайди, яъни фундаменталистик ҳаракатнинг миллий характер касб этиши турган гап. Миллийлик талқинини эса ҳамма ҳам бирдай қабул қилавермаслиги барчага маълум. Фундаментализмнинг худди ана шу еридан хавфли босқич бошланади. Оқибатда гуруҳлар ўртасида ҳар хил қарашлар, қаршиликлар, қуролли кўзғолонлар, ҳаттоки давлат тўнтарыши ҳам бўлиши мумкин ва бундан ҳамма эмас, балки муайян бир гуруҳларгина фойда топали, ҳолос. Диний фундаментализмнинг учинчи салбий жиҳати ҳам мана шу.

Бугунги кундаги мавжуд диний таълимотлар тарихан бир даврда пайдо бўлмаганлиги ҳаммамизга маълум. Хўш, унда қайси диний таълимотда илк бор фундаменталистик қарашлар юзага келган?

Бугунги кунда жаҳоннинг қайси нуқтасида яшамасин бирор кишига диний фундаментализмдан баҳс очсангиз

бирданига баҳс мавзуси “исломизм”дан бошланали. Тўғри, бундай бўлишига сабаб реал асосларнинг старлигидир.

Биринчидан, бошқа диний таълимотларга нисбатан “хомайнизм парралари” жаҳоннинг исталган жойларида кезиб юрибли.

Иккинчидан, исломнинг бошқа динларга нисбатан ўта сиёсийлашганлиги. Яна бир қатор сабабларни келтириши мумкин. Бирок фундаментализм айнан динлар ичида фақат исломда мавжуд эмас. Балки жаҳондаги барча динларда ҳам фундаменталистик кайфият мавжуд. Фақат у нисбий кўринишга эга.

Айнан фундаментализм тушунчасининг ишлатилиш тарихига эътибор берсак, XIX асрларда Америка Қўшма Штатларида христианликнинг протестантизм йўналишига эътиқод қилувчи аҳолиси ўртасида черковга қарши кайфият шакллана бошлайди. Бунга асосий сабаб “Инжил” нинг кўнлаб тилларга таржима қилиниши оқибатида унга катта ўзгаришларнинг киритилганлиги бўлди. Бу жараён 1908 йилга келиб амалий тус олади, яъни айни шу вақтда Калифорнияда “Христианликнинг фундаментал асослари бўйича конференция” (on Christian Fundamentals) ўтказилди. Конференция иштирокчилари асосан радикал протестантлар эди. Мана шундай қилиб тарихда биринчи бор “фундаментализм” сўзи христианликни аслига қайтариш мақсадида радикал протестантлар томонидан ўртага ташланган. Бирок протестантларнинг бу ҳаракатлари қанчалик радикал, яъни ҳар қандай йўл билан кўзланган мақсадга эришишга қаратилган бўлмасин, инсониятга унчалик катта хавф тугдирмади. Шу сабабдан протестантларнинг ҳаракатлари нафақат ўша давр сиёсий майдонидан, балки кейинчалик диний муҳитдан ҳам чиқиб кетди.

Протестантлар ҳаракати жуда катта шов-шувга олиб келадиган натижалар билан тугамаган бўлса-да, тарихда “фундаментализм” сўзини назарий жиҳатдан илк бор нуққа муомаласига киритилганлиги билан ўзига хос из қолдирди. “Фундаментализм” сўзининг яна иккинчи бор тугилиши, аниқроғи ёзма манбаларда ишлатила бошланиши асримиз бошларига (1920 йиллар) бориб тақалади. Мазкур ибора илмий-назарий жиҳатдан илк бор баптистларнинг “Уочмен-

Икзэминер” газетаси редактори К. Ли Лоус томонида кўлланилган. Ва бунда ҳам муаллиф “фундаментализм”ни хар қандай “модернизм” ва “либерализм”га қарши курашувчи, янгича диний ҳаракатларни тасвирловчи термин сифатида изоҳлайди.

Энди ислом фундаментализми хақида батафсилроқ тўхталишдан олдин фикрларимизни умумлаштириб оласак. Демак, жаҳон ёки миллий-хулудий дин бўлишдан қатъи назар, динлар муайян даражадаги фундаменталистик кўринишга эга бўлади. Чунки И.Каримов айтганидек, “ҳозир мавжуд бўлиб турган диний тартибларнинг кўпчилиги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий бурилишлар, тангликлар даврида шаклланганлиги бежиз эмас. Шу тариқа дин инсоният тарихининг турли даврларида сиёсат билан озми-кўнми очик ойдин муносабатга киришган”. Шунинг учун динлар бири-биридан қандай тамойилларга асосланиши, замон билан уйғун ёки ноуйғунлиги, сиёсатга нисбатан муносабати ва шу қаб-омиллар билан фаркланади ва диний фундаментализм тушунчаси лугавий жиҳатдан фақат ислом фундаментализмининггина синоними эмас. Чунки бу тушунча барча динларга хос бўлган умумий маънога эга (гарчи ислом фундаментализми бошқа динлардаги фундаменталистик шук-лардан ўта реакционлиги билан ажралиб турса-да).

2. Ислам фундаментализмининг тадрижий тараккиёти

Ислам фундаментализмининг тадрижий тараккиёти хақида сўз бошлашдан олдин, аввало “диний фундаментализм” ва “ислом фундаментализми” тушунчаларининг таърифига тўхталиб ўтсак.

Диний фундаментализм бу диний ақидаларнинг ўзгартирилишига қарши бўлган, диний китоблар матнини уларнинг талқин ва тасниф этилишига муросасиз, ақли-омиллар асосидаги фикрларни диний эътиқоддан усту-кўювчи, маълум бир диний таълимотнинг юзага келиши бо-кичида кўрсатилган тартиботни тиш-тирноги билан ҳим-қилишга қаратилган гуруҳларнинг амалий ҳаракатидир.

Ислам фундаментализми эса исломнинг хар қандай

жихатдан янгилашганига. унда либерал мухитнинг очилишига йўл қўймасликка ҳамда мана шундай “билъатчилар”дан исломни тозалашга йўналтирилган гуруҳлар мафкурасилар. Бирок тарихан ислом фундаментализмининг юзага келиши ҳақида яқин фикрлар мавжуд эмас. Шундай бўлса-да, яъни қайси даврдаги исломий фундаменталистик ҳаракатлар ҳақида фикр билдирилмасин (айрим гарб олимларининг фикрлариши ҳисобга олмаганда), уларда маълум даражада узвийликни кўриш мумкин.

Ислом дунёсида динга нисбатан фундаменталистик қарашларнинг шаклланиши борасида мутахассислар асосан қуйидаги даврларни қайд этишади. Булар:

- 1) эраизмининг IX асри;
- 2) XVIII аср;
- 3) XX асрнинг I ярми.

Энди келтирилган қайдларга бирма-бир тўхталсак.

Ислом динини ҳар қандай “бидъатлардан тозалаш”га уринишлар дастлаб IX асрда Аҳмад ибн Ханбал бончилигида тузилган диний-сиёсий ҳаракатнинг фаолияти билан боғлиқ. Мазкур ҳаракат кейинчалик ўзининг догматик кўринишига эга бўлган ҳуқуқий мактабга асос солган.

Аҳмад ибн Ханбал бончилигидаги бу диний-сиёсий ҳаракат вакиллари ўта традиционализмга суяниб қолган консерватизм тарафдорлари эди. Аҳмад ибн Ханбал бончилигидаги ҳаракатнинг бундай кайфиятга келиб қолишига ўша даврдаги сиёсий ва ақидавий ихтилофларнинг кучайганлиги сабаб бўлади. Негаки, ўша пайтда мўътазилий маъзаби тарафдорлари ҳукуматга яқин бўлиб олиб, кўп бузғунчиликлар қилдилар. Мўътазилийларнинг ўша даврдаги бошлиқларидан бири Ибн Абу Довуд халифа Маъмунга одамларни мажбур қилиб, ҳаттоки, “Қуръон махлук” деб айттиришгача даъват этди. Мўътазилийларнинг мана шундай ва шу каби ҳаракатлари мусулмонлар дунёсининг илк бўлиниш куртакларини очиб берди. Мусулмонлар улкан фитнага учраб, умумислом ақидаларининг бузилиши хавфи тугилди. Худди шу вазиятда, аввало мўътазилийларга ҳамда бошқа билъатчиларга қарши Бағдодда Аҳмад ибн Ханбал бончилигидаги уламолар ҳаракати авж олди.

Бирок Ханбал бошлиқ уламолар динни қанчалик

“софликка” қараб тортмасин, барибир, уларнинг диний масалаларни тор доирала англаб етаётганлиги кўп ўтмасдан маълум бўлиб қолди. Аҳмад ибн Ҳанбал кўп масалаларда тақво асосида ҳукм чиқарганлиги, шунингдек, мазҳаб уламолари шариат нормаларига риоя этишга қатъий мутаассиблиги билан ажралиб турган. Шунинг учун бўлса керак, бу мазҳаб иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан унчалик ривожланмаган, одамларнинг турмуш тарзи, тафаккур даражаси, шунингдек, шаҳар маданияти ўта заиф бўлган минтақаларда тарқалган. Масалан айнан ўша даврларда Арабистон ярим оролида одамларнинг яшаш тарзи, турмуш даражаси шундай бўлган. Хуросон ва Мовароуннаҳр волийлари хулулида “бидъатчиликни тозалаш”нинг бундай дастлабки куртаклари тарқалмаган.

Бизнинг минтақамизда эса суннийликдаги тўрт мазҳабдан энг асосийси Абу Ханифа мазҳаби тарқалган. Мазкур мазҳабдаги диний-ҳуқуқий тартибот бизнинг урф-одатларимиз ва анъаналаримизга, мос бўлганлиги айниқса, масалаларни турмуш тақозасидан келиб чиқиб ҳал этишга, бошқа диндагилар билан ҳамжиҳатликда кун кечирингга ва шу каби жиҳатларга руҳсат берилганлиги боис Ханафия мазҳабига миллий руҳиятимизда ҳам, кундалик ҳаётимизда ҳам эҳтиёж туғилди десак муболага бўлмас.

Ислом фундаментализми тарихий-тадрижий тараққиётининг кейинги босқичи XVIII аср, яъни ваҳҳобийлик ҳаракати ва унинг амалиёти билан боғлиқ.

“Ваҳҳобизм” - ваҳҳоният(яккахудодлик)ни тарғиб қилиш баҳонасида фан ва техника, санъат ва маланият ютуқларини, шунингдек, дунёвий билимни инкор этиб, исломни асл ҳолига қайтаришга, соф ислом динига эришишга қаратилган ҳаракатдир. “Ваҳҳобизм” ибораси XX аср ниҳоясига келиб сиёсий дугатлар тизимига қўшилган бўлса-да, бироқ унинг илдизлари IX асрдаги диний-сиёсий муҳит билан ҳамбарча боғланган.

XVIII асрнинг I ярмида жаҳон сиёсий харитасида учта давлат ўзининг ҳалсиз ҳудудларга эгаллиги билан ажралиб турарди. Бу давлатлар Буюк Британия, АКШ ҳамда Туркия бўлиб, уларнинг маъмурий таркибида ўнлаб мустамлақ давлатлар бўлган. Бироқ, Туркия ўз мустамлақалари билан

тез-тез урушлар олиб бориб турган. Бу эса АКШ ва Англиянинг манфаатларига жуда-жуда мос келар эди. Негаки, уларнинг Туркияга қарам ерларни ҳам ўзларига бўйсундириш ниятлари йўқ эмасди. Охир оқибатда улар ўз мақсадларига эришишнинг ягона йўли сифатида - Туркия ва унинг мустамлакатлари ўртасида ички ихтилофлар стратегиясини ишлаб чиқишга киришадилар. Маълум вақтда ўша стратегия ҳам ишлаб чиқилди ҳам - бу минтақа аҳолисини этикололий жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши қилиш тактикаси эди. Бунинг учун эса биринчи навбатда Усмонийлар империяси таркибидаги давлатлар халқлари урф-одатларини, маданиятини, энг асосийси ислом таълимоти ва араб тилини билладиган мутахассислар тайёрлаш ҳамда уларни шу ўлкаларга ташвиқот учун “сафар”га юборишни йўлга қўйиш зарур эди. Кўзланган режалар натижаси шундай бўлиб чиқди ҳам. Стратегик мақсад бўйича тузилган “мактабни намунали тугатган ўқувчи” - жозеф инглиз Хемнер 1710 йил Истанбулга келди. У ўзининг бу ерга нима учун ва нима мақсадда келганлигини ҳамда қандай амалий “операция”лар олиб боришини яхши биларди. Қолаверса, унинг нафақат моддий таъминоти, балки султонлик географик тузилиши ва у ерлардаги ҳукмронлар рўйхати билан ҳам таъминланган эди. Хемнер Туркияда яшаган йиллари ислом динининг энг назик жиҳатларини ҳамда турк, араб, форс тилларини ҳам тўлақонли ўрганди. Шундан кейин Хемнер 1913 йили султонликка қарам бўлган Басрага йўл олади. Негаки унинг мақсадлари учун бу кўхна шаҳар муҳити жуда мос келарди. Басрада кўпилаб мадрасалар бўлиб, у ерда ислом дунёсининг турли чеккаларидан келганлар таҳсил олар, унинг устига шаҳар аҳолисининг бир қисми сунний бўлса, бир қисми шиа йўналишига этикод қиларди. Булардан ташқари, Басра йирик порт шаҳар бўлиб, шаҳарда турк, форс ва араблардан ташқари дунёнинг турли чеккаларидан ҳам савло кемалари узилмасди.

Инглиз “исломшуноси” Басрада ўзини Туркиядан келган Мухаммад афанли деб таништиради ва шаҳарда асли хуросонлик бўлган исломнинг шиа йўналишига этикод қилувчи бир дуралгор кишиликда яшай бошлайди. Кейинчалик шу дуралгорга шогирд ҳам бўлиб олади. Хемнер дуралгорни топиб адашмаган экан. Чунки унинг устахонасида

кечки пайтларда тез-тез эроний шиаларнинг “тапхонаси” бўлиб турар экан. Улар ислом таълимоти, иқтисод ва сиёсат соҳасидан баҳс олиб боришарди. Мана шу устахонада Хемпер талаба Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб билан танишади. Шу тариқа Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб билан унинг муносабатлари жуда яқинлашиб борали. Оқибатда Хемпернинг прозелитик ҳаракатлари ўз кучини ўтказиб, улар ўргасидаги ҳар қандай масала инглиз жосусининг ботиний манфаатлари ҳисобига ҳал бўлади. Ҳаттоки Хемпер Абдулваҳҳобни мусулмон аёли қиёфасида юрган инглиз жосус аёли билан таништириб, уларни бирга яшашгача ўз таъсирини ўтказа олган. Хуллас, Хемпер шу тариқа бир вақтлар Басра ва Дамашк шаҳарларида ислом илмини олган ёш йигитга популистик муносабатда бўлиб, унинг қалбидаги исломий эътиқодни билъат билан алмаштиришга урина бошлайди. Оллинига Абдулваҳҳоб Хемпернинг найрангларига унчалик жон жаҳди билан киришмайди. Чунки Абдулваҳҳобга ҳудожўй, исломий анъаналарга содиқ отаси ўзимининг охиригача бунга йўл қўймаган. Абдулваҳҳобнинг айнан 1740 йилдан кейин, аниқроғи отаси вафотидан кейингина амалий фаолиятга киришганлиги ҳам фикримизни исботлайди.

Кўнгина диний ва илмий китобларда ёзилишича, Абдулваҳҳобнинг қалбида бундай ҳис-туйғуларнинг туғилишига Хемпернинг унга айтиб берган бир туши сабаб бўлган. Эмишким, Хемпернинг тушида Муҳаммад пайгамбар Абдулваҳҳоб ҳузурига келиб:

- Эй, менинг алашим, биродарим. Сен менинг давомчим, диний ва дунёвий ишларда халифам бўлгайсан. - деганмиш.

Исломда яратилажак янги оқим - ростдан ҳам мувоҳидунлар ҳаракатининг назарий асосларини Абдулваҳҳоб қалбига илк бор Хемпернинг шу “доно” туши солган бўлса ажаб эмас. Шу ўринда айтиш керакки, мувоҳидунлар биз ишлатиб келаётган “ваҳҳобийлар” атамасининг асл номланиши. Яъни, мувоҳидунлар - яқка Оллоҳни тан олувчилардир. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб фаолиятининг асосини ҳам шу ташкил этади. Улар ўзларини “ваҳҳобийлар” деб аташмаган, балки бу атама Хемпер найрангларини англамасдан ўзини

якка Худонигина билувчи деб эълон қилган Абдулвахҳобга қарши бўлганлар ишлатинган.

Абдулвахҳобни бу вақтлар нафақат инглиз жосуслари балки, турк султонлигига қарамликдан норози бўлиб юрган махаллий араб амирлари ҳам маънан, ҳам моддий жиҳатдан атқишга турганлар. Масалан, Ал-Дарийя шахрининг амири Мухаммад ибн Сауд сингари араб амирларининг султонликка қарши чиқишида Абдулвахҳоб таълимотини ўзларига мафкура сифатида қабул қилиши уларга жуда қўл келарди. Шунинг учун бу амир билан Мухаммад ибн Абдулвахҳобнинг муносабатлари жуда яхши бўлган.

Хуллас, Мухаммад ибн Абдулвахҳобнинг инглиз жосуслари, махаллий араб зодагонлари билан бўлган алоқалари ҳақида яна кўйлаб маълумотларни келтириш мумкин. Ушбу ўринда уларнинг Мухаммад ибн Абдулвахҳобнинг ўзига ҳос бир фундаменталистик оқим намоянаси бўлиб етишини янада кўрсатган “хизмат”ларини инкор этмоқчи эмасмиз. Ёки Мухаммад ибн Абдулвахҳоб айнан уларнинг кўрсатмаси билан иш юритган экан-да, деган фикрларни айтишдан ҳам йирокмиз.

Бизнингча, атаётганимиз ваҳҳобийлик инглиз жосусларининг ўз мақсадлари йўлида қилган ҳаракатлари, тузумдан норози араб амирларининг қандайдир кўмаги ёки ҳамкорлиги билан юзага келиб маълум даражада ривож топган бўлса ажаб эмас. Бирок ислом фундаментализмининг XVIII асрдаги кўриниши бўлган ваҳҳобийлик, биз юқорида айтган ханбалий ақидаларининг тарихий - тадрижий тараққиёти давомидаги узвий бир кўринишидир, десак ҳам муболага бўлмас. Аҳмад ибн Ханбал билан Мухаммад ибн Абдулвахҳоб бошқа-бошқа даврларда яшаган бўлса-да, исломни “софлик”ка қайтаришда уларнинг фикрлари маълум маънода муштарак бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Агар ханбалия оқими намояндалари ўз даврида Куръони Карим ва ҳадисларни эркин талқин этиш йўлидаги ҳар қандай уринишларга қарши курашган бўлсалар, ваҳҳобий-лар бўлардан ташқари маънавий маланиятимизнинг ҳар қандай кўриниши ва тараққиётига қаршилиқ қилганлар. Ханбалия оқими бошқа мазҳабларга қарши курашиб диннинг ўзгармасдан “олий ҳақиқат”лигича қолишини даъво қилган бўлса, ваҳҳобийлик ўша “ҳақиқат”

атрофидаги фикрларнинг бўлишини ҳам қоралайди. Демак, ваҳхобийлик ҳар қандай ҳур фикрлиликнинг душмани. Шу ўринда савол тугилади. Ваҳхобийликнинг коммунистик мафқурадан, фашистик диктатурадан нима фарқи бор? Бизнингча, ҳеч қандай фарқи йўқ.

Хўш, ваҳхобийлар ягона ва ҳақиқий ислом дини умматлари ҳам дейлик. Унда “соф ислом”га қайтишни даъво қилаётган бу оқим намояндаларининг Макка ва Мадина шаҳарларини босиб олишини ҳамда уларда жойлашган саҳобалар, Оиша ва Фотима оналаримиз каби Исломда мўътабар ҳисобланган шахслар қабрлари устига ўрнатилган қабргошларни бузишини, 1810 йилда улар томонида Муҳаммад пайгамбар масжидининг таланишини ва бошқа шу каби кўнлаб ваҳшиётна ҳаракатларни қандай изоҳламоқ керак?! Ахир бундай ҳаракатлар ислом дунёсининг энг муқаддас ва қимматли туйғуларига раҳна солиш эмасми? Албатта, ўзини соф исломий муҳитни тиклаш ҳаракатининг намояндасиман деб юрган одамларнинг бундай хатти-ҳаракатлари, аввало уларнинг ўзлари, ўз гоъларига маълуу жихатдан қарши чиқаётганлигининг ифодасидир. Бу эса ислом фундаментализмининг тўлиқ “ички” исломий муҳитда юзга келмаганлиги боис (исломга ташқи омилларнинг таъсир назарда тутилмоқда, лекин бу фикр фундаментализм исломнинг ички омиллари асосида ривожланганда яхши бўларди дегани эмас), унинг нафақат жаҳон динларига, балки исломнинг ўзига ҳам қарши қаратилганлигини англатади.

Ислом фундаментализмининг кейинги учинчи тўлкини тарихан XX асрга тўғри келади. 1928 йил Мисрда Х. Аббабна бошчилигида исломни тиклаш бўйича диний ҳаракат ташкил тошди. Мазкур ҳаракат 1939 йилда сиёсий ташкилотусини олиб фундаменталистик гоъларни илгари сура бошлади. Шу тариха у “Мусулмон биродарлари” номини олди. Кейинчалик бир қатор давлатларда унинг намояндалари ҳаё пайдо бўлди - Мисрда С.Қутба, Сурияда С.Хаво ва М.Аттар, Покистонда А.Ал-Моудуди ва бошқалар. Шу ўринда айтиш керакки, араб мамлакатлари II жаҳон уруши тугагунга қадар Ғарб давлатларининг мустамлакаси ёки ярим мустамлакаси бўлиб келган. Урушдан кейинги ўн йилликларда бу мамлакатлар ўз метрополияларига қарши миллий озодлик ҳар

катлари олиб бориб, бирин-кетин ўз мустақил давлатларини туза бошладилар. Мустақилликни қўлга киритгандан кейин деярли барча араб давлатлари олдидаги ягона муаммо - ривожланишнинг қайси йўлидан бориш масаласи эди. Яъни, “Социалистик йўналишданми ёки капиталистик?” Бу жihatлар араб давлатлари ўртасидаги иккига бўлиниш “қонуният”и эди. Бирок давлатлар ривожланишнинг қайси йўлини танламасин, ўз мамлакатида қарши кучлар тўлкинига дуч келарди. Бу куч умумараб дунёсидаги ислом феномени билан боғлиқ бўлган муайян гуруҳларнинг амалий ҳаракатлари эди. Бундай гуруҳлар ўзларини Ғарбу Шимолдан ўраб олган кучли давлатлар таъсирига ва ўз мустақилликларини йўқотиш хавфига қарши, “соф исломий” муҳитни тиклаш учун ҳаракат қилаётган диний-сиёсий гуруҳлар эди. Ислom дунёсининг мана шундай кўтарилиши, ислом оқимлари ва ташкилотлари сиёсий таъсирининг кучайиши асримизнинг 60 йиллари охирида бошланган бўлса, бундай гуруҳлар фаолияти 70 йиллар сўнгига бориб қаятда кучайиб кетди. Оқибатда ислом мафкурасининг ўта сиёсийлашуви амалиётда ҳам ўз аксини топиб, ислом фундаментализми ўзининг янги босқичи - ислом экстремизми либосини кийди. Ислom экстремизми - ислом динидаги мавжуд муайян гуруҳлар, оқимлар, йўналишларнинг мутаассибларча олиб бораётган фаолиятларининг мафкура-сидир.

Ислom дунёси мамлакатларида экстремистик кайфият билан фаолият олиб борган ҳаракатларга “Мусулмон биродарлари” (“Ал-ихвон ал-муслимин”) ташкилотини ва ундан ажралиб чиқиб бугунги кунда 30дан ортиқ мамлакатларда фаолият олиб бораётган экстремистик руҳдаги янги-янги гуруҳлар ва ташкилотларни (Жамоат ал-муслимин. Ал-жиход ал-исломий, Ислom озодлик партияси, Ислom жамоалари, Ат-такфир вал-хижрат кабилар) мисол тариқасида келтириш мумкин.

Агар ваҳхобийлик ҳаракатлари Аҳмад ибн Ҳанбал таълимоти ва Ғарб жосуслари кўрсатмалари асосида юзага келган бўлса, “Мусулмон биродарлари” ташкилоти айнан ваҳхобийлик мафкураси асосида биринчи марта Мисрда пайдо бўлган ва бошқа ерларга ҳам тарқалган. “Мусулмон биродарлари” ташкилоти ўз фаолиятининг илк давларида қуйидаги

шиорни олдиларига катъий қилиб қўйишган, яъни “Аллох идеалимиз, пайгамбар – йўлбошчимиз, жиход – бош мақсадимизга эришиш воситаси, Аллох йўлида шаҳид бўлиш муқаддас тилагимиз”. Бугунги кунда “Мусулмон бировларлари” ташкилоти кўплаб фракцияларга бўлиниб кетган бўлса-да, ўз фаолиятларида илгари сураётган гояларига қараб умумийликни кўриш мумкин. Ислом экстремистлари мафкураларидаги асосий умумий гоялар қуйидагилардир:

- ислом дунёсида ҳеч қандай географик бўлиниш йўқ;
- мусулмонлар ҳеч қандай миллатларга бўлинмайди. Чунки мусулмонларнинг миллати – ислом;
- ислом нафақат мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммоларни, балки сиёсий ва соф дунёвий муаммоларни бартараф этишнинг бош омили;
- мусулмонларнинг диний ва дунёвий турмушини ўзида мужассалаштирган ягона ҳокимиятни барпо этиш;
- мусулмонлар ўзларидан бошқа ҳеч бир дин вакиллари билан ҳамкорликка бормайдилар;
- шариат қонунлари барҳак, уни ҳеч бир замон муҳитига мослаштириш ёки енгиллаштириш бидъатдир ва ҳоказо.

Юқорида қайд этилган гояларга ислом фундаменталистлари ва экстремистларининг эътиқодлари деб эмас, исломни “бидъатлардан тозалаш” борасида айтиб келаётган фикрлари негаки, сифатида қараш мумкин, аксинча эътиқодлари асосида эмас. Зеро, эътиқод тафаккур билан эмас, балки иймон билан белгиланади. Яъни, у бажарилаётган ёки бажаришга киришилаётган амалнинг тўғрилиги ёки нотўғрилигини имон орқали белгилаб беради. Фикр билан эмас. Эътиқодга “фикр” сифатида қараш эса ўта кетган мутаассибликдир. Президент И.А.Каримов мутаассибликнинг “...ўзига ҳос хусусияти ва кўринишлари авваламбор ўзининг ҳақиқийлигига ўта қаттиқ ишониш, бошқа диний эътиқодларга муросасиз муносабатда бўлишдан иборатдир. - дейди ва бундай фикр ўз навбатида “...ўзининг шаклшубҳасиз ҳақиқатга, ҳақиқатни фақат ўзи билишига ишонч ҳисси сўнгги чораларга – зўравонлик ҳаракатларига мойиллик билан ажралиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига замин яратади”.

3. Диний экстремизм ва фундаментализм

Матлумки, коммунистик мафкура узоқ йиллар давомида “дин — афъюндир” деган нотўғри гоёни онгимизга синглириб, бизни бутун маънавий меросимиздан, тарихий бойликларимиздан маҳрум этган эди. Айни ана шу коммунистик партия жазаваси туғиб, кичик халқларга ва миллий республикаларга мафкуравий тазйик ўтказаетган бир пайтда Ислом Каримов диннинг афъюн эмаслигини, аксинча, унинг миллий маданиятимизнинг бир бўлаги, мамлакатда сиёсий-маънавий ва миллатлараро барқарорликни сақлаб туришда муҳим омил эканлигини аниқ-равшан кўрсатиб берди. Шу йўл билан диннинг таракқиётига кенг йўл очди. Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган ўндан ортиқ дин ва мазҳабларнинг кенг ривожланишига айни ўша СССР ҳукмрон бўлган, коммунистик мафкура қилич яланғочлаб майдонга тушган оғир бир пайтда пойдевор қўйилган эди. Диний хайитларни миллий байрам сифатида эълон қилиш, бир неча юзлаб кишиларни давлат навозаги остида ва унинг бевосита ёрдами билан мукаддас ҳаж сафарларига юбориш, диний асарларни чоп этиш, олий ва ўрта диний ўқув юр்தларида ўқувчилар миқдорини кўпайтириш чоралари кўрилган эди.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг фикрича, дин маънавий ҳаётимизнинг бир бўлаги, турмуш тарзимиз ва анъаналаримизнинг муҳим қисмидир. Шунинг учун ҳам у: “Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўнайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Уни оғир синовларга бардон беришга, ёруғ кунларга ингилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган, иродасини мустаҳкам қилган, бир-бирига меҳру оқибатли қилган.

Дин халқ маънавиятининг юксалишига катта хисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз керак”, - дейди.

Муаллиф XX аср муаммолари, одамлар дунёқарашидаги жиддий ўзгаришлар ва унинг оқибатлари хусусида фикр

юритар экан. ана шу юз йиллик охирида “Ислон уйғониши”, “кайта ислонлашиш”, “Ислон феномени” сингари бир катор ибораларнинг пайдо бўлиш сабабларини излайди ва ўқувчи диққатини унинг оқибатлари нималарга олиб келиши мумкинлигига жалб этади¹.

Дарҳақиқат, айна ана шундай тушунчалар дунёнинг катта бир қисмини эгаллаб олган ислон дини, унинг таракқиёти, истиқболи ва жаҳон цивилизациясида тугган ўрни ва ролинини тобора кенгайиб бораётгани латифасида келиб чиққан, дейиш мумкин. Бу жараён инсоният тақдирини, Ер шарини истиқбол ва таракқиёти учун маълум бир таҳдид ва таҳликалан ҳам холи эмаслигига, унга хушёрроқ боқишга, зийракроқ назар билан қарашга даъват этади. Чунки ҳамма вақт соф ислон назарияси, ислон фалсафаси, шариати, унинг инсониятнинг қимликлари даъват этувчи буюк таълимоти билан бирга, уни сохталаштирувчилар, унлан ўз шахсий манфаатларини йўлида фойдаланувчилар ҳам йўқ эмаслигини, айна ана шу салбий ҳодисалар жамият таракқиётида қутилмаган фожияларни келтириб чиқариши мумкинлигини ҳаёт кўрсатмоқда. Ана шу ҳаётини ҳақиқат ва жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларида ислон омилини ҳисобга олиб, Ислон Каримов “афсуски, ҳозирги замон тарихида ана шу ўта кескин кўринишлар жиддий можароларни, зиддиятларни келтириб чиқаришни, барқарорлик ва хавфсизликка таҳдид солиши мумкинлиги инсониятнинг чўчитаяпти. Шундан ларак берувчи фикрлар анча-мунча тўпланиб қолган. Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг хавфсизлигини таъминлаш зарурлиги нуктаи назардан қараганда, бу ҳодисалар бизда ҳам жиддий таъвирини тугдирмоқда”². дейди.

Муаллиф тасавуридаги диний таракқиёт ҳар қандай фанатизмдан холи, инсон тақдирини ва олам бус-бутунлигини билан боғлиқ бўлган. мамлакат ички муаммоларига ҳам-дунёвий масалаларга ҳам илоҳий қувват. беқийс ақл-идрок ва соғлом фикр билан ёндашишни тақозо этадиган, бунёдкорлик ва ярагувчиликка даъват этадиган улкан фалсафадир.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Т., “Ўзбекистон”. 1997. 34-бет.

² Ўша манба, ўша бет.

Зотан, худди ана шундай ёндашув, ана шундай дунёқараш, динни ана шундай англаш ва унга эътиқод кўйиш улуг бобокалонимиз Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг маъзи бўлган “Дил ба ёру — даст ба қор” деган таълимотига мос тушади. Айни ана шу ҳақиқат инсоннинг бекиёс иқтидорини, унинг кенг имкониятларини тобора ривожлантирадиган, такомиллаштирадиган, ўзининг келажагини яратишга қорлайдиган ниҳоятда оқдий ва айни пайтда мўъжизавий даъват, илоҳий қудратдир.

Жамият тараққиётини издан чиқариш, унинг ривожланишига тўғанок бўлиш, аслини олганда, унчалик ҳам қийин иш эмас. Бунинг учун фанатизм таянчи бўлган хом ҳаётларга озгина эрк бериш, ҳис-ҳаяжонларни жунбушга келтиришнинг ўзи кифоя. Сохта ақидапарастлик ҳаёт ҳақиқатини тан олмасликка, мавжуд ижтимоий-сиёсий жараёнларни юзаки баҳолашга йўл очиб беради. Натижада одамлар фикрлаш, ақл-идрок билан иш тутиш ўрнига ортикча ҳис-ҳаяжонга берилдилар. Турли даъватлару пиорлар билан майдонга чиқадилар. Буларнинг якуни жаҳолатнинг тантанаси, адолатнинг ҳалокати билан белгиланади.

Президент Ислам Каримов диннинг жамият тараққиётида тутган ўрни ва роли, диний фанатизм ва экстремизмнинг фожиона оқибатлари хусусида фикр юритар экан, унинг Ўзбекистон мустақиллигини таъминлаш йўлида эътибор бериш лозим бўлган еттига оминини кўрсатиб беради¹.

Биринчидан, ақидапарастликни ёйиш орқали мусулмонларнинг давлат ислоҳчилик фаолиятига бўлган ишончини барбод қилиш, мамлакат ва халқ тақдирини белгилайдиган барқарорликни, фуқаролараро ва миллатлараро тотувликни бузиш йўлидаги хатти-ҳаракати кўзга ташланаётганини кўрсатади. Фанатизм ва экстремизм дунёвий давлатчилик тамойилларини тан олмайди, ҳақиқий демократияни, унинг сиёсий ва маънавий ахамиятини инкор этади. Кўпмиллатли ва кўпдинли жамиятда маънавий худбинлик орқали ўз мавқеини кўтаришга интилади, бошқа динларни камситиш ва инкор қилиш йўли билан халқ ҳаётини жар ёқасига олиб боради.

¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. 44 - 46-бетлар.

Иккинчидан. “Фундаменталистларнинг алолат ҳақидаги оломонбоп, жозибалор, аммо бакирок ва асоссиз даъватларига кўр-кўрона эргашувчилар ўзгалар иродасининг кули бўлиб қолишини англашимиз ло-зим” дейди муаллиф. Дарҳақиқат, бу хайкирик ва бакириклар юзаки караганда, одамларни ўзига жалб этади, уларнинг қалбида ҳаётга нисбаган порозиликни кучайтиради, руҳиятида парокандалик ва паришонлик, охир-оқибатга эса таркидунёчилик кайфиятини уйғотади. Инсоннинг қудрати, меҳнат қилиш ва яшаш иқтидори сусаяди. Хонанишин кайфият қуршовида қолади.

Қолаверса, алақандай хайкириклар ва шиорлар гирдобига тушиб қолган киши ўзини руҳан эркин ҳис қила олмайди. Шахс эркинлиги, унинг яшаш эрки ва бутун фикрий-маънавий озодлиги кўзга кўринмас тор чегаралар доирасида биқиниб қолади. Натижада ўша қобикдан чиқа олмайди, бу кенг ва ранг-баранг оламни ликкинафас хонадангина иборат деб билади ва ўша қобик доирасида фикрлайдиган бўлади. Хурфикрлик, озод яшаш ва озод фикрлаш жозибасидан маҳрум бўлади. Натижада ўзи англамаган ҳолда кимларгадир муте бўлиб қолади. Тобелик уни бугунгай ўраб-чирмаб олади. Тараккиёт ана шу йўл билан тўхтагиледи. Ҳаракатсиз, тушқун ва мўрт ҳаёт шаклланиб боради.

Учинчидан, ақидапарастлик ҳақиқий диндорлар ва сохта диндорлар ўртасидаги қарама-қаршилиқни кучайтиради. Натижада бир мамлакат аҳолиси ўртасида бир-бири билан келиша олмаслик иллатлари пайдо бўлади. Бу иллатлар озгина ҳис-ҳаяжон билан бойитилса, қонли тўқнашувларга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Бундай салбий ҳолисаларни ёнагрофимиздаги мусулмон мамлакатларида юз бераётган воқеалар мисолида яққол кўришимиз мумкин.

Тўртинчидан, яқин кўшни - мусулмон давлатларида юз бераётган ҳолисалар бизни хунёрликка чакиради. Воқеалар ўз ҳаётимизга, ўз тақдиримизга ва келажагимизга жиддийроқ қарашимизни тақозо этмоқда. Биз ҳар қандай сохта шиорлар, баландпарвоз даъватлардан кўра кўпроқ ақл-идроққа, том маънодаги соғлом тафаккурга таяниб иш тутишимиз лозим. Ҳеч бўлмаганда “Биз инсонни муқаррам қилиб яратдик”, деган илоҳий даъватга муносиб ва ярашиқ хатти-

ҳаракати мизни кўрсатмоғимиз даркор. Муаллиф тасав-
вурдаги Ўзбекистон истиқболи фақат ақл-идрок таптанаси,
соғлом фикр ва соғлом тафаккур галабасидир.

Бешинчидан, мамлакатимиз барқарорлигига таҳдид
олаётган омиллардан яна бири номусулмон мамлакатлар
қалқисининг фикрини чалғитиш йўли билан Ўзбекистон
қалқисининг муносабатларини ўзгартиришдир. Буни муаллиф
Ўзбекистон ҳукуматининг дунёвий давлат қуриш йўлидаги
ислоҳчилик фаолиятини сохталаштиришда, жаҳоннинг энг
соғлом фикрли сиёсатдонлари, йирик давлат ва жамоат
қўбўллари тан олаётган ҳамда жаҳон давлатчилиги тажри-
басини бугундай янги фикрлар билан бойитиб бораётган
“Ўзбек модели”ни сохталаштиришга, обрўсизлантиришга
интилишларда кўради. Бу сохта фалсафа ижодкорлари Ўзбе-
кистонни баъзан лаҳрийлар мамлақати қилиб кўрсатишса,
баъзан “давлатни исломланштиришнинг яширинча тараф-
дорлари” деб таъриф беришмоқда.

Олтинчидан, энг муҳим таҳдид эндигина ривожланиш
йўлига чиқиб олаётган Ўзбекистон учун икки олам - исло-
мий цивилизация ва исломий бўлмаган цивилизация ўртаси-
даги зиддиятни кучайтиришдан иборат. Бу зиддият табиий
равишда инсон руҳияти ва унинг оламга бўлган муносабатидан
тортиб, жаҳон таракқиётини белгилаб турган дунёвий сиёсат-
нинг икки муҳим қутби ҳамдир. Зотан, ана шу ҳар икки
қутб умуминсоний қадриятлар. Ер шарни тақдир ва жаҳон
цивилизацияси манфаатлари нуқтаи назаридан бир-бирига
қўмақланса, инсоннинг қайси дин ва мазҳабга мансублигидан
каъби назар, унинг “муқаррам”лиги таъминланган ҳаёти,
яшаш ҳукуки кафолатланган бўлади.

Бундай ҳодиса Ўзбекистон сингари ёш мустақил мамла-
катларнинг ўз стратегик максалларини белгилаб олишларида
муҳим босқич ҳисобланали. Дарҳақиқат, бу, айниқса, ўндан
ортик диний конфессиялар фаолият кўрсатаётган, 130дан
ортик миллат ва элат яшаётган Ўзбекистон таракқиёти учун
катта аҳамиятга эга.

Еттинчидан, хавфсизликка таҳдид Ўзбекистон ҳуку-
матининг дунёвий таракқиёт, туб ислохотлар, жамиятни
бугундай янгилаш ва диний эътиқод ҳамда фундамента-
лизмга бўлган муносабатини сохталаштиришдан иборатдир.

бу дунёнинг турли минтакаларидан туриб тўғридан-тўғри Ўзбекистонга гоёвий хуруж қилиш, унинг дунёдаги кўндал-кўн шериклари ишончини барбод этиш, шу йўл билан Ўзбекистон миллий тараққиётига тўғаноқ бўлиш орзу-истагида дунёга келган.

Президент Ислам Каримов диннинг жамият тараққиётида тугган ўрни ва роли хусусида бағавсил тўхталар экан, фундаментализм иллатларини ўзига хос тарзда таҳлил этади ва айтиш мумкинки, ҳозиргача ҳеч қайси минбарла айтилмаган дуросаларини ўртага ташлайди. Янги дунёнинг бутунлай янги иллатларини, уни фожияларга олиб келиши мумкин бўлган амилларини чуқур идрок этади ва асосли тарзда ифодалайди.

4. Конфликтми ёки консенсус

Бугунги дунё ривожланиши фавқулодда мураккаб йўналишдан бормоқда. Фавқулодда мураккаблик бу “совуқ уруш” тугани билан жаҳоннинг турли минтакаларида хавфсизликка эътиборнинг қонуний равишда кучайганлигидир. Давлатлар хавфсизлиги ҳақида гап кетганда шунга айтиш ўринлики, давлатлар чегаралари хавфсизлигини белгиловчи географик шарт-шароитларнинг аҳамияти каттадир. Лекин 80- йиллар охиригача хавфсизлик борасидаги баҳсларда соҳа мутахассислари ўша шарт-шароитларнинг китъа ичи ва анклав ҳолатдаги давлатларга хос хусусиятларигагина кўпроқ гўхталарди. Бу бежиз эмас, албатта. Ўша даврлар халқаро муносабатлари тарихий-тадрижий тараққиётида, биринчилан II жаҳон уруши пихоясигача бир давлатнинг бошқа бир давлатни босиб олиши; иккинчилан, урушдан кейин икки кутбли дунё шароитида “кутб”ларнинг ўз назорат доиралари учун курашиши ҳукмрон эди. 90- йиллар бошига келиб бундай жараёнлар ўз хотимасини топганлиги барчага маълум. XX асрнинг охирида жаҳон сиёсий системаси янги бир босқичга - кўп кутбли дунё шароитига ўтди. Бу эса назарий жиҳатдан юқорида давлатлар хавфсизлиги борасида айтилган “босиб олиш” ва “назорат доиралари учун кураш” даврларига халқаро муносабатларда давлатларнинг ўз таъсир доиралари учун кураш даври бошланганлигини билдиради.

Кўп кутбли дунё шароити давлатлар хавфсизлигини белгиловчи географик омилиларнинг нафакат қитъа ичи ёки анклав ҳолатидаги давлатларни, балки ўша шарт-шароитларнинг барчаси - қитъа давлатлар, орол давлатлар ва киргок бўйи давлатларини ҳам ўз ичига камраб олади. Бу кенг камровлилик ўз навбатида ўзига хос геосиёсий майдонда ўз таъсир доиралари учун курашаётган томонларнинг геомафкуравий тўқнашувига олиб келиши табиий.

Агар маълум бир маконда ўз таъсир доиралари учун курашаётган етакчи хорижий давлатларни-субъектлар, ўша макон "эгаси" бўлган давлатларни эса - объектлар деб олсак томонларнинг геомафкуравий карама-қаршилиги асосида ҳар бирининг миллий манфаатлари номувофиклигини кўришимиз шубҳасиз. Миллий манфаат, аниқроғи, давлатларнинг ўз ички сиёсати ва ундан келиб чиққан ташқи манфаатларига эга бўлиши жаҳон давлатчилиги тарихидан маълум бўлган давлатларга хос умумий бир қонуниятдир. Аммо бугунги сиёсий муҳит миллий манфаатга ёнлашув борасида янгича босқичга кўтарилган. Маълум бир минтақалар - макон учун юқорида таъкиллагандек "субъект"лар ва "объект"ларнинг мавжудлиги ёки объект - давлатнинг ташқи оламдаги манфаатли ҳаракатлари у ёқда турсин, унинг ички миллий манфаатларидаги амалий дастурларнинг шаклланишида "субъектлар" ўрнининг сезиларли бўлаётганлигининг ўзиёқ, кўп кутбли дунё шароитининг нечоғли мураккаб хусусиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Демак, бугунги халқаро муносабатларда мавжуд ёки ўз ижроси тиллапоясида турган ҳар қандай умумбашарий концепциялар, уруш ва тинчлик муаммолари кўпроқ геосиёсатнинг ўзгармаган географик унсурларию ўзгарган инсоний унсурларидан тортиб дунё ва минтақа сиёсий қуч марказларининг географик ва геосиёсий жойлашувидан келиб чиққан ҳолда умумийликдан яққаликка томон тамойилига мос келаётганлигини кўришимиз мумкин.

Ана шу назарий асосларга таяниб бу боралаги амалий қарашларимиз йўналишини дунёнинг "оловли нукта"-ларидан бири бўлган Афғонистон муаммосига қаратсак.

Халқаро муносабатларда бугун консенсуснинг "Афғонистон варианты" ҳам пайдо бўлган десак муболаға бўлмай-

ди. Консенсузда “афгон варианты”нинг характери шуни билан иборатки, унда томонлар келишувни юзакичиликка асосланиб, амалда ўз билган йўлларида қилинмайдди.

Шунинг учун ҳам Афғонистондаги гуруҳлар ўртасида шу вақтгача имзоланган ёки келишилган битимлар расмий ва назарий жиҳатдан бепоқсон бўлиши мумкин. Бироқ уларнинг амалиётга ярамаётганлиги афғон фожиасининг серкирралигини кўрсатиб турибди. Қарийб 20 йилдан буюр жаҳон афкор оммасининг эътиборини ўзига тортиб келаятган Афғонистон воқеалари ўз кўлами жиҳатидан кўнқиррали характерга эга бўлса ҳам, улар Афғонистоннинг бири-бирига боғланган ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўзида тўла ақ эттиради.

1989 йил собиқ СССР қўшинларининг Афғонистон ҳудудидан чиқиб кетганлиги ҳамда олиб борилган советлар сиёсатининг номақбуллиги ҳақида кўп ёзилди ва яна гоҳида бу борадаги узундан-узун мубоҳасаларга дуч келишимиз мумкин. “Ғолиб” Афғонистон ҳақида эса реал ёндошувлар ўз ниҳоясини топмасданок баҳсу мунозаралар тўлкини бир давлатла юзага келган бир-бирига қарама-қарши кўплаб мужохил гуруҳларга “урилди”. Агар масалага шу тарзда ёнлашсак, 1989 йил Афғонистонга ғолиблик напидаси фақат давлат сиёсий ҳаётида қарама-қарши кучлар юзага келишинигина берди, десак ҳеч қандай лоф бўлмас. Негаки Афғонистон ички ҳаётидаги бундай бўлинишлар ривожининг кейинги босқичи кўп қутбли дунё давлатларининг ўз таъбир доиралари учун қурашилшининг дебчасига тўғри келганини Афғонистонни халқаро муносабатларда Европий “нобарқарорлик ёйи”нинг таркибий қисмларидан бирига айлангир” ҳолос. Бу ҳолат Афғонистон билан қўшни давлатлар учун табиий равишда хавфсизлик муаммосини келтириб чиқарди ва Афғонистон нафақат Шимол ва Жанубнинг балки Ғарб ва Шарқ манфатлари тўқнашадиган кенг бир геомафқуравий майдонга айланди.

Афғонистон географик жиҳатдан анклав ҳолатида бўлиб Шимолдан Туркманистон, Ўзбекистон, Тожикистон билан Ғарбдан Эрон билан, Шарқдан эса Хитой ва Шарқий Жанубдан Покистон билан чегаралашлиги маълум. Шубҳасизки, қўшни давлатларнинг барчаси Афғонистонда тезрақ

тинчлик ўрнатилишидан манфаатдор. Аммо Афғонистонда барқарорликни таъминлаш учун мавжуд бўлган ҳар бир гуруҳларнинг ўз “тинчлик модел”лари борлиги ва уларнинг қайсидир хорижий давлатлар манфаатига мослиги ажабланарли ҳолдир. Масалан, Б.Раббонийнинг “тинчлик модели” - Эрон манфаатига, А.Маъсудники эса тожик муҳолифлари билан ҳамоханлигига, “Толибон” “тинчлик модели”нинг эса айрим этакчи хорижий давлатлар манфаатларига мослиги ва х. Бундан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, Афғонистонда тинчлик ўрнатиш томонларнинг асосий мақсади эмас, балки уларнинг ўз манфаатлари йўлидаги воситага айланиб қолмоқда. Юқоридаги “тинчлик концепция”ларидан кўриниб турибдики, қайсидир моделнинг амалиёт юзини кўриши Афғонистон устидан этакчи хорижий давлатларнинг ҳам “хуфисна муносабат”ларини бугунгидан-да чигаллаштирса чигаллаштирадими. Лекин ундан ижобий натижаларни кутиш гумон.

Ўзбекистоннинг халқаро конференцияларда бир қанча халқаро ташкилотлар минбаридан, Афғонистондаги воқеаларга нисбатан объектив қарашларини баён этганлиги бутун жаҳон жамоатчилигига аён. Афғон муаммоси аввало, Афғонистоннинг ички ишти бўлиб, Ўзбекистон давлати уни муроса йўли билан ҳал этиш тарафдори эканлигини таъкиллаб келмоқда. Бироқ Афғонистондаги урушнинг диний ва этник характерга эгаллиги Ўзбекистонни доимо ташвишлантириб келмоқда. Зеро, Ўзбекистон ҳукумати диний ва этник ҳусусиятдаги минтақавий низолар чегара билмаслигини жуда яхши англайди. Шу боисдан ҳам айтиш мумкинки, Ўзбекистон учун хавфсизликнинг биринчи занжири Афғонистондир.

Афғонистон бугунги кунда мустақил давлат сифатида ташки оламда ўзининг мунтарак миллий манфаатларига эга эмас. Тўғри, бунинг сабабини қисқача қилиб давлатдаги ҳарбий гуруҳларнинг фаолият йўналишлари турли хорижий давлатлар измида бўлиб, уларнинг таъсирига тушиб қолганлигидадир дейишимиз ҳам мумкин. Лекин муаммонинг сабаблари бу қалар оддий эмасдай кўринади. Бизнингча, Афғонистон муаммосида кўшни давлатлардан ташқари ва асосан “четдан қатнашувчи”лар кўпчилигининг сабабини асосий нуктаи назардан давлатларнинг қуйидаги ман-

фаатли йўналишларида кўришимиз мумкин, яъни:

- географик омиллارга таянган манфаатлар йигиндиси;
- сиёсий куч марказларига нисбатан йўналтирилган манфаатлар йигиндиси;
- ислом омилига таянган манфаатлар йигиндиси.

Манфаатлар мажмуасининг ҳар бири ўз навбатида иккита ёндашувдан иборат бўлиб, улардан биринчиси, бевосита Афғонистон билан боғлиқ бўлса, иккинчиси, ҳар бир манфаатлар йигиндисининг ўз ички қонуниятларига асосланали. Бироқ учала манфаатлар йигиндиси ҳам томонлар қарашларининг қай йўсинда бўлишидан қатъи назар, бир - бири билан у ёки бу даражага ўзаро боғлиқдир.

Географик омилларга таянган манфаатлар йигиндиси бугунги кунда Афғонистон воқеаларига боғлиқ бўлса, тарихан қадимги Туркистон ҳудуди билан боғлиқдир. Қадимги Туркистон - бугунги Марказий Осиё давлатлари, Хитойнинг Шинжон-Уйгур вилоятини ҳамда Шимолий Афғонистон ҳудудларини ўз ичига қамраб олган макон. Қадимдан машҳур ўлкашунослар Туркистонни табиий қазилма бойликлар билан тўлиб тошган, ҳаттоки, денгиз императорлари забот қила олмайдиган буюк бир табиий қазилма сифатида кўрар эдилар. 90- йиллар бошига келиб, ривожланган мамлакатларнинг бу давлатларга нисбатан қизиқишининг тобора ортиб боришига Х.Маккиндер, Н.Спайкмен ва бошқа олимларнинг геосиёсий концепциялари марказида минтақанинг ахамиятли ўрни таъкидланганлиги йўналтирувчи тарихий восита бўлган бўлса нежаб. Масалан, Х.Маккиндер бир томондан қадимги Туркистонга ўз вақтида ташқи кучларнинг қўли етмаганлигини ўша даврларда "...ахборот ва технологиянинг кучсизлиги ..." билан изоҳласа, иккинчи томондан, минтақада тарихан таркиб топган туркий марказлашган давлатлар системасининг мустақамлиги то "ўзини-ўзи туркчасига кириш" ("тюркский самогенезис" - Ч. Айтматов ибораси) давригача давом этганлигини уқтирала. XX аср ўргаларига келиб Х.Маккиндер умумий "Асосий ўлка"га нисбатан фикрини ўзгартирган бўлса-да, барибир "Асосий ўлка"даги табиий қазилма бойликларга нисбатан фикрини ўзгартирмади, яъни "... битмас туганмас бойликларга ким ҳоким бўлса, у бугун дунёга ҳам ҳоким бўлали ", - деганди.

Бирок ўтган ва бугунги сиёсий муносабатлар боғиний олами Х.Маккиндернинг бир давлатнинг “хокимлик қилиш” назариясини инкор этади. Фақатгина унинг қарашларини “Асосий ўлка”да табиий бойликлар учун “манфаатлар бозори” шаклланишидан дарак берувчи бир фикр сифатида қараш мумкин. Ёки бўлмасам, “Асосий ўлка”нинг жанубий қисмини ташкил этувчи қадимги Туркистондаги бугунги ўзгариш ва ривожланишлар Х.Маккиндер назариясини тарихий бир хоши бўлишидан холи қилиб, узок муддатли амалий ёндашувларга ишорат қилган ишонarli бир манба ҳолига келтирди дейишимиз мумкин. Савол туғилиши табиий. Марказий Осиё минтақаси давлатлари ва Шарқий Туркистон(Хитойнинг Шинжон-Уйгур вилояти)даги кечаётган турмушнинг Афғонистон воқеаларига нима даҳли бор? Ахир уларнинг худуди бир вақтлар “Туркистон” деб аталса-да, бугун ўз мустақилликларига эга бўлган давлатлар, қолаверса, халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъектлари-ку?!

Олдиндан айтишимиз керакки, Афғонистондаги ноҳуш воқеаларга Марказий Осиё минтақаси давлатларининг ва Шарқий Туркистоннинг ҳеч қандай бевосита алоқадорлиги йўқ. Улар фақатгина бевоситалик нуктаи назаридан минтақала бир географик маконни ташкил этади холос. Ган бу ерда Марказий Осиёнинг “битмас туганмас бойликлари...” учун ҳар қандай хавфсизликни четга суриб қулай иқтисодий йўлдан боришга интилаётган ташки субъектлар - етакчи хорижий давлатлар фаолиятининг билвоситалиги ҳақида бормоқда. Масалага ёндашувдаги билвоситалик минтақа географик омилларига ва бириинчи навбатда Афғонистон масаласида ҳам, минтақанинг умумий географик муҳитига нисбатан ҳам ранг-баранглигини кўришимиз мумкин. Етакчи хорижий давлатларнинг Афғонистон сиёсий майдонидаги манфаатли номувофиқликларини баён этишдан олдин шуни айтишни истар эдикки, бугунги халқаро муносабатларда ҳар қандай давлат учун ижтимоий ҳаётнинг коммуникациявий, алоқа, технологик қувват ва айниқса нефть-газ захираларига эгалиги ёки алоқадорлигидаги ўрни аҳамиятлидир. Афғонистон муаммоси, у билан боғлиқ бошқа минтақавий муаммоларнинг ечими географик омилларга боғлиқлиги ва буида томонлар

манфаатларининг ҳар хиллигини айтганимизда айнан ушбу имкониятларни назарда тутган эдик.

Афғонистонда ислом омили. Афғонистондаги ҳар бир сиёсий кучнинг асосий мақсадларида иккита ўхшашлик мавжуд бўлиб, улар ҳокимиятни қўлга киритиш ва Афғонистонда исломий режимни мустаҳкамлашдан иборатдир. Ҳокимиятга интилишни нафақат Афғонистон, бугун дунё мамлакатларидаги сиёсий гуруҳларга хос ижтимоий ҳодиса сифатида тушуниш мумкин. Аммо Афғонистондаги ҳар бир гуруҳнинг ўз исломий давлатчилик моделларига эга эканлигини қандай тушунмоқ керак? Бу боралаги бизнинг мулоҳазаларимиз:

- биринчидан, ислом ҳар қандай динлар каби фақатгина иймон-этикоддан иборат эмас. У ўз фалсафаси ва энг мақбул турмуш тарзи ҳақидаги ўз тасаввурига эга бўлган дунёқарашлар тизими бўлиб, у мафкура сифатида кўп кирралидир. Афғонистондаги бир-бирига қарама-қарши сиёсий гуруҳлар ислом гояларини ўз фойдаларига ҳал қилиб, ўзларининг исломий давлатчилик концепциялари асосида “энг такводор”лик муҳити ётганлигини пеш қилишмоқда. Ваҳоланки, ислом Афғонистонда қайсидир сиёсий куч марказининг таъсирида ҳокимият учун курашувчиларнинг қуролига айланиб қолган;

- иккинчидан, ислом сиёсатга нисбаган ўз исломий ҳаракатлар эволюцияга эга. Мазкур эволюция тўрт босқичдан иборат:

1) тинчлик-осойишталик - бундай давлатларда ислом ўз қонуниятлари асосида, давлат ҳокимияти билан ислом ажралган ҳолда ёки сиёсий муҳитда консенсус тамойили устувор бўлади;

2) сиёсатлаштириш - бундай давлатларда ҳам давлат бошқаруви ва ислом алоҳида-алоҳида, лекин бунда исломнинг қисман сиёсийлаштирилгани қузатилади;

3) экстремистик оқимларнинг мавжудлиги - бундай давлатда гуруҳларнинг сиёсий, диний ва бошқа масалаларда кескин чора-тадбирлар кўриши ва шу каби хусусиятлар кўзга ташланали;

4) милитаризациялашган - бундай давлатда исломий мақсад ҳарбий воситалар орқали амалга оширилади. мамлакатда демократия ҳукм суради.

Афғонистондаги бугунги муҳит тадрижий-эволюцион ислом ҳаракатларининг учинчи ва тўртинчи босқичларини ўзига камраб олган. Бундай вазиятда ҳар қандай хорижий эрадашувлар муаммони тобора кескинлаштирадики, лекин унинг акси бўлиши қийин.

Афғонистонда ислом омилидан баҳс кетганда гап, афғон воқеаларига муайян даражада алоқаси бўлган баъзи исломий лидерларга бориб тақалади. Эътиборли томони шундаки, бу шахслардан айримлари бир вақтлар Афғонистон фуқароси бўлган бўлса-да, бугун хорижий давлатларда (масалан, Зоҳир шох - Римда) кўним топган, айримлари эса, бевосита хорижий давлат (масалан, Асам бин Ладин - Саудия Арабистони) фуқароларилар.

Асам бин Ладин ўзига хос исломий гоъларни илгари суриши билан нафақат бу шахслар ўртасида, қолаверса, (бугун Афғонистон сиёсий лидерларининг қайси гуруҳга мансуб бўлишидан катъи назар) исломга нисбатан муносабатларидан ҳам ажралиб туради. Хўш, бу шахс ким? Аниқроғи унинг Афғонистондаги исломий муҳитга қандай таъли бор?

Асам бин Ладин асли Саудиялик миллиардер. Унинг олдида кўйган максалларидан бири - дунёда эзилаётган ва ҳор-зорликда яшаётган мусулмонларга кўмаклашишдан иборат. Шунга асосланиб у 1979 йилдан бошлаб исломий “жихол”-нинг хомийларидан бири сифатида Афғонистонда СССРга қарши курашаётганларга ёрдам бера бошлаган. Бу вақтларда бин Ладинда АКШга нисбатан ҳеч қандай қаршилик қайфияти бўлмаган, балки совет кўчинларини Афғонистондан қувиб чиқаришда Вашингтоннинг кўрсатажак ёрдамини олқишлаган. Айрим хорижий ахборот воситаларининг таъкидлашича, Асам бин Ладин ва АКШ ўртасидаги “ҳамкорлик” то 1991 йилнинг январисидаги Форс кўрфази воқеалари ва бу муаммага Саудия Арабистонининг АКШ “қўзи” билан қараган давригача давом элди.

1991 йили Ладин (1994 йилнинг февралидан у Саудия Арабистони фуқаролигини тарк этган) ўз “бизнес”ини янала ривожлантириш учун Суланга келади ва у ерда ислом дунёси учун “миллий ислом fronti”ни ривожлантириш мақсадида банк таъсис этиб, унга 50 млн. АКШ доллар атрофида дастлабки сармоясини берали. Лекин кўп ўтмай бин Ладин ўша

ахборот марказларининг айтишича, АҚШнинг зугуми билан Суданлан ҳам чикиб кетали ва ўзига макон қилиб миллиардерларбон қошоналарни эмас, айнан уруш оловида ёнаётган Афғонистоннинг тоғу тошларини таълайди. Хорижий ОАВларининг маълумотларига қараганда, айни вақтда жаҳоннинг турли чеккаларида “жиход банкири” ҳисобланган Асам бин Ладиннинг бодан зиёд компаниялари (шу жумладан Ғарбда ҳам) мавжуд бўлиб, унинг умумий бойлигининг миклори 2,5 млрд. доллардан кўпроқдир.

Асам бин Ладиннинг фикрича, АҚШ Фаластин ва Ливанда ўлдирилаётган мусулмонларнинг асосий айбдори. У АҚШнинг барча мусулмон давлатларидан чикиб кетиши тарафдори бўлиш билан бирга Саудия - АҚШ муносабатларини “АҚШ сиёсати Саудия нефти қийматиини сунъий гуширишга қаратилгандир” деб ҳисоблайди. Бин Ладин журналистларга берган охириги интервьюларилан бирида ўз ватани - Саудия Арабистонига нисбатан мулохазаларини қисқача баён этиб, шундай дейди: “Менинг Саудияга эътирозим унинг АҚШга бўйсунганлигидан келиб чиқали. Бугун Саудия раҳбарияти АҚШ измида ислом ва шариатга қарши чиқмоқда”.

Шу ўринда яна бир мулохаза. Асам бин Ладиннинг Саудия Арабистони ҳукмрон доиралари ва АҚШ олиб бораётган сиёсатга муносабатини бир “миллиардер шахс”нинг фикри ёки уни исломга “ўта такводор” уммат сифатида изоҳлаш мумкин. Бирок унинг Судан ва Шимолий Африка давлатларидаги, қолаверса, Афғонистоннинг тоғу тошлари орасида ўнлаб тузган ҳарбий ўқув лагерларини бин Ладиннинг қайси максалларини ҳосиласи сифатида тушуниш мумкин?! Халқаро экспертларнинг маълумотларига қараганда, “жиход банкири”нинг фаолияти Афғонистондаги “эзилган мусулмонларни химоя қилиш” байроги остида Афғонистон билан ташиқ дунё ўртасида воситачилик қилишдан иборат бўлиб, унинг асосий қурол-яроғ. нарқобизнес савдоси ва шу каби омиллар ётади. Масалага шу асосда ёндашсак, Саудия монархиясининг муҳолифати ҳисобланган, мусулмон давлатларининг АҚШ билан муносабатларини узишга унлаётган, қолаверса, жаҳондаги эзилган мусулмонларни “химоя” қилишни ўзига максал қилиб Афғонистон тоғларида яшаётган “кенг қамровли маънавият фаатлар “соҳиби Асам бин Ладин фаолияти ўзи интилаётган

исломий шароитга тўғри келармикин? Бунга қисқача жавоб битта - Йўк!

Бугун Афғонистонни Осиёнинг юрагига қисқача мумкин. „Осиё юраги“ - Афғонистонда тинчлик қарор топмас экан нафақат Осиё, балки бутун „Асосий ўлка“ давлатларида ҳавфсизлик муаммоси доимий муаммога айланиши табиий. Шунинг учун баҳсимизга мухтасар хулосаларни келтирсак:

1. Ҳокимият тепасига ким келишидан қатъи назар Афғонистон исломий бир давлат бўлиб қолаверали. Бирок Афғонистондаги ҳеч бир гуруҳнинг ўз моделига таяниб давлат тепасига келиши хом ҳаёл. Қолаверса, бундай шароитда амалиёт стакчи хорижий давлатларнинг манфаатлар бозорига айланган Афғонистон муҳитини ўзида объектив ақс эттириши кийин.

2. Тўғри, Афғонистон муаммосида этник, диний ва сиёсий гуруҳларнинг муросаи билан маълум даражада консенсусга келишиш мумкин (бирок ҳисобга олиш керакки, келишилган аҳдларнинг амалиётга татбиқ этилмаслиги борасида Афғонистон 20 йиллик тажрибага эга). Бизнингча, ҳар қандай кўринишидаги консенсус давлат сиёсий тузумини федерация асосида шакллантиришни назарда тутиш керак. Шундагина Афғонистон стакчи хорижий давлатларнинг „манфаатлар тўқнашуви“ майдонидан холи бўлиб (нисбий маънода, албатта), ўзига хос бир давлатчиликни тузишга юзланган бўлади. Ақс ҳолда Афғонистон бугунгидек сиёсий тузилиши гарқок, иқтисодий жиҳатдан қоқок бўлган ҳамда стакчи давлатларнинг сиқувидаги давлат бўлиб қолаверали.

3. Қандай имқониятга эга бўлишдан қатъи назар ўз ҳокимиятини бошқасига бериш Афғонистондаги сиёсий лидерларга ётдир. Баъзи афғон лидерларининг бутун Афғонистон ҳудудини ўзига бўйсундириш ниятининг йўқлиги, уларнинг Афғонистонда кўплаб майда давлатлар юзага келишидан манфаатдорлигини аниқлатмоқда. Аниқроғи, ҳозир ҳамма яхши биладикки, Қобулдаги ҳукмронлик бутун Афғонистон устидан ҳукмронлик дегани эмас. Амалиёт ҳам буни тасдиқламоқда. Бу эса Афғонистондаги фуқаролар урушининг хорижий давлатлар таъсирида этник ва диний характерда ҳали узок давом этишини кўрсатиб турибди.

VI боб

Конфликтология муаммолари тизимда миллий-этник муносабатлар

1. Миллий-этник конфликт тушунчаси

Икки кутбли дунёдан кўп кутбли дунёга ўтиш умумжаҳон миқёсида ўта сиёсий кескинликларга барҳам берилишига қарамасдан, бугунги кунда бир қанча мураккаб муаммоларнинг янгича тусда вужудга келишига ҳам муҳит яратди. Бундай жараёнлар ижтимоий конфликтлар тизимида юқорида биз кўриб ўтган диний муаммолардан ташқари, этник характердаги муаммоларда ҳам яққол кўзга ташланали. Негаки, бугунги кўп кутбли дунё шароитидаги этник муаммолар халқаро алоқаларнинг ўтган муҳим боскичлари - давлатларнинг босиб олиниши ёки давлатларнинг назорат доиралари учун кураш муҳити ҳукмрон бўлган давлатлардаги этник муаммолардан тубдан фарқ қилади. Қолаверса, бугунги янгиланаётган жамиятда ижтимоий ҳодисалар динамикасининг юксалаётганлиги ва миллий-этник жараёнларнинг интенсив ўзгараётганлигини ҳисобга олган ҳолда миллатлараро муносабатларга оид конфликтларни конфликтологиянинг муҳим бир йўналиши сифатида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Хўш, миллатлараро конфликтлар деганда нимани тушуниш керак?!

Бунинг учун энг аввало “этник умумийлик” ва “этнос” тушунчаларини таҳлил қилиш лозим, чунки улар ўзига хос жиддий услубий аҳамиятга эгадир. Ҳақиқатда узоқ давом этиб келаётган мунозараларга қарамасдан “этник умумийлик” тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин: этник умумийлик - кишиларнинг жамоа бўлиб яшаш тарзининг тарихан вужудга келган ижтимоий гуруҳ шаклидир. Кишиларнинг бундай жамоаси табиий тарихий йўл билан унга мансуб кишиларнинг хоҳиш иродаларидан мустақил равишда қарор топади ва ривожланади. “Этник умумийликнинг” энг муҳим объектив хусусиятларидан бири этник мансубликнинг белги-

дари хисобланган - тил, урф-олатлар, анъаналар, динлар, этнос аъзоларининг маданий бирлиги, улар хулқ-атворларининг ўзига хос жиҳатларини ўзила акс эттиради.

“Этнос” нисбатан барқарор ривожланган, умумий тил ва маланиятга, шунингдек, бошқа шу сингари ўзини-ўзи англаш асосида бирлашган умумлашмалар(этномимлар)га, эга бўлган муайян хулудда тарихан таркиб топган кишиларнинг барқарор жамоасидир. Мазкур таърифдан куйидагича хулоса чиқариш мумкин: этнос - кишиларнинг ҳар қандай жамоаси эмас, балки у шундай кишилар уюшмасини ушдан бошқа шу сингари бирлашмалардан ўзини-ўзи англаши билан фарқ қиладиган кўриниши. Этнос ўзи мансуб бўлган мажмуавий birlik номида ўзини аталиши билан ажралиб туради.

“Миллатлараро конфликтлар” тушунчаси дефинитив таърифланиши лозим, чунки у этнослар орасидаги тарихан таркиб топган зиддиятларнинг моҳиятини ва сабабларини аниқлашда жиддий амалий аҳамиятга эгалир.

Конфликтларни билиш доимо унда намоён бўлувчи зиддиятларнинг пайдо бўлиш сабабларини ўрганишни, бу зиддиятларнинг турларини ва муқобил шаклларини ўзига қамраб олади. Шундай ҳам бўладики, конфликтга асос бўлиб келувчи зиддият ечилиши мумкин, аммо конфликт яширин ёки очик шаклда сақланиб қолаверади. Ва, аксинча, конфликт ҳал этилса ҳам зиддият қолаверади. Масалан, Грузия ва Абхазия ўртасидаги конфликт бостирилди, аммо Абхазиянинг автономия бўлиб чиқиш масаласи ҳануз муаммо сифатида қолмоқда. Арманистон ва Озарбайжон, Чеченистон ва Россия ҳукумати ўртасидаги муносабатларда ҳам шундай ҳолат рўй бермоқда.

Этник конфликтлар миллатлараро муносабатлар соҳасидаги зиддиятларнинг муайян бир ҳолати ва шакли сифатида намоён бўлади. Шу сабабли юқорида келтирилган вазиятлар асосида “конфликт” тушунчасининг моҳиятини куйидагича таҳлил қилиш мумкин:

Миллатлараро конфликтлар - миллатлараро муносабатлар соҳасидаги, этник гуруҳлар ўртасидаги зиддиятларнинг аниқ мазмунини ва кишиларнинг хилма-хил шаклдаги ижтимоий ҳатти-ҳаракатларида намоён бўлувчи у ёки бу социал-сиёсий ё иқтисодий мазмундаги манфаатлари, максаллари ва

позицияларини ақс эттирувчи мураккаб социал сиёсий ҳо-
лисалар.

Миллатлараро конфликтлар икки ёки ундан ортиқ томон-
лар ўртасидаги социал муносабатларнинг илгирисидир. Бу
муносабатлар ва уларнинг иштирокчилари ўртасидаги ўткир
зиддиятлар мазкур конфликтда ўз аксини топади. Мил-
латлараро конфликтларнинг илди зидда турли этник гуруҳлар
ўртасидаги манфаатлар тафовути ётади. Кўпинча бу манфаатлар
бир-бирига қарама-қарши йўналган бўлади. Бундай кон-
фликтлар жумласига иқтисодий, социал, сиёсий, ҳудудий,
ер-сув мижозларини киритиш мумкин.

Мазкур конфликтлар ўзига хос муайян белгиларга эгадир.
Бу белгилар конфликтларнинг бонка турдаги конфликтлар-
дан фарқ қилтирувчи хусусиятларини ифодалайди. Миллат-
лараро конфликтларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири
уларнинг қутилмаганда тезда (портлаб) пайдо бўлиши ва
ривожланишидир. Миллатлараро конфликтларда эса яширин
равинла кечади. Бундай конфликтларни пайқаб олиш жуда
қийин. Аммо этнослар муносабатлари ички кескинлашувининг
ташки намоеън бўлиши. кўпинча, тез ўтувчан хусусият касб
этади.

Кишиларга кенг миқёсда психологик таъсир кўрсатиш
мақсадида вужудга келган зиддиятларга нисбатан нотўғри
ахборот ва нотўғри йўналиш бериш, конфликт тапқи-
лотчиларининг асл мақсадларини яшириш ва пикоблан каби
ҳолатлар бундай конфликтлар учун ҳосилдир.

Миллатлараро конфликтлар мавжуд куч ва воситалардан
ҳалқаро ҳуқуқ нормаларида таъқиқланган усул ва восита-
лардан ҳисарасиз фойдаланиш оқибатида тинч аҳолига нисбатан
зўравонлик қилиш, ҳатто геноцидга йўл қўйиш каби ўта
кескин шаклларга ўсиб ўтиши мумкин. Бундай конфликтларда
қуйидаги қонунга зид ақциялар содир бўлади. Улар жумласига
террор, гаровга олиш, оммавий қиргин, талончилик, асир-
ларга нисбатан шафқатсизлик каби гайринисоний муно-
сабатлар қиради.

Миллатлараро конфликтларнинг амал қилишида, гарчи
улар конфликтнинг дастлабки босқичида унинг вужудга
келишига сабабчи бўлмаган бўлса ҳам, этнослар ўртасидаги
анъанавий зиддиятлар яна жамланиши мумкин. Муноса-

батларнинг кескилашуви оқибатида конфликтдан сўнгги синдром рўй берадики, у холда гарчи конфликтни ҳал этишга эришилган бўлса ҳам конфликт бошқа йўналишга бурилиб, янги босқичда, (ўзгача сабабларга кўра) бошқа қатнашчилар иштирокида яна давом этиши мумкин.

Миллатлараро конфликтларнинг яна бир характерли хусусияти шунаки, бу конфликт фуқароларнинг конституцион ҳуқуқ ва эркинликларига хавф солувчи, ҳамда қонунга зид ҳагги-ҳаракатларга йўл очиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 141- моддаси). Миллий, ирқий ёки диний аловатни кўзгаиш, аҳоли гуруҳларига миллий, ирқий, этник ёки диний белгиларига қараб уларни четлаш ёки камситиш жинойий фаолият ҳисобланади.

Миллатлараро конфликтларнинг яна бир хусусияти шундаки, унинг таъсир доираси микдорлари мавжуд бўлиб, унга қараб конфликтнинг жамият учун хавфлилик миқдосини олдиндан чамалаш ва шунга қараб унинг ривожланиш кўламини баъшорат қилиш мумкин. Жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий тузумида конфликтлар даражаси, миқдоси, кескинлиги, пайдо бўлиши соҳалари, қатнашчилар сони, интенсивлиги, томонларнинг ўзаро душманлик даражалари, жамиятдаги социал-сиёсий ва ахлоқий-психологик ҳолатнинг кескинлик вазияти билан бир-биридан фарқ қилади.

Конфликтнинг яна бир параметри жумласига унинг иштирокчилари, таъкилотчилари ёки ташаббускорларининг мақсади қиради. Зеро, мақсад унга эришиш учун қандай воситани танлаш йўлини кўрсатади. Ундан ташқари, мақсад конфликтлашувчи томонларнинг манфаатларини белгиловчи компонентдир. Манфаат эса, ўз навбатида шаклланган ёки шаклланаётган мақсаддир. Конфликт иштирокчиларининг манфаат ва мақсадлари заминда конфликтнинг мазмуни акс этади.

Албатта, конфликтнинг ўзаро таъсирга киришувчи барча элементларини бир пайтнинг ўзида ҳисобга олиш қийин, лекин шунга қарамасдан унинг асосийларини эътиборда тутиш керак. Бунинг учун аввало мазкур белгиларнинг қатъий илмий асосланган тизимини тузиб чиқиш, уларнинг структуравий-функционал муносабатларидаги, миллатлараро конфликтларда тугган ўрнини аниқлаш зарур.

Конфликтнинг мазмунини белгилаш уни илмий талқик этиш, мақсадга мувофиқ равишда бошқарини ва унга сиёсий баҳо бериш жиддий аҳамиятга эгадир. Конфликт мазмуни, бир томондан, миллатлараро конфликтларнинг табиати ва сабабини ўзида мужассамлаштиради, иккинчи томондан у конфликт иштирокчиларининг мақсадлари ва манфаатларида акс этади.

Конфликт мазмуни унинг структураси билан чамбарчас боғлиқ, улар бир-бири билан боғланган бўлиб, бир-бирини тақозо қилади. Конфликт структураси ўз ривожланишида конфликт мазмунига таъсир этибгина қолмасдан, уни ҳатто ўзгартириши ҳам мумкин. Бу қонуният эса конфликтларни бошқаришда алоҳида аҳамиятга эга.

Конфликт мазмуни кўпинча асосий зиддиятларни ҳал этиш усулларини белгилайди. Конфликтнинг структураси айнан шу конфликтгагина ҳос бўлган ўзига ҳос социал системалир. Бу системанинг элементларини эса иштирокчилар, сиёсий ва этник гуруҳлар, бирлашма ва ҳ.к.лар ташкил қилади. Конфликт структурасининг ҳар бир элементи мазкур конфликтга ўзига ҳос таъсир кўрсатади. Шунингдек, улар конфликтни ривожлантириш ва бошқаришга таъсир этиш қўлами ва самаралорлигига қараб ҳам турличадир.

Шундай қилиб, этник конфликтлар - муайян келиб чиқишга, мазмун ва шаклга, система ва структурага, миллатлараро муносабатлар соҳасидаги социал-сиёсий жараёнлар ривожланишида муайян босқичларга эга бўлган аниқ ҳодисалардир.

Яна бир мураккаб ва мунозарали масала конфликтларни фарқлаш ҳисобланади. Конфликтларни тақданилган асосга кўра у ёки бу турга киритиш бўйича турлича ёндашишлар мавжуд. Конфликтларни ҳудудий тарқалиши бўйича локал ва минтақавий конфликтларга бўлинади. Локал конфликтларнинг кенгайиш радиуси, унинг иштирокчилари таъсир доирасининг кучсизлиги туфайли чекланган бўлади. Минтақавий конфликтлар эса катта кучга, салоҳиятга эга бўлиб жуда кенг миқёсда ёйилиш имкониятига эга бўлган ва турли шаклларда ифодаланадиган конфликтлардир.

Минтақавий конфликтларни БМТнинг собиқ Бош қотиби Бутрос Ғолий бошқачароқ таърифлайди. Унинг фикрича.

“совук уруш” даврида жаҳоннинг биполяр яъни, икки қутбли конфронгацияси даврида минтақавий конфликтлар ҳокимият учун глобал микёсдаги қурашнинг бир қисми сифатида намоён бўлади. Бундай конфликт иштирокчиларига қарама-қарши мафкура вакиллари сифатида қарашган. Бу конфликтларнинг географик ўрни эса уларнинг учинчи ҳукмрон давлат учун стратегик аҳамиятига қараб баҳолашар эли. Улар ўзида қатга микёсдаги ҳарбий интервенция хавфини сақлайди.

Шу билан биргаликда Бугрос Ғолий “минтақавий конфликт” атамасига янгича таъриф бериш лозим деб ҳисоблайди, чунки уларнинг сони тобора кўнайиб, оқибатлари эса мураккаблашиб, ҳатто банжорат қилиб бўлмас даражала чигаллашиб бормокда.

Шунингдек, ноантагонистик (қелиштириб бўладиган) ва антагонистик (қелиштириб бўлмас) конфликтлар ҳам мавжуд. Ноантагонистик конфликтлар ўз вақтида ҳал этилмаса, улар антагонистик конфликтлар босқичига ўсиб ўтиши мумкин. Шу сингари мавҳум ва реал конфликтлар ҳам бўлади. Агар сиёсий ва ахлокий таъсир этиш максалида конфликт ҳолати имитация қилинса, бундай конфликт мавҳум конфликт дейилади. Реал конфликтларда эса конфликт иштирокчилари реал вазиятдаги шарт-шароитларни англаб, уларни ўз онгида аке эттирган ҳолда бу можарода қатнашади.

Испаниялик политолог Л.С.Сапистебан икки хил турдаги конфликтларни бир-биридан фарқ қилишни тавсия этади: “Жамият асосларига путур етказмайлиган ва унинг иштирокчилари бу конфликтни ечиш учун мазкур социал системани бутунлай ўзгартириш керак эмас деб ҳисоблайдиган ва жамиятни тубдан ўзгартиришни талаб қиладиган конфликтлар мавжуд”.

Н.Косолаповнинг фикрича, конфликтларни фарқлаш асосида табиий жараён ётиши керак. Шунингдек, субъектлар орасидаги ҳар қандай ҳатти-ҳаракатлар, уларнинг характери ва бу омилларда конфликтнинг тугган ўрни масалалари ҳисобга олиниши лозим.

Конфликтлар ички (давлат ичидаги) ва ташқи (давлатлараро) конфликтлар сифатида ҳам фарқланалилар. БМТнинг маълумотларига кўра дунёда давлатларнинг ичида миллатлараро конфликтлар кўпроқ ёйилган бўлади. Бундай конфликтлар

миллатлараро муносабатларнинг тўғри бошқарилмаганлиги ва шу соҳадаги муаммоларнинг ҳал қилинмаганлигидан келиб чиққанлир.

Конфликтлар социал структураларни қисман камраб олиши мумкин. бундай конфликтлар жузъий конфликтлар дейилади, аммо улар ҳам муайян шарт-шароитларда умумий конфликтларга ўсиб ўтиши мумкин. Бундан ташқари, очик ва яширин, тинч ва куч ишлатиладиган конфликтлар ҳам бўлиши мумкин. Баъзида улар тинч ҳолдаги мулоқотлар даражасидан очик тўқнашув даражасигача бўлган ораликда ўзгариб туради.

Баён этилган конфликт турларини аниқлашга қаратилган ёнлашувлардан миллатлараро конфликтларни ажратишда ҳам фойдаланиш мумкин. Аммо реал социал воқеликда, амалиётда фақат битта конфликт туригагина мансуб бўладиган бирорта ҳам конфликт учрамайди. Миллатлараро конфликтларни таҳлил этишдан шу нарса маълумки, конфликтлар айна бир вақтда ҳам очик, ҳам зўрликка асосланган ва табиийки, антагонистик бўлади. Яна шунини ҳам ишбатга олиш лозимки, конфликт иштирокчилари мавжуд социал-сиёсий системани ўзгартиришни ўз оқдларига мақсад қилиб қўйишмайди.

Улар сиёсий ҳуқуқларини кенгайтириш, хусусан, қонуни чикарувчи органларда этносларнинг соңларига мутаносиб равишда ўринлар ажратиш каби мақсадларни илгари сурадилар. Шундай ҳолат 70- йилларда Белгияда бўлиб ўтган эди.

Бу муаммолар узил-кесил ҳал қилинмаганлигига қарамай, шундай хулоса чикаришга ҳақтимиз: миллатлараро конфликт турини белгилаш учун мазкур конфликтнинг социал-сиёсий табиати ва мазмуни дастлабки асос ва мезон бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, қуйидаги конфликт турларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- сиёсий-ҳуқуқий конфликтлар, улар ҳал этилмаган ва ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинмаган сиёсий муаммолар асосида вужудга келади. Масалан, Россия ва Чеченистон ўртасидаги конфликт. Бу конфликтда бир томондан Россиянинг федерацияни сақлаб қолиш манфаати ва иккинчи томондан Чеченистоннинг ажралиб чиқиш ва ўз суверенлигини, мустақиллигини ҳимоя қилиш манфаати ётади:

- муайян ҳудуддаги жойни бир давлатдан бошқа халққа олиб бериш ёки бу жойдаги бошқа этноснинг ҳуқуқларини тан олдириш билан боғлиқ бўлган ҳудудий этник конфликтлар:

- бошқа жойга кўчириб юборилган, депортация қилинган халқлар билан туб жой аҳолиси ўртасидаги конфликтлар, масалан Фарғона ходисалари;

- турли хил динларга мансуб бўлган аҳолига эга бўлган жойдаги кишилар гуруҳи ўртасидаги этноконфессионал конфликтлар. Буни, Ливанда мусулмонлар ва христианлар ўртасидаги конфликт мисолида кўриш мумкин;

- класслараро (уруг-аймоқлараро) этник конфликтлар, бу Тожикистон, Конгода(Киншасада)ги ҳокимият учун турли уруг-аймоқлар вакиллариинг кураши бунинг мисолидир.

Юқорида номлари зикр этилган конфликтлардан ташқари жамиятда, унинг элитаси, асlzодалар ва жамиятнинг бошқа қатламлари ўртасидаги, турли хил сиёсий элиталар ўртасидаги конфликтлар ҳам борки, уларда баъзан умумий мақсад бирлиги бўлишига қарамадан, айрим конкрет масалалар хусусида улар орасида кескин кураш борали. Албатта, бу конфликтлар бир сиёсий муҳитга рўй берса-да, лекин уларнинг ҳудудий, иқтисодий, диний ва бошқа манфаатларининг бир-бирига тубдан мос келмаслиги ҳамда келиштириб бўлмаслиги уларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Табиийки, конфликтнинг ҳар қандай тури ҳам “соф” ҳолда жуда камдан-кам учрайди, улар асосан бирилашиб кетган бўлади. Бир конфликтнинг ўзи айни пайтда юқорида айтилган икки ёки ундан ортиқ конфликтларнинг белгиларини ўзида камраб олади. Кўпинча, бир турдаги конфликт бошқа турдаги конфликтга ўтиши мумкин. Конфликтнинг турини тўғри тавсифлаш, яъни квалификациялаш унинг вужудга келиш сабабларини, табиатини, мазмуни ва структурасини тўғри аниқлаш жуда катта аҳамиятга эгалир.

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги(МДХ)нинг айрим минтақаларида рўй берган ходисалар ҳақидаги маълумотларнинг тахлили натижасида, миллатлараро конфликтларнинг қуйидаги шаклларида аниқланди:

- ҳокимият органлари томонидан расмий равишда рухсат берилмаган порозилик митинглари, намойишлар ва юриш-

лар ўтказиш. рақиб томонга у ёки бу масала бўйича муайян талаблар қўйиш:

- у ёки бу масала бўйича ён беришга мажбур қилиш мақсадида иқтисодий чоралар қўриш, масалан, ўзга этник гуруҳ вакилларига нисбатан иқтисодий блокадалар (камаллар) ўрнатиш;

- ҳаракатланиш эркинлигига тав қўйиш, ҳарбий кучлар воситасида муайян этнос вакиллари яшаши жойлари билан қувиб чиқаришга интилиш. Бундай ҳолат Жанубий Осетия аҳолисига нисбатан Грузия томонидан қўлланилган:

- у ёки бу миллатга мансуб бўлган фуқароларнинг оммавий равишда бошқа жойга кетишига руҳсат беришга мажбур қилувчи талаблар қўйиш;

- оммавий безорилик ва бошқа шу сингари жамиятга қарши хатти-ҳаракатларни амалга ошириш. (Бу ҳаракатлар оммавий тартибсизликларни вужудга келтиради. Фарғонада, Ўш вилоятида рўй берган ҳолисалар бунга мисол бўла олади;

- диндорларнинг экстремистик қайфиятдаги қисми никоби остида ягона Ислоом давлати ўрнатиш зарурлиги ҳақидаги талаблар билан чиқишларини уюштириш;

- этнослар ўртасида вужудга келган зиддиятларни энг кескин ва хаддан ошган шаклда ечин усули қуролли конфликтлардир. Ушбу ўринда Арманистон-Озарбайжон ва Грузия-Абхазия ўртасидаги қуролли тўқнашувларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Юқорида санаб ўтилган конфликтлар ҳам мустақил ҳам комплекс ҳолда намоён бўлиши мумкин. Аммо бу ҳолатда айрим кишилар ёки этник гуруҳлар ўртасида турмушдаги маиший заминда вужудга келадиган конфликтлар билан миллатлараро конфликтларни аралаштириб юбориш ёки айнаштириш керак эмас. Тўғри, мазкур конфликтлар маиший аҳволдаги ечилмаган муаммолар замиридан ҳам ўсиб чиқиши мумкин.

Яққол антагонистик ва конфронтацион характерларда намоён бўлган миллатлараро конфликтлар зўравонлик-шунингдек мақсадга ҳарбий йўл билан эришиш сингари кескин шаклларга ўсиб ўтиши мумкин. Зўрлик, сиёсий, социал, иқтисодий омиллар билан биргаликда психология омилга ҳам эгалар. Бунга мисол тариқасида гаровга олиш.

террористик акциялар ўтказиш кабиларни кўрсатиш мумкин, бундай акциялар сиёсий арбобларни, тинчликни қарор топтирувчи структуралар вакилларини ўзгартириш сингари конкрет мақсадларни эмас балки, аҳолини кўрkitиш, омма орасида даҳшат ва ваҳима урусларини сочишни кўзлайди. Будённовскда гаровга олинганларни қўлга олиш ва уларни озод қилишга интилиш сиёсий масалаларни счишда зўравонликдан фойдаланишнинг бунга яққол мисол бўла олади.

Зўрлик - бир ёки бир қанча шахснинг бошқа бир шахс ёки бир қанча шахсларни оилада, ҳукмдорда, сиёсатда, давлатда, гуруҳда, элитада, синфда, ҳукмрон миллат ва миллий гуруҳларда ўз таъйиқ остига олиш ва ўз манфаати йўлида уларга зулм ўтказишидир. Зўрлик бу, қонунга қарши, демократияга қарши бўлган ва кишиларнинг эркинликларини четараловчи ноинсоний ҳаракатдир.

2. Миллатлараро конфликтларнинг сабаблари

Конфликтларнинг сабаблари ва уларнинг олдини олиш йўллари, шунингдек, ривожланиш босқичларини таҳлил ва тасниф этиш ҳамда улардан тегишли хулосалар чиқариш ҳозирги шароитда алоҳида аҳамиятга эга бўлган муҳим масалалар.

Конфликтларнинг сабабларини англаш уларнинг шаклланиш механизмларини таҳлил этиш учун назарий аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, балки шундай вазиятларнинг ички ва ташқи сабабларини фарқлаш, уларни бартараф этишга жиддий ёнланиш имконини берганлиги туфайли ҳам муҳим.

Миллатлараро конфликтларнинг сабаблари жуда кенг доирада бўлиб, этник мунозаралар, социал-иқтисодий тенгсизликлардан тортиб, мафкуравий рақобатгача ва ҳатто ҳокимият учун очикдан-очик курашгача бўлган ҳолисаларни ўзига қамраб олади. Конфликтларни вужудга келтирувчи кўпгина тарихий, иқтисодий, географик ва экологик омиллар кейинчалик ҳам сақланиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Конфликтларнинг сабабларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф этиш учун тегишли чоралар кўриш жамиятда

барқарорликни сақлашнинг муҳим омилidir. Конфликтларга мойил бўлган ҳудуд аҳолисининг социал-иқтисодий, сиёсий ва миллий хусусиятларини ўрганиш миллатлараро конфликтларни илк куртаклари кўринишиданок олдини олишга, пишиб етилаётган карама-қарши вазиятнинг кескин конфликтга ўсиб ўтишига йўл қўймасликка ёрдам беради. Бундай тенденцияларни, конфликтнинг шаклланиш механизмини билиш жамиятга қарши оммавий ҳаракатларнинг шаклланишига асос ва сабаб бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган вазиятларни оқилона бартараф этиш йўллари аниқлаш ва социал-этниқ кескинликнинг юзага келишига йўл қўймаслик имконини беради.

Ҳар бир муайян конфликтнинг тарихий маъна, миллий-психологик хусусият, у ёки бу этнос менталитетининг ўзигагина хос бўлганлиги учун миллатлараро конфликтлар сабаби классификациясини тавсия қилиш мумкин эмаслиги, аниқдир. Шунинг учун ҳам конфликтни вужудга келтирувчи ҳар бир сабаб ўз мазмунига кўра конкретдир.

Миллатлараро конфликтлар энг аввало миллатлараро муносабатларнинг ҳолатини акс эттирса-да, уларни баҳолашнинг ўзига хос мезонидир. Миллатлараро муносабатлар - ижтимоий муносабатларнинг энг наздик, сезгир ва тез жароҳатланувчи, тури, кўпинча у қутилмаган ўзгаришларга учраши мумкин. Айнан шу муносабатлар ўзига хос миллий манфаатларни адекват ёки ноадекват акс эттирувчи турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларининг тўқнашуви ҳолатини белгилайди. М.С. Юнусовнинг фикрича, миллатларнинг иқтисодий, социал ва маданий қадриятларини тақсимлаш ва истеъмол қилиш, тили, маданияти, анъаналари, одат ва маросимларини ривожлантириш билан боғлиқ, ўзларига хос бўлган манфаатларининг қондиридиши бўйича ўзаро ғайсир жараёнини ифодаловчи миллий муносабатлар моҳиятидан келиб чиқади. Бундан қуйидагича ҳулоса чиқариш мумкин: миллатлараро конфликтларнинг сабабларини аниқлашнинг методологик асоси миллий манфаатлардир. Уларнинг зиддиятга киришган ҳолатига қараб, конфликтдаги вазият шаклланишининг бошланғич босқичини аниқлаш мумкин. Демак, миллатлараро конфликтларнинг сабабларини турлашнинг асоси сифатида миллий манфаатларни ҳисоблаш мумкин.

Бу конфликтлар - тасодифий ҳодисалар эмас, балки улар чуқур тарихий жараёнларни акс эттирди. Шу туфайли конфликтларнинг сабабларини таҳлил этишда тарихий ҳудудда вужудга келган этносоциал мураккабликларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

1918 йиллардан бошлаб, Россияда сиёсий раҳбарлар ва партия йўлбошчилари орасида миллий муаммоларга тор, догматик социал-синдий ёндашиш мавжуд эди. Бундай қарашларда реал воқелик талаблари зўр бериб инкор қилиниб келинди. Иттифок таркибида миллий-маданий автономиялар тузиш ҳақидаги гоялар ҳам шу туфайли унутилиб, расман федератив деб эълон қилинган давлат моҳияти жиҳатидан қатъий марказлашган бошқарувга асосланган унитар давлат бўлиб қолаверди. Бу охири-оқибатда мамлакатда тоталитар режимнинг ўрнатилишига, иттифокдон республикаларнинг автономлашуви у ёқда турсин, ҳатто улар мустақилликларининг чекланишига олиб келди.

Узоқ вақтлар мобайнида мантиққа ва тарихий далилларга зид равишда, турли этносларни ташкил этувчи кишилар онгида ва этносоциал жараёнларда рўй бераётган ўзгаришлар ҳақида лом-мим дейилмади.

Ўз вақтида ечимини қутаётган миллий муаммолар кучийлаштириш воситасида тинчтилиши, миллий муносабатларнинг аҳоли эса шу қадар сиёсатлангирилиб ва мафқуралаштирилиб баҳоландики, оқибатда уларнинг ҳолатига реал воқеликка тубдан зид бўлган тус берилди.

Шундай қилиб, постсовет ҳудудидаги миллий муаммолар, кескинлашувининг асосий ва жиддий сабабларидан бири, бу миллатлараро муносабатлар соҳасидаги йўл қўйилган ҳатолар ва бузилишлар ҳисобланали. Бундай инларнинг энг қўпол ва оғир шакллари жумласига бутун бошли халқларга нисбатан 30-50 йилларда қўланилган оммавий қатагонларни киритиш мумкин. Бу ерда гап ўн минглаб, юз минглаб аҳолиси бўлган бутун бошли этник гуруҳлар ва халқларни бир жойдан бошқа жойга мажбуран депортация қилиниши, қўчирилиши ҳақида бормоқда. Бундайлар ичида корейс, немис, чечен, татар, латиш, украин ва бошқа халқ вакиллари бор эдики,

уларни Сибир, Ўрта Осиё, Урал ва собиқ СССР Европа қисмининг шимолий районларига кўчиришди.

Бу ҳам стмаганидек, иккинчи жаҳон уруши даврида бир канча халқларнинг, Волга бўйи немисларининг, қалмоқлар, чеченлар, ингушлар, қорачойлар, болгорларнинг миллий давлатчилиги, ҳамда аҳолисининг бешдан бирини қрим татарлари ташкил қилган Қрим АССР тугатилди.

СССР Халқ комиссарлари Совети қошида бундай кўчиришларни уюштириш, ташкил этиш учун махсус кўчирма бошқармаси ташкил этилди, ҳамда бу ишларни амалга ошириш НКВД зиммасига юкланди. Бунинг устига, бундай кўчиришларнинг сабаби, реал воқеликка мос келмас, атайин ўйлаб чиқарилганлиги шундоқ кўриниб турар. соғлом ақлни дол қолдирувчи ишлар эди. Аҳолини мажбуран кўчиришда уларга фақатгина энг кам миқдорда зарурий нарсаларнигина олишга ижозат берилар эди. Янги жойларда эса кўчирилганлар учун, уларнинг фуқаролик ҳуқуқи ва эркинликларини чекловчи алоҳида режим ўрнатилган эди. Вазият ўта қатгис тус ола борали, яъни кўчирилганларнинг кўпчилиги бу янгиша шароитларга мослашмаган, уларнинг кўнлари, ҳатто, кўчиб бориш пайтида йўлдаги қийинчиликлардан, овқат етишмаслиги, очликдан қирила боришарди. Кўчирилганлар орасида кексалар ва гўдақлар, айниқса, кўпроқ нобуд бўлишди. Шундай қилиб, кўчиб борганлар орасида ўлим миқдори кучайиб кетди.

Боз устига бундай ҳолат депортация қилинганлар кўчирилган жойида мураккаб социал вазият, маҳаллий халқлар билан уларнинг орасида мишлатлараро низо чиқишига асос бўларли. Бу ҳақда СССР Халқ комиссарлар Советининг 1938 йил 5 январда қабул қилган “Ўзбекистон ССРга кўчирилган корейсларнинг хўжалик ишлари билан шуғулланиши бўйича тадбирлар” ҳақидаги қарорининг мазмуни билан танишиш қифоя. Мазкур қарорнинг 3 бандида шундай деб ёзилган: “СССР Наркомземига қуйидаги мажбурият юклансин: Ўрта Чирчиқ районидаги шоли совхози ва Стрелков номли пахта совхози тугатилсин ва уларнинг ери корейс совхозларига берилсин. Шунингдек, “Пятилетка” пахтачилик совхозидан 1700 гектар ер ажратиб олиниб, улар ҳам корейс совхозларига топширилсин... Тугатилган совхозларнинг барча қури-

инилари, совхоз буюмлари, моллар, уруглар ва барча
мулклари корейс совхозларига олиб берилсин". Собик СССР
Олий давлат органларининг бундай ҳатти-ҳаракатлари ва
қарорлари маҳаллий аҳолининг онги ва кайфиятига салбий
таъсир этмай қолмасди, албатта.

Тоталитар система ҳаткларни мажбуран депортация қилиш
орқали ўз бошқариш режасини мустаҳкамлашга интилиди, бу
интилиш планли асосда олиб борилиб, ҳатто давлат сиёсати
қаражасига кўтарилди. Масалан, 1937 йилнинг 21 августида
СССР Халқ комиссарлар Совети ва ВКП(Б) МКнинг
"Корейс халқини Узоқ Шарқ ўлкасининг чегара район-
ларидан кўчириш ҳақидаги" №1428-326 қарори қабул
қилинди. Мазкур қарорга биноан корейс халқи Қозоғистон
ва Ўзбекистонга, қисман, Қирғизистонга, Астрахан ва Ста-
линград вилоятларига кўчирилиши лозим эди.

Мазкур қарорда бу талбирни зулмик билан амалга ошириш
ва 1938 йил 1 январигача якунлаш ҳақида кескин шаклдаги
кўрсатма бор эди. Шунингдек, қарорда кўчиришнинг бориши
ҳақида, кўчирилганлар сони ва қанча киши кўчиб келганлиги
ҳақидаги маълумотларни ҳар 10 кунда телеграф орқали хабар
қилиб туриш талаб қилинган эди. 30 йилларнинг иккинчи
ярмида Ўрта Осиёга мажбуран депортация қилинган корейслар
сони 175 миңдан ошган эди.

Расмий ҳокимият органлари бу акцияни СССР билан
Япония орасида вужудга келган зиддиятлар туфайли амалга
оширилди, деб изоҳлашарди. Гўёки Узоқ Шарқнинг Япо-
ния томонидан босиб олинмиш хавфи бўлганлиги сабабли
чегараларни мустаҳкамлаш учун бундай чора кўриш зарур
эди. Бу тезисни далиллаш учун корейс аҳолисига нисбатан,
уларни жосуслиққа, сотқинликқа, душманга ёлланганликда
айблаш ва шубҳа қилиниши атайлаб бўрттириб кўрсатилади.

Волга бўйида яшовчи немис аҳолиси бошига ҳам шундай
қисмат тушди. Уларни СССР ХКС ва ВКП(б) МКнинг 1941
йилнинг 12 августида қабул қилинган 2060-935с сонли
қарорига асосан қувғин қилишди. Немислардан ҳаммаси бўлиб
209430 киши қувғинга учради, уларнинг аксарияти яъни,
500 миңга яқини Қозоғистонга кўчирилди. Мазкур қарорга
қонуний тус бериш мақсадида 1941 йил 28 августда СССР
Олий Советининг "Волга бўйи районларида яшовчи немис-

ларни кўчириш ҳақида” деб аталган №21-160 сонли Фармони эълон қилинди. Бу фармонда ҳарбий органларнинг Германиядан олган маълумотларига қараганда гўёки Волга бўйи районларида минглаб, ўн минглаб жосуслар ва кўпоровчилар бўлиб улар мазкур жойларда портлашлар солир этишга тайёрланаётган эмиш деган фикр асоссиз равишда илгари сурилган эди. Гўёки, шу сабабли барча немис аҳолисини бошқа жойга кўчириш лозим деб топилган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, кўчирилган немисларга қўйилган ҳукукий чекланишлар 1955 йилдагина олиб ташланди. 1964 йилга келиб улар маъмурий қузатувдан озод қилинди, келган жойларига қайтиб кетиш ҳукуқини эса немислар 1972 йилдагина қўлга киритишди.

1944 йилнинг май ойига келиб қрим татарларидан (уша пайтда қримда 218 минг киши яшаган) 180014 кишини кўчириш иши якулланди. Бундан ташқари Қримда яшовчи греклар, армянлар, Грузия ССР нинг чегара районларида яшовчи курдлар ҳам кўчирилган.

СССР НКВДси нинг махсус кўчирув бўлими маълумотномасига қараганда, 1946 йилнинг октябрида махсус кўчирилган жойларда яшовчилар 2463940 кишидан иборат бўлиб, улардан 655.674гаси эркаклар, 829084гаси аёллар, 979182гаси эса 16 ёшгача бўлган болаларни ташкил қилган.

Бугунги кунда илмий истеъмолга киритилаётган янги-янги архив маълумотлари И.Сталин миллий сиёсатининг нафакат мамлакат олий ҳокимият органлари, балки мамлакатнинг кўпчилик аҳолисига нисбатан репрессив хусусиятини фолл этишга қўмақлашади. Бундай мажбуран кўчиришларни “айрим ишчи кучи стишмаётган жойларни иқтисодий жихатдан ўзлаштириш”, деган тезисга асосланиб “оклаш”га интилишган. 1927 йил март ойида кўчиришлар иши бўйича ўтган I Бутунроссия кенгашида СССР Марказқўми Президиуми кўрсатмасига ишора қилиниб, “Кўчириш тадбирлари асосан Узоқ Шарқ, Сахалин, Сибирь ва бошқа районларнинг аҳолисини қўпайтиришга йўналтирилиши лозим”, - деб қайл этилди.

Бу тадбир айникса, коллективлаштириш даврида кенг кулоч ёйди. 1931 йилнинг 1 февралда СССР СНК ва ЦИК “Ўлка (вилоят) ижроия комитетлари ва автоном республика

ликалар ҳукуматларига қулоқларни яхлит коллективлашган жойлардан кўчириб юбориш ҳуқуқини бериш” ҳақида қарор қабул қилган, бунинг оқибатида 1932 йилга келиб, депортация қилинганлар сони 3,4 млн. кишига етди.

Бу билан бир қаторда планли равишда вилоятлараро ва республикалар ичида кўчиришлар амалга оширилган. Бу асосан СССР ҳудудида II жаҳон уруши даврида ҳарбий ҳаракатларнинг бошланиши билан айрим районларни “ишончсиз” кишилардан “тозалаш” баҳонасида янада кучайди. “Анти-советчи”, “беғоналар”, “шубҳалилар”, “давлатга хавфли унсурлар” ва бошқалар қувгин қилинди.

1937-1939 йилларда қонунчиликнинг қўпол равишда бузилиши оқибатида қарийб барча иттифоқдош республикалар жиддий зарар кўришди. Сталин шахсига сизгиниш йиллари Ўзбекистон халқлари ҳаётида огир жароҳат қолдирди. Фақат 1937 йилдан 1939 йилгача Ўзбекистон ССР НКВД “учлик”лари 41 минг кишини қўлга олди, улардан 37 мингдан ортиқ киши жазоланди, 6 910 киши отилди, 1939-1953 йиллар ичида 61 799 киши қўлга олинган, улардан 56 112 киши турли муҳлатларга қамаган, 7 100 киши отилган.

Миллатлараро конфликтларнинг сабабларидан бири миллатчиликнинг намоён бўлиши ва шовинизмдир. Ўтмишдаги аразлар билан алағаланган миллатчиликнинг авж олиши тезда агрессив тус олади. Бу серблар ва хорватлар ўртасидаги конфликтда яққол намоён бўлди.

Шуни ҳам эътиборда тутиш лозимки, этник хусусиятларнинг бир ёклама бўрттириб кўрсатилиши, гарчи этноцентризмнинг гноссологик илдизлари бўлишига қарамастан ҳам ўзича миллатчиликни туглиравермайди. Бошқа миллатларга нисбатан ноинсонлик билан қарашда, уларни камситиш, уларга нисбатан муросасиз бўлиш ва ишончсизлик билан қараш бир халқнинг бошқа халқдан афзаллигини таъкидлаш, ўз миллатини улуғлаш, миллий адоват ва ирқчилик руҳиятини кўзгатиш каби ноинсоний ҳаракатларда миллатчилик сиёсати, дунёқараши, мафқураси ва психологияси шаклланади. Баъзи ҳолларда эса миллатчилик диний заминга таяниб келади. Диний устуворликни таъкидловчи бундай миллатчилик ксриқал миллатчилик деб аталади.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов миллатчиликни

Ўзбекистон Республикаси миллий ҳавфсизлигига раҳна солувчи жиҳдий таҳдидлардан бири, деб қарар экан, шундай дейди: “Ҳозирги замон тарихи шуни яққол кўрсатмоқдаки, ўзла-рининг сиёсий ва бошқа мақсадлари йўлида миллий масалани дастак қилиб олишга интилаган кучлар, энг аввало, одамларни юксак даражада сафарбар этадиган хиссиётларга умид боғлайдилар. Кейинчалик уларни ҳар қандай сиёсий лониш-мандлик ва соғлом фикрни инкор этадиган жангари тажовузкорлик йўлига буриб юбориш мумкин, деб ўйлайдилар”.

Инглиз тарихчиси А.Тойнби миллатчилик - дунёдаги энг кучли мафкурадир, агар миллий манфаатлар конфликти пайдо бўлса, бошқа ҳеч бир мафкура миллатчиликка қарши тура олмайди, деб ёзган. Умуман олганда, миллатчилик кўпқиррали ва турли хил комбинацияларда ва турлича шаклларда учрайди: анъанавий, диний, этномаданий концепцияларга (панисламизм, панславянизм, пангуркизм, панарабизм, панроманизм, панамериканизм, негритюд ва бошқалар).

Миллатчиликнинг яна бир ҳавфи томони шундаки, у улуг ҳокимиятчилик шовинизмига, ирқчилик ва фашизм сингари сиёсий фанатизмнинг ўсиб чиқишига энг қулан замин бўлиб хизмат қилиши мумкин. Америкалик профессор Фрэнсис Фукуяма ёзганидек, “дунёдаги аксарият миллатчилик ҳаракатлари ўз сиёсий дастурларига эга бўлмай, бирор аниқ-равшан социал-иқтисодий ташкилий режани илгари сурмай, қандайдир бошқа кишилар гуруҳидан мустақил бўлишга салбий интилиш билан чекланишади”.

Шу муносабат билан собиқ СССРда миллий ўзликни англашнинг ўсишини миллатчиликнинг намоён бўлиши деб талқин этилган бошқа бир ҳолатни эсга олайлик. Ҳақда тоталитар режим халқларнинг ижтимоий ҳаётидаги “барча-барча”ни иқтисод, маданият, санъат, ҳаёт тарзи ва бошқа кўп жиҳатларини унификация қилиш, яъни ягоналаштириш ишини амалда қўлай бошлаган эди. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, бу ҳол маънавий соҳага катта талофат этказди. Ҳақ йиллар мобайнида тор синфий ёндашув билан социалистик реализм концепциясининг, ҳар бир халқда ягона совет маданияти ва миллий маданиятдек икки хил

маданият бўлиши ҳақидаги назариянинг ҳукмронлик қилиши шундай мафкуравий замин яратдики, ундан бир хил тарзлаги ҳаёт, бир хилда фикрлаш, бир хилда маданий рух сингари зерикарли бир хиллик ва миллий маданиятларни писанд қилмасликдек дард униб чикди. Йиллар мобайнида “душманлик руҳидаги синфий маданият билан” курашини шиори остида маданият ва санъатнинг анъанавий шакл ва жанрлари уриб чиқарилди. Ўзбек маданияти ва алабиётининг энг илгор намоёнлатари анписовет руҳидаги ижоди намунаси деган тамга остида қувгин қилинди, йўқотилди.

Унификациялашга интилиш одати ўша пайтда миллий ўзликни англашнинг ҳар қандай ўсишига, миллий маданиятга алоҳида эътибор беришнинг ҳар қандай кўринишига нисбатан салбий муносабат билан биргаликда олиб бориларди. Бундай одат кўпинча нафақат ижодий зиёлилар вакиллари, балки айрим маҳаллий ҳокимият раҳбарларини ҳам очикдан-очик “миллатчиликда”, “сиёсий хунёрликни йўқотганликда” айб-лашга айланиб кетарди. Шу сабабли мустақил Ўзбекистон халқи миллий ўзлигининг равнақи кўп ҳолларда ўтмишда бўлиб ўтган миллий ҳаёт, миллий сиёсат соҳасидаги чеки-нишларга ва кўпол хатоларга нисбатан норозилик сифатида намоён бўлар эди.

Ҳозирги даврнинг ўзига хос хусусияти шунлаки, жаҳон халқларининг ҳам моддий, ҳам маънавий ҳаёти тобора байналминиялашиб бориши, ҳамма жойда этник ўзликни англаш билан, уйғунлашиб бормоқда.

Миллатлараро конфликтларнинг таҳлили ҳар бир конф-ликтнинг заминиде демографик, тарихий ва географик омиллар мавжудлигини кўрсатади. Шу билан биргаликда ўтмиш ва келажакнинг нисбатини аниқлаш зарур, чунки, этник конфликтларнинг кечишида кўпинча халқларнинг тарихан кўчирилиши натижасида вужудга келган сиёсий давлатнинг миллий давлатчилик тузилишини аниқлашда йўл кўйилган анъанавий зиддиятлар, хато ва камчиликлар қайта жонланиши мумкин.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Прези-денти ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсиз-ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафо-латлари” китобида “Бундай шароитда Марказий Осиёнинг

хамма давлатларида турлича нисбатларда яшаётган, турли соҳаларда ва турли даражаларда кўп асрлардан бери таркиб топган, тарихий ўзаро алоқалари намоён бўлиб турган асосий этносларнинг жойлашиш хусусиятини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Минтақадаги ҳар бир давлат этник жиҳатдан ранг-баранг бўлгани сабабли, ҳар қандай танглик кескинлашиб, кўшни мамлакатлар фуқаролари ўртасидаги тотувлик ва барқарорликка пуғур етказиш” дейди.

Миллий гуруҳларнинг ҳозирги тақсимланиши шундан далолат берадики, Ўрта Осиёда миллий белгиси бўйича давлат тузиш анъанаси бўлмаган. Ўрта Осиёда Россия колонизацияси ача бўлган даврда давлатчилик ёки сулолалар белгиси бўйича (Қорахонийлар, Темурийлар, Шайбонийлар), ёки ҳудудий белги бўйича (Бухоро, Хива, Кўкон хонликлари) бўйича шаклланган эди. Ўрта Осиё республикалари ўртасида 20 йилларда чегараларни белгиланг пайғида вазият янада мураккаблашди, чунки бундай чегараланишлар этник гуруҳлар ва халқларнинг ҳудудий жойлашувиغا ҳар доим ҳам мос келмаганди. Умуман олганда, Ўрта Осиёда миллий тақсимлаш вакилларининг кўпчилиги ўзи яшаётган Республиканинг чегарасидан ташқарида қолиб кетишди. Натижада, кўпчилик туб жой аҳолиси ўз ота-боболари ўтган гуруҳда яшаётган бўлишига қарамадан кам сонли миллат вакилига айланиб қолишди. Масалан, кўшни Тожикистонда 1 млн. 200 минг, Қирғизистонда - 332 минг, Туркменистонда - 317 минг ўзбек миллатига мансуб аҳоли яшайди. Ўз навбатида Ўзбекистонда - 933 минг тожик, 808 минг козок, 175 минг қирғиз ва 322 минг туркман миллатига мансуб аҳоли яшайди.

Миллатлараро конфликтларнинг сабабларидан яна бири жамиятнинг Ҳиндиёстонга қадар касталар (алоҳида гуруҳлар) бўйича қатламларга ажралиб кетганлигидир. Юртимизда жамиятнинг касталар бўйича табақаланиши жуда қадимдан шаклланган эди. Қадимги Давварзинтепа харобаларидан топилган археологик қазилмалар ҳам Марказий Осиё ҳудудида қадимги буддавий монастырлар бўлганлигидан ва халқнинг турли хил социал қатламларга ажралганлигидан далолат беради. Шунингдек, энг қадимги минг йиллар мобайнида халқнинг онгига сингиб кетган диний урф-одағлар ва анъаналар ҳозирги кунгача ҳам халқнинг кундалиқ ҳаётида сақланиб

келмоқда. Бундай одавлар ичида халқнинг касталарга ажралиши ҳам бор, улар давлатнинг сиёсий, социал-иқтисодий ҳаётига таъсир этмасдан қолмайди.

Ҳиндистондаги вазиятга қайтайлик. Ҳиндистонда бугунги кунда шундай бир мураккаб лийнй-этник вазият қарор топганки, у билан боғлиқ бўлган сиёсий муаммолар мамлакат ичидаги вазиятга жиддий барқарорликни издан чиқарувчи таъсир кўрсатмоқда. Айниқса, Ҳиндистоннинг шимол-Шаркида жойлашган Ассам штатида вазият анча оғир бўлиб, миллатчилар гуруҳининг, фаолияти кескин кучайиб бормоқда. Мамлакатнинг гарбида жойлашган Гужарат штатида касталараро зиддиятларга боғлиқ ҳаракатлар, шимолда - Жамма ва Кашмир штатларида эса жамоалараро можаролар авжига чикмоқда. Панжоб штатида сикх сепаратистлари лавом эттираётган мураккаб вазият ҳамон сақланмоқда. Улар ўнлаб террористик актларни амалга оширишмоқда. Ҳиндистоннинг собик бош вазири Индира Гандининг ўлдирилиши ҳам сикх сепаратистлари томонидан таъкид этилган.

Этник конфликтларнинг сабабларидан бири кланлар ўртасидаги ҳокимият учун курашда намоён бўлади. Тожикистон, Африка, Жанубий-Шарқий Осиё ва бошқа минтақалардаги ён давлатларда ана шундай ҳол рўй бермоқда. Африка мамлакатларида қабилалараро кураш - трайбализм кўринишида намоён бўлиб, то ҳозирги пайтгача ривожланиб келмоқда. Масалан, шу асосдаги ҳокимият учун кураш Нигерияда, бугунги кунда эса Конго(Киншаса)да яққол намоён бўлмоқда.

Миллатлараро конфликтларнинг яна бир манбаи ҳудудларга даъво қилишда, ўзидаги ва ўзга давлат чегараларидаги ерларни даъво қилиб чиқишда намоён бўлади. Бундай кураш ҳам давлатнинг ичидаги, ҳам давлатлараро ҳудудий-маъмурий бўлишини микёсила рўй беради.

Бунга XVII асрдан буён Португалия, Нидерландия ва Буюк Британиянинг Кабиндани - Африканинг Атланттик оксани соҳилларида жойлашган курукликни эгаллаш учун олиб борган курашини мисол сифатида келтириш мумкин. Ярим асрдан кўпроқ вақт ичида алоҳида мустамлака ҳисобланган анклавни 1950 йили португаллар Анголага бирлаштирди, сўнгра 1963 йилдан бошлаб. Кабиндада нефть конлари очилгач,

кабинда анклавини озод қилиш fronti (ФЛЕК) ўз хара-
катини бошлади. Мана 35 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам
у ерда ҳамон уруш давом этмоқда.

Кўпинча ҳудудий даъволар қуролли кўзгўлонлар кўри-
нишидаги конфликтларнинг бошланиб кетишига сабаб
бўлиши мумкин. Бундай конфликтлар кўпинча, ўтмишда
чегараларни белгилашда йўл қўйилган хато ва камчиликлар
туфайли вужудга келади. Ливия ва Чад ўртасидаги ҳудудий
можаро бу давлатлар орасидаги Аузу чегара чизиги туфайли
бошланиб, ҳарбий конфликтга айланиб кетди. Ливия ҳаёт
асари йўқ бу Саҳрои Кабирнинг энг шафқатсиз, тап-тақир
чўл-биёбонда жойлашган мазкур ҳудудга бўлган эгалик
ҳуқуқини, ўзининг бу жой билан бўлган қадимги тарихий-
этниқ алоқаларига ва айрим колониал давлатлар орасидаги
шартномаларга асосланган ҳолда даъво қилди.

Ҳал қилиниши мушкул бўлган ҳудудий баҳслар муам-
моси кўпгина давлатларга, айниқса, ўтмишдаги мустамлака
зулмидан қутулиб чиққан, аммо ундан чигал ҳудудий муам-
моларни мерос қилиб олган Африка ва Осиё мамлакатларига
хосдир. Бундай муаммоларнинг кўпчилиги сиёсий ва иқти-
содий, шунингдек, аҳолининг миграцион жараёнлари билан
боғланган демографик омиллар бўлиб, уларга асосланган
конфликтлар узок тарихий ўтмишга бориб такалади.

Агар ҳудудий муаммоларга кенг маънода конфликт-
ларнинг потенциал манбаи деб қаралса, унда кўп миллатли
давлатларнинг таркибидаги кам сонли миллат вакиллари
чиқишлари ва мустақил давлат ёки автономия тузиш учун
ингилишларини сепаратизм деб айтмаслик мумкин эмас. Бунга
Шри-Ланкада тамил миллатига мансуб аҳоли ўртасида рўй
берган сепаратизм мисол бўлиши мумкин. Тамиллар мамла-
катда федератив автономия тузиш шioriини илгари суришди
ва Тамил Илам сепарат давлати тузишни талаб қилиб
чиқишди. Марказий Шри-Ланка ҳукумати тамилларга авто-
номия беришени рад этганлиги учун улар террор йўлига ўтиб,
ўз ҳуқуқларини қонунга зид усулда ҳимоя қилиб чиқишга
мажбур бўлишди. Шунга ўхшаш ҳолиса, баскларга нисбатан.
Испанияда ҳам рўй берди. Басклар ҳам Испания ҳукумати
билан рўй берган конфликтни счиш манбаи сифатида террор
йўлини танлашди.

Собик Югославия Социалистик федератив республикасининг Косово ўлкасида худди шу борадаги вазият кескинлашди. Масалан, Сербия таркибига кирган Косоводаги албан миллатига мансуб бўлган аҳолининг ҳаёти билан боғлиқдир. Косоводаги конфликтнинг сабаблари Болкон халқларининг ягона давлатга бирлашиши фақат XX асрнинг бошларидагина рўй берди ва бу жойда уларнинг ҳарбий Европанинг бошқа кўпгина мамлакатларида бир неча асрлар муқаддам бўлиб ўтган миллий идентификациялаш (тенглаштириш) жараёни ҳозиргача давом этмокда.

Югославиядаги воқеалар муносабати билан полиэтник мамлакатларнинг тарихий ривожланиш хусусиятларига эътиборни қаратиш зарур. Мазкур федерациянинг парчасланиб кетишининг сабабларидан бири вужудга келган бошқаришнинг муқаррар равишида тоталитар марказлашувга айланувчи маъмурий буйруқбозлик системасининг федерация принциплари билан мос келмаслигидадир.

Масалан, 1946 йилдаёқ Чехословакияда асимметрик давлат системаси шакллانганлиги равшан эди. 1948 йилги Конституция бўйича словак миллий ҳокимият органларига фақат маҳаллий ўз-ўзини бошқариш, соғлиқни сақлаш, таълим ва бир қанча бошқа соҳалардаги ҳуқуқларгина берилган эди. Бу эса 1960 йилдан бошлаб Чехословакияда давлатнинг федератив тузилиши учун миллий ҳаракатнинг ёйилиб кетишига сабаб бўлди. 1970 йилдан бошлаб мамлакат қонунчилигига яна барча ҳуқуқларни марказга ўтказувчи, федерализмга зид бўлган маъмурий-буйруқбозлик системасини қарор топишига олиб борувчи ўзгартиришлар киритилди.

Миллатлараро конфликтларнинг сабабларидан яна бири сепаратистик ҳатти-ҳаракатлардир, яъни айрим миллатларнинг ажралиб чиқишига, мустақил давлат ёки автономия тузишига интилишларидадир. Сепаратизмнинг ривожланишига омма онгида давлат суверенлиги билан миллат суверенлигининг идентификация қилиб аңланиши жиддий таъсир кўрсатади, бу эса конкрет шарт-шароитларда аҳоли орасида сепаратистик кайфиятнинг шаклланишига олиб келувчи муайян омилларда яққол намоён бўлади.

Масалан, Канададаги Квебек вилоятида рўй берган миллатлараро конфликтга тил муаммоси ҳам баҳона бўлган,

чунки, у ерда сепаратистик ҳагги-ҳаракатлар старли даражада кескин ва очикдан-очик кўриниб қолганди. Мазкур вазиятда воксалар куйидагича ривожланди: ҳукумат француз тилида гаплашувчи аҳоли яшайдиган провинцияда рекламалар, эълонлар ва кўча номлари ҳамда бошқа ёзувларни француз тилидан бошқа тилда ёзилишини таъқиқловчи қарор чиқарди. Бирок Канада Олий суди 1988 йили мазкур қарорни бекор қилди, бу эса охир оқибатда аҳолининг француз тилида сўзлашувчи қисмининг ўзлари яшаб турган давлат таркибидан ажрალიш талаби билан майдонга чиқишига сабаб бўлди.

Миллатлараро конфликтлар кам сонли миллат вакиллари ҳуқуқларининг чекланиши ёки камситилиши сабабли ҳам вужудга келиши мумкин. Трансильванияда руминлар ва венгрлар орасидаги конфликтнинг илдизи шунда эдики, венгрларга берилган бир хил ҳуқуқ ва эркинликлар, айти пайтда миллий жиҳатдан кам сонли бўлган руминлар учун амалга оширилмаган эди. Бу эса этник камсонли аҳолини камситилларга олиб келди. Чаушеску режими эса, нафақат венгрларнинг, айти пайтда бошқа камсонли миллатларнинг ҳам миллий ўзига хосликларини юзага чиқармай, миллий манфаатларини камситиб, руминлар оммаси орасида эса миллатчилик уруғларини ёйиб келди. Бу ҳол ўз навбатида очик норозиликларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Кавказорги, Молдова ва МДХ давлатларининг бошқа ҳудудларидаги конфликтлар умумсоциал зиддиятларнинг ўзига хос конкрет этник ифодаланишидир. Шунинг ҳам айтиб ўтиш жоизки, бу конфликтларда камсонли миллатлар билан тубжой аҳолиси ўртасидаги зиддиятлар яққол кўзга ташланали. Бундай муаммолар юқорида қайл эгилганидек, Канадала французлар, Руминияда венгрлар, Сербияда албанлар, Хорватияда эса серблар қаршисида кескин турибди. АҚШда, Япония, Хитой, Корёя, Вьетнам ва бошқа Осий мамлакатларидан келган америкаликлар орасида ҳам шунга ўхшаш муаммолар рўй бермоқда.

Этник кўпчиликни ташкил этувчи аҳоли билан бир жойда тўп бўлиб яшовчи этник камчиликни ташкил этувчи аҳоли ўртасидаги конфликт грузинлар билан абхазлар, Молдовадаги гагаузлар ўртасидаги муносабатлар, Болгик бўйидаги руслар мисолида содир бўлмоқда. Кўпчилик социологлар бу ҳодисани

энг аввало моддий несматлар ишлаб чиқаришлагги зиддиятлар билан боғлаб тушунтиришди.

Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, америкалик олим Илтон Эсманнинг фикрича, мамлакатлагги юксак иқтисодий даража ҳам, юксак иқтисодий ўсиш суръати ҳам этник конфликтларга қалқон бўла олмайди. Кишиларнинг иқтисодий даражаси қанчалик юксалса, улар шунчалик кўп қорози бўлиб қолаверишди, чунки уларнинг талаб ва эhtiёжлари шу қалар тез ўсиб боради.

Баъзи олимлар қайси минтақада этник гуруҳлар ўртасида фарқлар катта бўлса, ўша жойда этник конфликтлар пайдо бўлиши мумкин деб ҳисоблайдилар. Ҳали ечимланган эски конфликтлар туфайли ҳам яна янги конфликтларни вужудга келиши мумкин. Масалан, иккинчи жаҳон уруши лаврида депортация қилинган кримлик татарларнинг ўз ватанига қайтиши масаласи. Тартибга солинмаган, бошқарилмаган миграция, ерларни ўзбошимчилик билан эгаллаб олиш, руҳсатсиз уй-жой қурилишлари маҳаллий аҳоли билан крим татарлари ўртасида конфликт вазиятни туғилишига олиб келди.

Келтирилган таҳдиддан келиб чиқадиган хулоса шуки, этник конфликтларнинг шаклланишига битта эмас, балки бир қанча омиллар таъсир кўрсатар экан. Ушбу ўринда ҳуқуқий даъволар, конфессиялараро зиддиятлар, миграцион жараёнлар, камсонли этник гуруҳлар ҳуқуқларининг камситилиши, туб жой аҳолисининг миллий тили, урф-одадлари, маданиятига нисбатан ҳурматсизлик, иқтисодий инқи-розларнинг кучайиши ва бошқаларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Шунингдек, 60 йилларнинг ўрталарида Буюк Британияда камсонли кучайиб кетган миллий муаммолар конфликтларни келтириб чиқарган. Бу айниқса, Шимолий Ирландияда яққол намоён бўлди. Ҳозирги Шимолий Ирландия конфликтини асосан иқтисодий шарт-шароитлар яна кўнлаб миллий, маданий-иқтисодий ва диний омилларнинг чирмашиб кети-шининг оқибатидир. Бу конфликт мамлакатни 20 йил қўрқиниб қўйиб келди. Бу конфликтни титратиб туради.

Бу конфликтни ҳал қилишга ҳалигача давом этиб келаёт-ган зўравонлик ва террористик актлари, аҳолининг камсонли

католиклари билан кўнсонли протестантлари ўртасидаги зиддиятлар халакият бериб келмоқда. Шимолий Ирландиядаги икки мамлакат манфаатлари - Ирландия ва Буюк Британия манфаатлари тўқнашди. Масала шундаки, конституцион ҳуқуқий вазият бўйича Шимолий Ирландия Бирлашган қиролликлар таркибига кирди. Аммо 1920 йилги Англо-Ирландия шартномасига кўра Шимолий Ирландия кўнчилик аҳолининг хоши иродасига биноан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгалдир. Айни пайтда эса, Ирландия Республикаси Шимолий Ирландияни ўзининг миллий ҳудуди деб ҳисоблайди.

Конфликтларнинг кескинлашуви, тинч можаронинг қуроли конфликтга айланиб кетишига у ёки бу томонда ўқотар ва бошқа турлаги қурол-яроқларнинг мавжудлиги, ёки уларга учинчи томондан бундай қуролларнинг сўказиб турилиши сабаб бўлмоқда. Ҳарбий ёрдам кўрсатиш этник кескинликни пасайтирмайди, балки бу ҳол конфликт катташчиларининг янада фаолроқ ва ҳатто агрессивроқ ҳаракат қилишига йўл очади.

Айниқса, қурол-яроғ билан савдо қилиш ўта салбий оқибатларга олиб келади: ўтмишда қуролланмаган минтақаларни қурол-яроғ билан таъминлаб вазиятни бекарорлаштиради, кескинликни шубҳаланишни кучайтиради, янги-янги душманлик ўчоқларини тугдиради. Кўпинча ҳимоя учун мўлжалланган қурол-яроғлар агрессия учун хизмат қилади (Масалан Афғонистон, Эфиопия ва бошқа жойларда). Айниқса, инкироз ёки конфликт нишиб келаётган вазиятда жойларга қурол-яроғ экспорт қилиш хавfli оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ҳозирги пайтда конфликтлар айнан қурол-яроғ бозоридан озиқланади. Кейинги тўрт йил ичида, бундай молларни сотиш ҳажми ошиб бораётганлиги кузатилмоқда. Масалан, Стокгольмдаги тинчлик муаммоларини тадқиқ этувчи халқаро институтнинг йиллик маърузисидаги маълумотларга қараганда, 1997 йили жаҳонда қурол-яроғ савдосининг ҳажми 1996 йилдаги 22,54 миллиард доллардан 25 миллиард долларга кўтарилган.

Кўриниб турибдики, агар Чеченистонда етарли миқдорда ҳозирги замон қуроллари бўлмаганда, қуроли конфликт ҳам бўлмаган бўлар эди. Бу қурол-яроғларнинг кўнчилик

қисми чеченистонлик жангариларга қуролларни хийлакорлик билан пуллаш натижасида бориб қолган. Масала шундаки, 1990 йилнинг октябрида “Ҳарбий гуруҳ қўшинларини Германиядан узил-кесил олиб чиқиб кетиш ҳақида”ги қарор қабул қилингандан сўнг собиқ ГДР дан Совет ҳарбий-ларининг аслахоналаридан қисқа вақт ичида 60 миң ўқотар қуроллари йўқолади. Кейинчалик маълум бўлишича, сербиялик ва чеченистонлик ҳарбий бўлинмаларнинг кўпчилиги қисми ўша қуроллар билан таъминланган экан.

Собиқ СССРнинг парчаланиш шароитидаги айрим қуролли конфликтлардан шундай хулоса чиқдики, аҳолида, айниқса, уюшган жиноятчи гуруҳлар қўлида кўплаб қурол-яроғларнинг тўпланиши конфликтларнинг қуролли зўравонлик шаклига айланишига шароит яратди.

Конфликтланувчи томонлардан бирининг қурол-яроғ етказиб бериш ёки қурол-яроғ сотиб олиш учун молиявий ёрдам беришларга кескин чек қўйиши конфликтларнинг авж олишига тўсик бўлади ва унинг олдини олишга шароит яратади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мазкур омига эътиборни қаратиб, Олий Мажлисининг XII сессиясидаги нутқида яна бир бор таъкидлаганидек, Афғонистонга қурол-яроғ етказиб бериш, толибларга ҳарбий техник ёрдам деб аталган “хайр-эхсон” ўн миңлаб беғуноҳ кишиларнинг, болалар, аёллар, кексаларнинг қурбон бўлишига олиб келимқда. Ўзбекистон БМТ Бош Ассамблеясининг 48 сессиясидаёқ Афғонистонга қурол-яроғ етказишга эмбарго эълон қилиш ташаббуси билан чиққан эди. Агар ўтган 4 йил ичида эмбарго механизми ишга тушганда Афғонистонда бугунги кунда қатта миқёсда олиб борилаётган ҳарбий ҳаракатлар тўхтармиди?

Миллатлараро конфликтлар учун сиёсатчилар, миллий етакчилар ёки дин уламоларининг ўйламай туриб, ёки атайлаб қалғитиш мақсадида айтган ёлғон, провокацион гапи, ёки қандайдир бир ҳолиса, ҳатто олди-қочди уйлдрмалар ҳам қачмоқ тош вазифасини ўташи мумкин. Ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи, сул қилувчи) ва бошқарув органларининг сиёсий жиҳатдан хато қарорлари ҳам миллатлараро конфликтларга баҳона бўлиши мумкин. Реал вазиятни ҳисобга олмасдан у ёки бу қарорни чиқариш, ёки тегишли қарорларни

ўз вақтида чиқармаслик ҳам конфликтларнинг авж олишига туртки бўлиши мумкин.

Масалан, Арманистон ва Озарбайжон аҳолиси ўртасидаги социал-сиёсий кескинликнинг кучайишига Тоғли Қорабоғ автоном Республикаси Олий Совети Мажлисида республиканинг Озарбайжон таркибидан чиқиб, Арманистон ҳукумати структурасига бўйсунishiга мўлжаллаб қабул қилган қарори сабаб бўлди. Зеро, мазкур қарордан Озарбайжон ҳукуматининг хабари бўлмаган.

Қайд этилган вазиятларда этнослараро, конфессиялараро конфликтлар дастлаб ўзидан-ўзи, сўнгра эса ташкилий равишда то қатта миқёсдаги ҳарбий ҳаракатлар ларажасигача бўлган қуролли можарога айланиб кетиши мумкин.

Бир ёки бир неча давлатлар доирасида миллатлараро конфликтларнинг пайдо бўлиш хавфи манбаларидан бири табиий заҳиралар танқислиги ҳам бўлиши мумкин. “Халқаро ҳаёт” журнали (АҚШ) ва хавфсизлик муаммоларини ўргатувчи “Шарк-Ғарб” институти вакиллари 1989 йили “давратоли” атрофидаги мунозара пайтида АҚШ Конгресси вакиллари палатасининг Европа ва Яқин Шарқ бўйича комитети Раиси Ли Хэмилтон “минтақавий конфликтларнинг сабаблари табиий бойликлар, қочоқлар ва аҳолининг қатта миқёсда кўчишлари бўлиши мумкин, айрим экологик муаммолар эса икки томонлама ва кўп томонлама конфликтларни вужудга келтириши мумкин”, - деган нуктаи назарни илгари сурди.

Америкалик сиёсатшунос Ральф Петерс ҳам “Параметрлар” журнали саҳифаларида шундай нуктаи назарни илгари сурди: ресурсларнинг тақчиллиги келажакда қарама-қаршиликларнинг бевосита сабабчиси бўлиб келиши мумкин. Унинг фикрича, энг зарур бўлган хомашё бойликларига эгалик қилиш ҳукуки учун қурашиш маҳаллий ва минтақавий конфликтларга олиб боради. Бугунги кунда, леб таъкидлайди у, конфликт нефть учун қураш кўринишида, келажакда эса сув учун қураш кўринишида намоён бўлиши мумкин.

Миллатлараро конфликтларни оммавий ахборот воситалари ҳам қўзғатиши мумкин. Матбуот органларида миллий эхтиросларни қайнатувчи лезинформацион (чалгитувчи) маълумотларнинг эълон қилиниши миллий туйғу уйғотиш ёки сепаратистик кайфиятнинг ёйилишига сабаб бўлиши

мумкин. Ёлгон ахборотларни оммавий ахборот воситалари орқали ҳам тарқатиш мумкин. оқибатда айрим тажрибасиз журналистлар бундай ахборотни ўйламасдан, мангикан таҳлил этмасдан, ўз нуқтаи назарларини асослашда далил сифатида фойдаланишлари мумкин.

Ўтмишдаги вазиятдан андоза олиб, ё турли хил ижтимоий системалар нуқтаи назаридан баҳо бериш оқибатида оммавий ахборот воситаларининг ўзи ҳам конфликтнинг ташаббускори бўлиб қолиши мумкин.

Конфликтда иштирок этувчи қарама-қарши томонларнинг тўқнашини эҳтимолигига ишора қилувчи фикрларни оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилиниши оқибатида, у социал ва миллатлараро кескинликларнинг доимо жилдийлашувида ҳам беихтиёр ташаббускор ролини бажариши мумкин. Шундай қилиб, жамоатчилик фикри конфликтнинг юзага келиши муқаррар эканлиги, унинг кескинлашуви, ҳатто қуролли кўзголонга айланиши мумкинлиги ҳақидаги фикрга кўникиб қолади. Оқибатда конфликтга қарши туриши мумкин бўлган кучларни интеллектуал, ахлоқий ва психологик жиҳатдан қуролсизлантиради.

Миллатлараро конфликтларнинг юқорида баён этилган сабаблари бир-бири билан ўзаро боғланган, шу сабабли ҳар бир конфликтни таҳлил этишда қандайдир бир сабабни эмас, балки бир қанча сабабларни қараб чиқишга тўғри келади. Маълум даражада бу сабабларнинг бири асосий бўлиб, қолганлари эса унга эргшиб келади. Аммо шунга қарамасдан конфликтларни бартараф этишда уларни вужудга келтирувчи сабабларни бир бугун яхлит ҳолда ва комплекс ўрганиш лозим.

VII боб

Конфликтларни бартараф этиш

1. Музокаралар конфликтларни бартараф этишнинг асосий омилдир

Этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишда карама-қарши томонларнинг ўзаро музокаралар олиб бориши муҳим ўрин эгаллайди. “Демократия шароитларида эса, деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, - давлат ижтимоий карама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муроаса малора билан бартараф этиш воситасига айланади.”

Бахс-талаб муаммоларнинг тинчлик йўли билан, ҳеч қандай қон тўкилишларсиз ҳал қилишнинг бугунги кундаги бирдан бир ва синалган йўли музокаралар олиб боришдир.

БМТнинг Бош қотиби Кофи А.Аннан ташкилотнинг бир йиллик иш фаолияти ҳақида сўзлай туриб, ҳар қандай яхши уюшган ташкилот пойдеворининг мустаҳкамлигини белгиловчи омил, бу унинг аъзоларининг ҳар қандай бахс-талаб муаммоларни куч ишлатиш ва зўравонликларсиз, тинч йўл билан ечишга тайёр эканликларини билдирувчи қафолатларидир, деб таъкидлади. Бугунги кунда дунёнинг турли минтақаларида давлатлараро, давлат ичкарасидаги кескин конфликтлар билан бир қаторда тинчлик, осойишталик ўрнатиш мумкинлигига қатъий ишонч, умид тугдирувчи ҳудудлар ҳам мавжуд. БМТнинг бирламчи максаларидан бири конфликтларни тўхтатиб туриш, томонларни муроасага келтириш, уларнинг келиб чиқиш асосларини бартараф этишга қаратилган маблағларни ажратиш орқали тинчлик, осойишталик ўрнатишга қаратилган ўзгаришлар қўламини кенгайтиришдан иборатдир.

Конфликт ва конфликт ҳолатлар социал жамиятлар тугган ўрин (позиция)ларининг инъикосигина эмас, балки, бошқача қилиб айтганда, ҳар бир инсоннинг йўлдошидир. Шунинг учун ҳам, конфликтларни ечишдаги музокара усулининг моҳияти унинг социал-сиёсий аҳамияти билангина чегара-

анмайди. Сисъатчилар, дипломатлар, ҳуқуқшунос ва тал-биркорлар, касаба уюшмалари лидерлари, шу жумладан, олдий олди-сотди билан шуғулланувчи фуқаролар ҳам музокара олиб борадилар. Маълум бўладики, музокаралар жараёни ер юзида истикомат килувчи ҳар бир шахсга бегона бўлмаган, умумий нуқталарга эга бўлган фаолиятдир. Музокараларни олиб боровчи шахсларга нисбатан бўлган кизиқиш ижтимоий эҳтиёж сифатида юзага келади. Табиийки, уларнинг характери ҳам, бу кизиқишларнинг кўлами ҳам бутунлай фарқлидир.

Музокаралар жараёни ҳақида билимларга, шунингдек, музокаралар олиб боришнинг тактикаси ҳақида тасаввурларга эга бўлишлик ҳар бир сисъатчи, дипломат ва ҳарбий шахс учун зарурдир. Улар, ўз фаолиятлари давомида, ишлаб чиқилган, синалган методик тавсияларга суянган ҳолда юзага келган ҳар бир ўзига хос ҳолатга нисбатан ўз билимларини қўллай олинган малакасига эга бўлишлари лозим.

Америкалик олим, профессор Г.Райфф Гарвард университетининг Ж.Кеннеди номидаги давлат бошқаруви мактабида “Баҳс-таъаб муаммоларни музокаралар ёрдамида ечиш усуллари” тўғрисида махсус курс олиб борарди. Музокаралар ҳақидаги унинг фикрлари алоҳида диққатга сазовор. Унинг фикрича, музокаралар инсон билимлари ва фаолиятининг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Г.Райффнинг “Ҳар бир соғлом фикрловчи киши ўзаро баҳс ва келишмовчиликларни муваффақиятли ҳал этишга эришишни ўрганиши зарурлиги, баҳс ва музокаралар жараёнида иштирак этувчиларнинг ҳар бири ағаллаши зарур бўлган фан ва санъат” ҳақидаги фикрлари фўпчилик олимлар, сисъатшунос ва дипломатлар томонидан эътироф этилгандир. “Бу шунинг учун ҳам зарурки,- деб исоблайди Х.Райфф,- бирон бир конфликт сабаб бўлиб ижтимоий ҳаёт ўз барқарорлигини йўқотмасин. Аксинча, умумий манфаат ва кизиқишларни излаб топиш ва ривожлантириш орқали ижтимоий ҳаёт ўз турғунлигини кўпроқ сақлаб қолиш имкониятига эга бўлсин”.

Г.Райфф музокаралар ҳақидаги билимларни ва қарорларни ишлаб чиқиш, ҳамда қабул қилиш соҳасидаги тизимли фан усуллари билан ҳамкорликда олиб бориш усулини жорий қилди. “Интерактив жараёни” тушунчасини илмий истеъмолга

киритди. Интерактив жараён тарафларнинг ҳеч бири томонидан зўрлик билан ўтказилмайдиган, аксинча ҳар икки тарафнинг диалог асосида ўзаро келишув натижасида ҳосил бўладиган ёнлашувларнинг мажмуи. ҳосиласидир.

Демак, юқорида кайд эгилганлардан мантикий ҳулюс сифатида айтиш мумкинки, музокаралар конфликтлар туғунини ечиш ёки уларни ҳал этиш усулларидан биридир. Бу усулнинг бошқаларидан фаркли жихати шунлаки, муаммонинг ечими ва бир қарорга келишлик ҳар икки тарафнинг бевосита иштирокида ишлаб чиқилали. Улардан юқори турувчи ёки суд ташкилотларининг бу жараёнга аралашмасликлари музокара усулининг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Музокаралар ҳамкорликда бир қарорга келиш жараёнидир.

1990 йил Самарқанд вилоятининг “Жума” кишлоғида содир бўлган ачинарли бир ҳодисани муаммога томонлар манфаатини тенг қўймай ёнлашишликнинг оқибати сифатида баҳолаш мумкин. Вокса содир эгилган вақтда Республика раҳбарларидан бири конфликтга киришган тарафлар билан музокара олиб бориб, томонлардан бирининг таъйиқи остида масалани уларнинг фойдасига ҳал қилади. Устига устак, уларнинг хоҳиш-истаклари чизигидан чиқмай туриб, тегишли тилхат ҳам беради. Бу ҳолат иккинчи тарафнинг сабр қосасини тўлдириб юборади ва оммавий тартибсизликларнинг бошланишига сабаб бўлади. Юқоридагига ўхшамаган вокса 1991 йилнинг декабрида Президент И.А.Каримов билан бўлиб ўтган эди. У қутурган фанатик(мутаассиб)лар ўртасида қолиб кетган бўлса ҳам “Ислоҳ дашқарлари”нинг лидерлари билан бевосита, тўғридан-тўғри музокаралар олиб боришга киришали.

Экстремистик характердаги ҳагги-ҳаракатларни авжга чиқа бошлаган оломон билан муомала қила билишлик. оломоннинг психологияси, кайфиятини яхши билиш. ўта жиддий ҳавfli ҳолатни жуда тез баҳолай билиш қобилияти. ушбу вазиятдаги энг унумли ва яккаю ягона, тўғри қарорга кела билишлик, тўда раҳнамолари билан тўғридан-тўғри мубоҳасага киришишлик. уларни оммадан ажрагишда шарқ менталитетига хос бўлган барча урф ва удумларга тўла амал қилишлик, учрашув иштирокчиларини алоҳида. ҳавфсиз жойга таклиф қилмай, аксинча уларнинг уйида, бир пиёла чой устида муаммоларни ечишга интилишлик ҳамда Прези-

дентнинг жасур иродаси каби компонентлар мажмуи Бўка
воксалари пайтила музокаралар жараёнининг бошланиши ва
муваффақиятини белгилаб берди. Айнан шу чора-талбирлар
ҳамда онгли таваккалчилик минглаб кишиларнинг қурбон
бўлишларини олдини олди. Акс ҳолда, маишур “қулупнай”
қодасининг такрорланиши ҳеч гап эмасди.

Музокаралар давомида счиладиган энг муҳим муаммо аста-
секинлик билан фикр(нуктаи назар)лар ўртасидаги фарқларни
енгиб боришлик, у ёки бу муаммонинг счими юзасидан бир
қарорга келиш, бир хил йўл тугини учун қатнашчиларнинг
латти-ҳаракати, тутадиган йўли - позицияларининг яқинла-
шувига эришишдир. Бошқа сўз билан айтганда, конфликтни
бартараф этиш мақсадида юзага келган муаммони ҳал
этишнинг ҳар икки тараф манфаатларига мос келадиган
ечимини тошини - музокаралар жараёнининг асосий моҳият
илдизига айланиб қолади.

Музокаралар олиб бориш жараёни ҳар бир шароитда ўзига
хос хусусиятга ва турли ҳолатларда ҳар хил кўринишларга
эга бўлса-да, илмий ва расмий манбаларда бу жараёнининг
муқаммал ёки аниқ бир тўхтамга келинган таснифи берил-
майди. Музокаралар қатнашувчиларининг таркиби, сони ёки
муҳокама қилинаётган муаммонинг характериға кўра фарқ-
ланадилар. Агар тасниф учун айнан шу мезонлар асос қилиб
алиналиган бўлса, музокаралар: икки ёқлама, кўп томонлама,
ички сиёсатга оид, тижорат билан боғлиқ ва бошқа... турларға
жратилиши мумкин. Музокаралар, эришилган натижаларға
кўра муваффақиятли ва самарасиз (барбод бўлган), даво-
чийлигиға кўра - узокка чўзилган ва ўз вақтида ўтказилган,
қатнашувчилар сонига кўра - фақат алоҳида ваколатли қат-
нашувчилар иштирокида ёки кўпчилик иштирок этган каби
турларға бўлиниши мумкин.

Ечилиши лозим бўлган муаммоларнинг мураккаблигиға
кўра музокаралар қуйидагича бўлиниши ҳам мумкин:

1. Ўта мураккаб - уларда эришиладиган битимнинг аниқ
счими (характери) ҳақида олдиндан аниқ фикр билдириш
қуда мушкул;

2. Мураккаб - музокараларнинг бундай турида айрим
масалалар юзасидан аниқ битимға келишилган, тўхтамға
келинган бўлади;

3. Оддий - музокараларнинг бундай турида тарафларнинг ўзаро бир битгимга келишишлари учун ортикча куч, сабъ-харакат талаб этилмайди, аксинча, ҳал этилган муаммо ҳуқуқий нормалар асосида мустаҳкамланади. ҳолос.

Тарихий фактлар шуни кўрсатадики, авваллари, музокаралардан минтақавий ёки ундан ҳам катта микёсдаги кучлар қарама-қаршилиги. урушлар, қуролли тўқнашувлар натижаларини қайд этишдагина истифода этилган. Бундай ҳолатларда музокаралар галаба қозонган тарафга мағлубиятга учраган томон устидан ўз ҳукмини ўтказиш учун бир восита (шакл) вазифасини ўтаган.

Этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишда қўлланадиган музокараларнинг ўзига ҳослиги шу билан иборатки, улар конфликтлар натижаларини қайд этувчи ҳолатгина эмас, балки, конфликт ҳолатдан чиқишнинг муқобил (альтернатив) усули сифатида ҳам баҳоланади.

Икки ёклама қабул қилиш мумкин бўлган қарорларни излаб топишга йўналганлик, мослашувчанлилик, тарафларнинг қонуний манфаатларини ҳисобга ола билишлик, музокаралар олиб боришдаги икки ёклама келишилган тамойилларга сўзсиз амал қилишлик каби ҳолатлар юқорида қайд этилган музокаралар учун ҳосилдир.

Барча музокаралар, шу жумладан этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишга қаратилгани ҳам, икки жиҳатдан ҳоли эмасдир. Яъни, мазмун (предмет) ва процессуал (жараён) жиҳатдан.

Музокаралар асосини ташкил қилувчи муаммоларни таҳлил қилиш орқали музокаралар қонценциясини ишлаб чиқиш ва музокаралардаги аниқ позицияни тайёрлаш - музокараларнинг мазмун жиҳатини ташкил этади.

Процессуал (жараён) жиҳати ҳа у ёки бу мазмун жиҳатига эришишнинг восита (йўл)ларидан иборатдир.

Яқиндагина бир-бирига манфаатлари бутунлай зид бўлиб турган тарафларни бир умумий фикрга келишувга келтириш, муҳокама қилинаётган мавзу юзасидан уларнинг позиция ва қарашларини мувофиқлаштириш каби миллий ҳавфсизлик масалаларига тегишли қарашларни бир нуктага келтириш музокаралар жараёнининг энг муҳим ва асосий ҳалқа-

сидир. Музокараларнинг бу механизми қуйидагиларни ўз ичига камраб олади:

- музокараларнинг стратегияси;
- тактикаси;
- техник жиҳатлари;
- олиб бориш тартиби.

Гарчи бу механизм музокара қатнашчиларини иккига ажратиб турувчи тўсиқларни бартараф эта олмаса-да, бир тўхтамга келиш йўлидаги қарама-қаршилиқларни аниқлаш ва фарқлашда самарали хизмат қилади. Баъзан, шундай бўлалдики, музокара қатнашчиларини турли муҳолиф гуруҳларга ажратиб турувчи муаммолар сиёсий ҳам, ижтимоий ҳам эмас, балки, техник хусусиятга эга бўлиб чиқмоғи мумкин. Музокараларнинг бош мақсади, низоланувчи тарафларнинг баҳсталаб муаммони ечин йўллари ва усуллари тўғрисида бир хил тўхтамга келишувларидир. Келишув - музокаралар жараёнидаги ҳамкорона ҳаракат ва меҳнатнинг натижаси. У тарафлар бир-бирини тушунишни шу даражага етказадикки, бу даражадан туриб ўзаро ҳамкорликни янада ривожлантириш учун янги имконият ва омиллар пайдо бўлади.

Эришилган келишув, бир вақтнинг ўзида, тарафларнинг кейинги режа, ҳатти-ҳаракатларини ҳуқуқий жиҳатдан мустақамловчи ҳолат ҳамдир. Бу, айни вақтда, тарафларнинг куч ишлатиб қиладиган ҳаракатларининг олдини олиш воситасидир.

БМТ Бош Қотиби Кофи Аннанинг юқорида номи зикр этилган маърузасида қайд қилинишича, Тожикистонда тинчлик ва миллий келишувни ўрнатиш тўғрисидаги умумий битимнинг имзоланиши жанговор ҳаракатларнинг бутунлай тўхтатилишига олиб келмаган бўлса-да, музокаралар Тожикистондаги муҳолиф кучларнинг ўртадаги низоларни тинчлик билан бартараф этиш истаклари мавжудлигини намойиш этди. Айнан шу музокаралар Эрон Ислом Республикаси ва Россия Федерацияси каби давлатларнинг шундай ижобий натижага эришини учун ўз ёрдам қўлларини чўзишга тайёр эканликларини ҳам намойиш этди.

Афғонистонда эса бутунлай бошқача ҳолат. У ердаги

карама-қарши кучлар можароларни тинчлик йўли билан бартараф этишга унчалик ҳам истак билдирмадилар.

У ердаги мангиксиз, биродарқушлик жанглари ҳамон давом этмоқда. Айрим мамлакатларнинг эса, уларга сиёсий ва ҳарбий ёрдам кўрсатиш орқали бу курашларни рағбатлантираётганликлари гоётда ачинарлидир.

Муҳолифат тарафлар вакилларининг мунозаралари жараёнида муаммоларнинг таҳлил қилиниши - музокаларнинг асосий услубидир. Этнослар ўртасидаги конфликтлар сиёсий ва ижтимоий соҳалардаги миллий хавфсизлик масалаларини камраб олар экан, томонларнинг сиёсий масалалар юзасидан фикр алмашмоғига асосий эътиборни қаратмоқ лозим.

Сиёсий масалалар юзасидан фикр алмашиш дейилганда - интерсубъектив (субъектлараро) коммуникатив ўзаро алоқа услуби; сиёсий мазмунга эга, ҳар икки тараф манфаатларини аниқлашга қаратилган, умумий позицияларни излаб топиш, муаммоларнинг ўз вақтида ечилиши, ўй, мақсад ва ҳаракатларнинг мослашуви каби тил воситалари билан амалга оширилувчи икки ёқлама мулоқот (кўп томонлама мулоқот-полиологдан фарқли ўларок) эътироф этилади. Сиёсий мунозара томонларнинг барча масалалар юзасидан очик-ойдин бўлишликлари билан консенсуал равишда боғлиқ бўлиб, айрим муаммолар, масалан, конфликтларни бартараф этиш, ҳаракатларни мувофиқлаштириш, ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш каби ҳолатларни ечишда ўзаро бир-бирини тушунишлик ва томонларнинг биргаликдаги ҳаракатларини бошқара олишлик каби имкониятлар мавжудлигини назарда тутлади. Мунозара “қелинув ва қелишмаслик” тамойиллари асосига қурилди.

Музокаралар - куч ишлатиш йўли билан олиб бориладиган ҳаракатлардан ҳамкорликка, муаммоли масалалар ечимидаги консенсусга, тарафлар манфаати ва позициялари юзасидан ўзаро битимга қелишишга қаратилган йўл демак. Томонлардан бирининг фақатгина ўз манфаатларини амалга оширишга қаратилган интилишлари конфликт асосида ётган у ёки бу ижтимоий муаммоларнинг ечими юзасидан бир қарорга қелиш имкониятини йўққа чиқаради. Бундай вайроқларда музокаралар муваффақиятли тугамайди. Аксинча, улар конфликтнинг авж олиши (эскалация)га хизмат қилади.

Конфликтни бартараф этиш максалида олиб борилаётган музокараларда керакли битимга келишишнинг ягона йўли консенсус. яъни икки томонлама келишувдир. Айни вақтда сўз, музокараларда фақатгина бир тўхтамга, битимга келишиш ҳақидагина эмас, балки конфликтни бартараф этиш юзасидан олиб бориладиган кейинги ҳамкорлик ҳақида бораётир.

Консенсус бу хали тарафлар инсонпарварлигининг намоиши ҳам. ўзларининг эгаллаб турган принципиал позицияларидан воз кечиши ҳам дегани эмас. Консенсус, ушбу вазиятда, қарама-қарши тарафлардан бирининг (ҳар иккиси бўлса нур устига аъло нур) муроасага келишувини англатади. Аммо бу муроаса ақл билан йўғрилган, миллий хавфсизлик манфаатларига зарар етказмайдиган бўлиши керак.

Қатор хорижий мутахассисларнинг ҳисоблашларича, музокаралар олиб боришнинг рационал-ижобий (позитив) даражаси музокара қатнашчилари фикрининг қуйидаги масалаларга кўпроқ жалб қилинишини талаб этади:

- конфликтни бартараф этишнинг асосий муаммоси;
- юзага келган низоларни ҳеч қандай куч ишлатмасдан, конструктив диалог воситасида бартараф этиш мумкинлигига қатъий ишончнинг борлиги.

Бундан келиб чиқалиган мантиқий ҳулоса шуки, тарафлар ўртасидаги қарама-қаршилиқларни бартараф этишда куч ишлатиш, мажбурлаш ва эзиш каби усуллар истифода қилинмайди. Яқин кунларимизда ҳам қарама-қаршилиқларни бартараф этишнинг устунлиқка эга усули сифатида қаралган бу усулни бугунги кундаги ижтимоий ҳаётнинг нормаси сифатида қараш мумкин эмас. Шунинг ҳам таъкиллаш жоизки, авваллари, совет жамияти нуослари кураш ва куч ишлатишликни қарама-қаршилиқларни бартараф этишнинг ягона усули сифатида тан олардилар. Бундай қарашнинг сабабини англаш учун антогонистик синфлар манфаатининг анъанавий социалистик концепциясини тушунишнинг ўзи кифоя. Унда ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар ҳам синфий кураш нуқтаи назаридан келиб чиқиб кўриларди. Бир синфнинг галабаси, сўзсиз, иккинчисининг мағлубиятини англатар эди.

Конфликтларни бартараф этишнинг бундай усули ўша вақтда мавжуд бўлганлигининг сабабини ҳамкорлик ва

биргаликда ишлаганинг назарий концепцияси ишлаб чиқилмаганлиги билан асослаш мумкин. В.А.Кремснюк томонидан билдирилган иккинчи бор қарашга ҳам эътироз билдириш мумкин. У СССР ва АКШ ўртасидаги музокаралар муаммоларини таҳлил қила туриб, шундай хулосага келади: “Музокаралар - карама-қарши кучлар курашининг яширин шакли. Унинг ишгирокчиларининг биринчи максали - “Ғалаба”. Бу Ғалабага музокаралар жараёнида, унинг шартлари асосида эришилади. Музокаралар тарафлар кучларининг муносабати билан тўғридан-тўғри боғлиқдир. Шунинг учун ҳам, фақатгина ҳар иккала томон учун ҳам қабул қилиниши мумкин бўлган ҳолат юзага келгандагина музокараларга киришиш мумкин. Акс ҳолда улардан қочиш керак”.

Ушбу формула дипломатик музокаралар жараёнида қўлланиши мумкин бўлса ҳам уни этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этишга татбиқ этиш сира мумкин эмас. Ҳозирги замон шароитларида, музокаралар, карама-қарши тарафларнинг биргаликда ҳаракат қилишликларининг асосий шакли сифатида қаралади. Ўзаро келишув кимнингдир “Ғалаба” қилишидан кўра кўпроқ аҳамиятга эга бўла бошлади. “Рақиб”га эса бир ишга бел боғлаган ҳамкор, шерик сифатида қарала бошлади.

Ушбу ҳолат муаммоларни ечишда куч ишлатиш ва урушлар олиб боришдан тинчлик йўли билан ҳал қилишга, конфронтациядан консенсусга ўтишга қаратилган халқаро муносабатларнинг бугунги кундаги умумий аъёнларини ифода тайди. Карама-қаршиликларнинг консенсус имкониятлари шу билан асосланадики, “конфликт, муносабат ва социал алоқаларнинг алоҳида шакли сифатида томонларнинг фаркли, мувофик бўлмаган жихатларини, зиддиятларинигина таъкиллаб қолмасдан, уларни биргаликда ҳаракат қилишга ундовчи қандайдир ҳолатлар ҳам борлигини кўрсатади. Бу ҳолатларсиз кураш ҳам, келишув ҳам, бирдамлик ҳам йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас”.

Мурса, ўзаро келишув ва бир-бирини тушунишлик музоқара жараёнининг асосий мақсад йўналишларидир. Улар нафақат мамлакат ичидаги низоларни, балки, минтақавий ва улкан халқаро миқёсдаги муаммоларни ҳал этиш билан

юқлик ҳолатларда ҳам объектив характердаги кенг имкониятларни яратали.

Конфликтга киришган томонлар қачон ва қайси вақтда музокаралар олиб боришга ўтишлари лозим? Савол алоҳида асос эътиборга эга бўлиб, унга бирдай жавоб бериш мақсадга мувофиқ бўлмасди. Конфликт ёки бўҳрон (кризис) лар ҳолатида музокаралар мана бу ерда, мана бу вақтда олиб борилиши лозим” дейилган бирор қизом ёки қонун-қоида халқаро тажрибада ҳам йўқ. Юқорида таъкидланганидек, миллий муносабатларда ижтимоий таъгликнинг юзага келиши аснослар ўртасида муайян конфликт мавжудлигидан дарак берали. Бу босқичда олиб боришган музокаралар, одатда самарасиз ва натижасиз бўлади. Фақатгина этнослар ўртасидаги қарама-қаршилиқларнинг асослари маълум бўлиб, уларни келтириб чиқарувчи муаммо ва сабаблари аниқланганидан ўнггина ўтказилган музокаралар самарали хусусиятга эга бўлиши мумкин. Бошқа сўз билан айтганда, конфликт олди ва хаттоки, конфликт ҳолати бошланган вақтда музокаралар олиб борилиши мақсадга мувофиқ эмасдир. Чунки, бу вақтда қарама-қаршилиқларнинг моҳият ва сабаблари ҳали аниқланмаган бўлади. Бундай ҳолатларда ижтимоий таъгликни оммашанин учун бошқа чора-ғалбирлар асосида иш кўрилади.

Конфликт воқеаларининг ривожидан авомида руҳсат этилмаган намойишлар, митинглар уюштирили, оммавий тартибсизликлар, зўравонлик қилиш (масалан, шахсларни гаровга олиш), қурол ишлатиш каби конфликт шакллариининг юзага келиш хавфи тугилган чоғда конфликтнинг олдини олиш мақсадида музокараларни ташкил қилишга ўтиш лозим.

Борлиқ, конфликт ривожланиб, юқорида қайл қилинган ҳолатлардан бирига ўтгулек бўлса, музокараларнинг қанчалик тез бошланиши миллий хавфсизлик манфаатларига муносабатлилик мос келиб, кўриладиган зарарларнинг олдини олиш имкониятини берали.

Халқаро, сиёсий, дипломатик муносабатлар тажрибасида музокаралар олиб боришнинг қуйидаги уч босқичи фарқланади: Биринчи босқич - музокаралар мавзуси, томонлар қарашларининг баён этилиши, музокара каттапчилари томонидан қун тартибига киритилиши лозим бўлган масалалар

ва музокаралар тарғиби каби ҳолатларнинг мазмун доираси шакллантирилади.

Иккинчи босқич - тарафларнинг тугган ўрни ва уларнинг латил-асосларининг баён этилиши. Бу босқичнинг ўзини учун тарафлар тузилажак шартнома (битим)нинг асосий, умумий ҳолатлари юзасидан аниқ фикрга эга бўлишлари ва бир-бирларини тушуниб ёндашишлари лозим бўлади. Тегишли ҳужжатларни тайёрлаш учун махсус ишчи гуруҳи ташкил қилинади. Тарафларнинг навбатдаги ишларига асос бўлиб, хизмат қилувчи шартнома (битим) лойиҳасининг ишлаб чиқилиши ушбу босқич ўталаётганлигининг ташқи ифодасидир.

Учинчи босқич - тарафларнинг тутадиган йўли, эгаллайдиган ўринларининг келишуви, ҳужжат матни устидаги ишлар, унинг таҳрир ва муҳокама қилиниши, шартнома таркибий қисмлари юзасидан келишув, шартноманинг энг сўнгги якуний матнини тайёрлаш.

Музокара иштирокчилари бир битимга келишни зарурлигига баробар эҳтиёж сезганларидагина тарафлар ўзаро келишишлари мумкин. Масалан, қон тўқилишларнинг олдини олиш учун босқинчилик, талон-тарож қилиш каби жиноятларни содир қилмаслик, фуқароларнинг яшаш шароитларини бир маромга келтириш ҳамда уларга осойишта ҳаёт яратиб бериш каби ҳолатлар ҳақида келишиб олинади.

Музокаралар олиб боришга рози эканлигини билдириш, ҳар доим ҳам, тарафлардан бирининг шартнома (битим)га эришиш истагини, ингилишини ифодамайвермайли. Агар:

- тарафлардан бири ишнинг бошланишиданок музокаралар жараёни билан боғлиқ муаммоларни четлаб ўтишга ҳаракат қилса;

- музокаралар олиб боришдан мақсад жамоатчилик фикрига таъсир этиш ёки халқаро жамоатчиликни жалб қилиш бўлса;

- тарафлардан бири иккинчи тарафнинг латил-исботларини қабул қилмай, конфликтни келтириб чиқарган айбдорларни топишга интилиб, музокаралар олиб боришга масофа ушлаб туриш (конфронтация) йўлини танласанинг юқоридагига ўхшаш ҳолат вужудга келади.

Баъзан, музокаралар муддатининг чўзилиб кетиши уларни

юши берк кўчага олиб келиб қўйган ҳолатлар ҳам бўлади. Ҳаётнинг лавом этини ўртага тушадиган кафилиларга боғлиқ бўлиб қолади. Кафилик конфликтларни ечишда учинчи тарафнинг ҳам иштироки бўлиши лозимлигини талаб этади. Томонларнинг хоҳиши ва розилигига кўра қўшилган учинчи тараф музокаралар жараёни ташкилий аспекти ва тартиби билан боғлиқ масалаларни ишлаб чиқишда иштирок этади. Ҳар иккала тараф учун ҳам мақбул бўлган музокаралар эчилишини топишда қатнашиб, ушбу масалалар юзасидан ўз таклиф ва мулоҳазаларини ҳам киритиш ҳуқуқига эгадир. Аммо, унинг таклиф ва мулоҳазалари ўзаро низола бўлган тарафлар учун мажбурий қарор деб қабул қилинмайди.

Айрим хорижий мамлакатлардаги сиёсий ва этнослар ўртасидаги конфликтларни бартараф этиш амалий тажрибасидан йигилган айрим умумий тавсияларга эътибор берайлик.

- Музокараларда гапни кўнайтирмаслик, тарихга узундан-узук сафар қилмаслик, ахамиятсиз нарсаларга ортикча таъриф бермаслик лозим. Асосий масалалардан ўзини четга олиб қочиб, қутилмаган томондан яна қайтиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлмайди.

“Тилга ортикча эрк бериш.- лейди Гарвард университети бизнес мактабининг профессори Майкл Уилер, бирор иш, масала юзасидан музокаралар олиб боришга қодир бўлмаган инсонни тезда ажратиб қўяди. Потенциал шерик билан бирон-бир шартномани муҳокама қилаётганда орага тушган ҳар бир қимликни тўлдиришим зарур деб сира ўйламаслик лозим. Айтиб ўтилган ҳолатларга яна бошқа, зарур бўлмаган қўшимчаларни киритишга ҳаракат қилгандан кўра сукут сақлаш мувофиқдир”.

Америкалик экспертларнинг маслаҳатига кўра, музокара шартномасидаги атрафида “60га 40” формуласига амал қилингани маъқул. Яъни, музокара лавомиде 60 фоизини тинглаб, 40 фоизини ўзлаб ўтказиш лозим.

- Музокара иштирокчилари кўнгилли равишда, яъни қўнғилли равишда келишган ва истаган ҳолда ўзаро муносабатларнинг асосий этик нормаларига амал қилиш мажбуриятини олишлари ҳамда конфликт муносабатларнинг эмоционал - ортикча

хис-туйғуга берилиш билан боғлиқ йўналишидан воз кечиш-лари лозим.

Музокараларда қатнашуви тарафларнинг вакиллари бир-бирларига нисбатан олдоб ва ҳушмуомалада бўлишлари; киши шахсини ҳақоратловчи иборатларни, ўхшатишли эпитетларни қўлланмасликлари; кучли тарафнинг вакили сифатида такаб-бурлик ва манманлик қа берилмасликлари, рухан эзилишга олиб келувчи ҳатти-ҳаракатларни амалга оширмасликлари лозим. Ҳар бир музокара ишпирокчиси ўзаро миллий муносабатлар масаласини синаётганда юқори, маланиятли бўлиши, тарихдан амалда бўлиб келган урф-олат ва расм-рўемларга қатга ҳурмат билан қарай олиш фазилатларига эга бўлиши ниҳоятда муҳимдир.

- Шунинг ҳам назардан кечирилмаслик керакки, илгарини музокараларда кучли зрок тараф кучли тарафга ён босиб келган бўлса, бугунги кунга келиб вазият ўзгарди. Энди тарафлардан қайси бири бошланишиданок шериғи (2- тараф) томонидан қабул қилиниши мумкин бўлмаган, реал бўлмаган, унинг қонуний талабларини қондира олмайдиган, икки гомонлама муносабатлар характери тўлиқ ифодаланмайдиган талабларни қўядиган бўлса, шу тараф ён босади.

- Музокаралар ишчанлиги ва конструктив руҳида бўлишлари лозим; тарафлар аниқ таклифлар киритиш билан биргаликда музокара ишпирокчилари томонидан ишлаб чиқилиб, келишиб, кун тартибига киритилган барча масалалар юзасидан ўзаро фикр алмашишга тайёр бўлишлари лозим.

- Бирон бир масала юзасидан келиша олмаслик ёки аниқ бир фикр, тўхташга эга бўлмаслик иккинчи тарафга жуда қўл келиши мумкин. Бу эҳтисоб қандай ақлга сизмайдиган фикр ва талабларнинг ўртақ рушишига асос бўлади. Шунинг учун ҳам ўз позициясини аниқ ва равшан баён қилиш, ҳар бир тани далоиллар билан асослаш, шерикни устомушлик билан алдашга ҳаракат қилишлик лозим. Айниқса, сўнггисини музокаралардаги вазиятнинг эгирлашуви ва зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келиши мумкин.

Юқоридаги тавсияларнинг музокаралар жараёнида қўлланиши, сўнгги натижада, ўларнинг муваффақиятли ўтишини таъминлашга ёрдам беради.

Музокараларнинг самаралор бўлиши катнашчиларнинг "сиёсий иродаси" билан ҳам бевосита боғлиқдир. Агар қатнашчилар сиёсий етук, ақлан баркамол кишилардан ташкил тошган бўлса, шубҳасиз, жараён муваффақиятли кечади. Қабул қилинган битим эса ҳамкорликни мустаҳкамлаш йўлидаги муҳим босқич бўлиб қолади.

Музокаралар муваффақияти кўп жиҳатдан уларнинг назарий ишлаб чиқилганлигига, яъни ушбу муаммони талқик қилиниш даражасига, илмий ўрганилганлигига боғлиқдир. Бу талқикот натижаларидан келиб чиқиб музокараларни олиб боришда қўлдан мумкин бўлган, асосли, амалий тавсиялар ишлаб чиқилади. Аммо буларнинг барчаси ҳам қонуний характерда бўлмай, шартли хусусиятга эга. Чунки музокаралар олиб боришнинг ягона назарияси ҳали амалда мавжуд эмас. Шунга карамай, дипломатик, сиёсий, савдо-иқтисодий музокараларни олиб бориш жараёнида тўпланган тажрибалардан келиб чиқиб берилган тавсиялар музокаралар механизми самаралорлигини оширишга хизмат қилади. Уларнинг асосийлари куйидагилардан иборат:

- музокараларда катнашувчиларнинг энг мақбул сонини танлаш;

- музокаралар олиб боришнинг вақтинчалик доирасини кенгайтириш;

- энг муҳим масалалар юзасидан экспертлар сонини кўнайтириш;

- соф техник такомиллашув - музокаралар жараёнида таржима сифатини ошириш, ёрдамчи ишчи органлар сонини кўнайтириш.

Қайд қилинган тавсияларга кўшимча сифатида яна куйидаги икки бандни ҳам қўшиш мумкин бўларди:

- музокараларга тажрибали, чиникқан музокарачиларни йўллаш;

- музокараларга аввалдан, пухта тайёргарлик кўриш.

Юқоридаги ва уларда қайд этилмаган яна бошқа кўнгина сабабларга кўра:

- мавжуд музокара жараёнлари тартибига оид билимлар ҳажми ва даражасини жиддий равишда чуқурлаштириш;

- анъанавий ва поанъанавий таҳлил услублари ёрдамида музокаралар жараёнини талқик қилиш;

- ушбу жараёни такомиллаштириш юзасидан амалий талбирлар ишлаб чиқиш лозимдир.

Музокара олиб бориш тажрибалари шуни кўрсатадики, музокараларда максимал даражада Ғалаба қозониш эмас, балки, муаммоларни ҳал этиш тамойили қўйилса, музокара жараёнининг самаралорлиги кескин суръатларда кучаяди.

Музокаралар жараёнини таъминлашнинг оптимал - ҳар иккала тараф манфаатларига мос келадиган вариантнинг танлаш учун унинг модели. аввалдан, тайёрланган бўлиши керак. Шунинг ҳам унутмаслик лозимки, музокараларнинг ўз ҳаракат чизиги, оқими, маълум ўйин қоидалари ҳам мавжуд. Ўйинли андоза (ёки моделлаштирув) - музокаралар жараёнини тавдалантирувчи ўйинли ҳолатларни яратини лемақдир. Модель абстракт хусусиятга эга бўлмасдан аниқ бир конфликт ҳолатга (айнан) мос бўлиши керак. Уни ишлаб чиқиш чоғида воқеалар ривожининг олдий мантик учун аввалдан айтиб бериш қийин бўлган томонларини ҳам ўйлаб, тарозига солиб, таҳлил қилинади. Шунингдек, музокараларни олиб бориш учун зарур бўлган барча шарт-шароит ва замин ҳозирланади.

Моделлаштирув бўлажак иштирокчини музокара жараёнига тайёрлаш билан боғлиқ бир қанча ҳолатларда синаб кўриш имконини беради. У ўзини музокара иштирокчиси ўрнида кўриш орқали бахслашаётган томонларнинг олдларидида кўндаланг бўлиб туриши мумкин бўлган барча муаммолар комплекси билан ҳам танишини имкониятига эга бўллади. Олдиндан ишланган музокаралар сценарийси моделлаштирувнинг ҳақиқатга яқинлашувини кучайтиради. Бунда ҳар икки тараф манфаатларининг тенг қўйилиши энг максалга мувофиқ иш бўллади.

Моделлаштирувни олдий ўйин деб қабул қилиш тўғри бўлмасди. Чунки, аслини олганда, бу бўлажак музокараларнинг айнан ўзини тиклаш ва тасаввур этишга қаратилган, қатта куч ва меҳнат талаб этиладиган ҳолат бўлиб, амалда ҳам шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмасдир.

Музокаралар жараёнини моделлаштириш учун, бўлажак иштирокчи, конфликтга асос бўлган муаммоларнинг барча сабаблари ҳақида ҳамда низоланувчи тараф томонидан вақил бўлиб қатнашадиғанларнинг портретлари ҳақида ҳам тўлиқ

ахборот ва маълумотларга эга бўлиши керак. Бу шерикларнинг музокаралар вақтида ўзларини қандай тутишлари мумкинлигини: улар эгаллаган позицияларининг нозик ва бўш жойларини аниқлаш, уларга тегишли таъсир кўрсатиш орқали конфликтни бартараф этишга кўндириш имкониятларини яратали.

Хулоса қилиб айтганда, музокаралар жараёнини ташкил этишнинг бош мақсали - низоланувчи тарафлар бир-бирларига қарши туришдан воз кечиш бир битимга келишувлари ва уни тегинли хужжатлар асосида мустаҳкамлаб, биргаликда, ҳаётда амалга оширишга киришувларини таъминлашдан иборатдир.

2. Конфликтлар ечимида инфор­мацион воситаларнинг аҳамияти

Бугунги кунда ахборот майдони, коммуникация воситалари замонавий жамият ҳаётига ўзининг жисдий таъсирини кўрсатмоқда. Қолаверса, инсоният умумжаҳон инфор­мацион муҳитида яшамокдаки, унда ахборотнинг мавқеи ва долзарблиги кучайиб бормоқда. Шундай экан давлатнинг миллий манфаатлари ва хавфсизлигини таъминлаш, бошқа сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий вазифаларни бажаришда ахборотнинг тўғрилиги, тўлаллиги ва долзарблиги муҳим роль ўйнайди.

Бу маънода конфликтлар (авваламбор миллатлараро йўсиндаги) ечимида уларнинг ўзгариши ёки динамикасига бевосита таъсир кўрсатаётган оммавий ахборот воситалар­нинг ўрни ва мавқеи қатъа аҳамиятга эгадир. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, бугунги кунда тинчликни ўрнатиш операцияларининг ўтказилишида тинчликсевар кучлар ва оммавий ахборот воситаларининг параллел манфа­атлари ёки уларнинг бирдамлиги мавжуд экан.

Генерал Льюис Маккензининг сўзларига қараганда - "менинг ихтиёримдаги қурол-яроғ мажмуасида энг кучлиси оммавий-ахборот воситалари бўлган. Тинчликни ўрнатиш ва ўравонликни йўқ қилишда ҳарбий кучларга нисбатан улар­нинг таъсири анча устунлик қилган". Босниядаги инглиз ҳарбий контингентининг раҳбари ўз фикрини бундан ҳам яқинроқ билдириб шундай дейди: "БМТнинг операциялари

ўтказилганда, оммавий ахборот воситалари фаол ишти-
рокчилар сифатида бўлишлари лозим. Вазиятни бошқа йўна-
лишга ўзгартириш учун фото ва кинокамера бўлишининг
ўзи старли бўлади... Улар бизнинг курул-яроқларимиз билан
биргаликда фойдали кўнимча куч сифатида ишлатилади. Ушдан
ташқари, харбий операцияни бошлашдан аввал хар сафар
уларнинг қоидаларини кўшимча ўрганиш керак, оммавий
ахборот воситаларини ушбу операцияда ишлатишда эса бундай
ҳаракатларнинг ҳожати йўқ”.

Айнан шундай фикрлар ва умуман оммавий-ахборот
воситаларини бошқа конфликтлар счимида қўллаш таҳлили
информацион таъминотнинг алоҳида ва муҳим ўрнини
ифодаламоқда. Фикримизча, конфликтларнинг бартараф
этилишида “информацион таъминот” эмас, балки “инфор-
мациянинг тарғибий таъминоти” тўғрисида сўз юритиш керак.

Бу ҳолда иккала сўзнинг (“информация” ва “тарғибот”) бир
мақсад йўлида ишлатилишини англаганимизда, инфор-
мацион-тарғибий таъминот шундан иборат бўладики, ахбо-
рот тарқатилишида индивид, аҳоли гуруҳлари ва жамият
фикрига муайян таъсир ўтказиш тушунилади.

Аҳолига, умуман жамиятга маълум йўсинда катта таъсир
ўтказиш ёки уни онгли равишда сусайтириш - бундай хара-
катларнинг замонавий коммуникатив техникаси ва омма-
вий-ахборот воситаларининг катта таъсири куч эканлиги ва
салоҳиятини ифодалайди.

Шу боисдан ахборот воситаларининг ижтимоий мавқен
ва масъулиягини баҳолашда асосий мезон ёки ўлчов уларнинг
одамларга, кенг жамоатчиликка, шу жумладан халқаро
жамоатчилик фикрига ўтказаетган таъсири билан белгиланади.
Демак, информацион-тарғибий таъминоғ нималигини билиш
учун шундай ҳудосага келишимиз мумкин: бу конфликтли
вазият, унинг сабаблари, ижтимоий кескинликни бартараф
қилиш ва тўкнашаётган томонларни яраштириш йўнали-
шидаги операция ва бошқа ҳаракатлар тўғрисида индивидуал-
гуруҳий ва оммавий онгга қаратилган объектив тадбирлардир.

Информацион-тарғибий таъсир объектлари сифатида
қуйидагилар бўлишлари мумкин:

конфликт солир бўлаётган минтақада яшаётган муайян
ижтимоий гуруҳлар (зиёлийлар, ёшлар, диний бирлашмалар

сиёсатчи, талбиркор, уй бекалари ва ҳ.к.);

конфликтда иштирок этмаётганлар: этник конфликтни бошлаган томоннинг тарафдорлари ва уларга ўз ҳамнафаслигини билдираётган аҳоли гуруҳлари;

конфликт ҳудудига чегарадош бўлган минтақала яшаётган ва шу боисдан кейинчалик конфликтга алоқалор бўлиши мумкин бўлган аҳолининг маълум қисми ва ниҳоят, мамлакатдан ёки хориждаги жамоатчилик фикри.

Шунинг учун инфор­мацион-тарғибий таъсирнинг маз­мун ва вазифалари конфликтнинг кескинлик даражаси нечоғлиги ва объектлари билан белгиланади. Ундан ташқари, миллатлараро конфликтларни локаллаштириш ва бартараф этиш операцияларининг ёритилиши албатта ростгўйлик, ҳозиржавоблилик, максимал эҳтиёткорлик ва аниқ палла ўлчовини талаб қилади.

Объектив бўлмаган ахборот фожиа­ли натижаларга олиб келиши мумкинлигини доимо назарда тутиш керак. Ундан ташқари ошқор ахборот инсон ҳуқуқларини таъминлаш жараёнининг зарурий таркибий қисми эканлигини ҳам эътироф қилиш зарур. Айнан тўла ва ҳаққоний маълумотга (ахборотга) эга бўлиш ҳуқуқи БМТ Бош Ассамблеяси қабул қилган конвенциялар ичида биринчи масалалар қаторидадир.

Конфликт жараёнларини ёритишда нотўғри тушунтириш за ёритувчининг касб маҳорати йўқлиги ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Баъзан ноҳақ ахборот тарқатилиб, реал фактлар ва аслида бўлмаган ҳо­дисаларнинг қарама-қарши­лиги пайдо бўлади. Шу ўринда яна битта нарса эътиборга мо­лликки, бу баъзан ўз тушунини бўйича қабул қилинган ёки “узун қулоқдан” келган (масалан, миш-миш, қариндош, кўн­ни­лардан ёхуд нотўғри талқин қилинган фикрлардан) ахборот аҳолига тарқатилиб, но­хуш ҳо­латлар пай­да қил­ла­ши­ши мумкин.

Мана шуларнинг барчаси ахборот тарғиботини самарали ташкил қилиш мақса­лида ахборот стратегияси белгиланиб, аҳоли инфор­мацион ахборотларни тўғри ва ошқин равишда қабул қилиши учун тегишли дастур ишлаб чиқилиши зарур­лигини кўрсатмоқда. Бошқа сўз билан айтганда, миллатлараро конфликтларни муросага келтириш ва уларни ечиш учун

информацион-тарғибий таъминот концессиясини ишлаб чиқиш керак.

Бу дастур замирида куйидаги тамойиллар бўлиши шарт:
ахборот ҳаққонийлиги, тўлаллиги ва долзарблиги;
конфликт объект ва босқичларини эътиборга олган ҳолда
информацион таъсир ўтказишда дифференциал ўлчов;
информацион ижрочиларнинг касб-маҳорати, уларнинг
юқори савияси ва маланияти.

Информацион-тарғибий таъсир ўтказилишига кўйила- ётган асосий талаблар шундан иборатки, тўкнашаётган томонларни яраштириш, ижтимоий-сиёсий вазиятни барка- рорлаштириш ва икки томон ўртасида тинчлик воситачиси бўлган миллий хавфсизликни таъминловчи тизимни яратиш- дир.

Ушбу дастурнинг амалга оширилиши аҳоли турли гуруҳларининг ахборот эҳтиёжларини кондирини, тўкна- шаётган томонларнинг субъектив ахборотлари олдини олиш ақтуал далилларни қўллаб дезинформацияни фон эгиш ва бонка услублардан иборат бўлиши керак.

Информацион-тарғибий таъсир ҳолисаларни ёритишда тўкнашув иштирокчиларининг ташвиқотидан ўзиб кетиши зарур ҳамда тарбиявий, бирлаштирадиган, тўғри сиёсатга йўналтирадиган ва тарғибий-тушунтириш вазифаларни бажа- риши керак.

Маълумки, конфликтнинг кулминацион нуқатаси - тўкнашув рўй берганда олатда уни локаллаштириш ва барта- раф этиш учун ҳокимият, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органла- рининг маҳсус штаби ўз ишини бошлайди. Ушбу штабнинг вазифаларидан бири ягона мақсад ва режа бўйича инфор- мацион-тарғибий таъминотни ташкил қилиш ва мувофик- лаштиришдан иборатдир. Шу билан биргаликда бир неча асосий вазифалар мақсадда тутилди. Улар тегишли таъсир ўтказиб мамлакатда ва хорижда позитив (ижобий) фикр яратиш: содир бўлаётган воқеаларнинг аҳолига бўлган салбий таъси- рини ўтказмаслик; халқ ироласини мустаҳкамлаш ва конф- ликт ечилиши учун фойдали бўлган шарт-шароитларни яратиш беришдир.

Шунда яна бир эътиборга молик масала мавжуд: кон- фликт ечилишининг информацион-тарғибий таъминот

тизимида ҳар хил хусусий ёки талбиркорларнинг таъсири остидаги радио-телевизион марказлари бўлиши мумкин. Худди мана шу тузилмалар ичида конфликт бошлаган томоннинг тарафдорлари фаолият кўрсатишлари мумкин. Бу ҳолда улар албағга, тегишли ташвиқот олиб боришлари ёки нейтрал (бетараф) томон бўлишлари ҳам табиийдир. Шундай вазиятда миллий хавфсизлик манфаатлари мақсадида ҳокимият органлари превентив (олдини олиш) чораларни қўлланишлари мумкин. Масалан, ушбу хусусий радио ва телевизион станцияларнинг фаолиятини вақтинча тўхтатиш, (Чеченистонда фавқулодда ҳолат эълон қилинганда Грозный шаҳар харбий комиссанти айнан шундай чорани ишлатганди).

Информацион-тарғибий таъминотни ташкил этишда яна битта муҳим омилни эътиборда тутиш керак. Бу конфликт кенг ёки тарқатилган маълум бир томоннинг ташвиқот харажатларидир. Ушбу томон ўз талаблари билан чегараланиб, бақат манфаатлари қондирилгунча қаршилик кўрсатади деб билдириши - бу соддалик ва гўлликдир. МДХ давлатларидаги Чеченистон, Догистон, Гуржистон, Абхазия) воқеалар шуни ўрсатадики, тўқнашаётган томонлар конфликт жараёнида бир-бирига нисбатан кучли психологик таъсир ҳам ўтказишмоқда. Шу мақсадда расмий ахборотларга жавобан ҳар хил иш-мишталар, сиёсий латифа, бўҳтон, иғволар тарқалади. Дуларнинг ичида мангик қонунларини ўзларича талқин қилиб, ахборот бошқача акс эттирилади. Масалан, вақтинчи баҳонани сабаб сифатида ишлатиш; ҳеч қандай асосиз улослар чиқариш; қалбаки ўхшатиш; сабабларни сохташтириш; яккаю-ягона вақтинчи ёки баҳонани кўп маротаба ишлатиш; маълум шахснинг обрўйи билан фойдаланиш; далил ва рақамларни қалғитиш мақсадида ишлатиш. Буларнинг ҳаммаси конкрет мақсадларга эришиш учун йўналтирилган ҳолда шахслар дунёқарашларига салбий таъсир ўтказиш, ақлнинг ахлоқий-психологик ироласини бўшатиб, қонунга қаршилик бузғунчилик ҳаракатлари ва оммавий тартибсизликларни бошлашга мажбур қилиш. Назарий маънода буни қандай талқин қилиш мумкин? Бундай ҳаракатлар конфликтни инсоннинг ҳаётий онтига синдириб, мангикий қилишлардан қалғитади ва унинг ҳис-ғуйғуларига (миллий ҳурур, давлатчилик, ўз-ўзини сақлаш) таъсир этади ҳамда

ногўтри иркий, миллий тушунчаларга олиб келди. Миллатлараро қарама-қаршилик ва конфликтларни кўзгатиш мақсадида замонавий электрон воситалари, илм-фан ютуқларининг коммуникация ва информатика усул ва услублари ҳам ишлатилиши мумкин.

Миллатлараро конфликтлар ечилишининг информацион-тарғибий таъминотини таҳлил қилар эканмиз, яна битта муҳим тушунчани ҳам англашимиз лозим. Бу “информацион-тарғибий таъминоғ” ва “контртарғибот” (қарши тарғибот олиб бориш) тушунчаларининг фарқларини ва уларни фарқлаш билишдир. “Совуқ уруш” давридаги “контртарғибот” ағамаси собик совет мафкурачиларининг муҳим услубларидан бўлиб, умуман КПССнинг мафкуравий ишлар замирида асосийлардан бўлган.

Ушбу икки агама ташқи томондан бир-бирига ўхшаш бўлса-да, асосида тафовит, тарғибот бўлишига қарамасдан, мазмун жиҳатидан анча фарқланади. Юқорида айтганимиздек, контртарғибот эски сиёсий фикрларнинг таркибий компоненти бўлиб, унинг маъноси буржуа идеологияси ва сиёсатига қаршилиги деган тушунчани билдирган ҳамда ушбу услубда олиб борилган ишлар коммунистик партия мафкуравий ва оммавий-сиёсий фаолиятининг узилмас қисми деб ҳисобланган эди. Бу фаолият “мафкуравий кўпорувчилик”га қарши қуран билан яқиндан боғланган бўлиб, турли “синфий душман антисовет ҳаракатларини фош этишга” қаратилган эди.

Ҳақиқатда эса, собик СССРнинг парчаланиб кетишини ва иқтисодий инқироз, жамиятдаги тургун аҳволни никоблаб собик совет халқлари онгини чалғитиш мақсадидаги сиёсий ва мафкуравий сафсатабозлик мавжуд бўлган. Шунга оид СССРнинг Афғонистон ишларига аралашуви тўғрисида битта мисолни келтирайлик. Афғонистон уруши ҳақидаги ҳужжатли ахборотларни оммавий-ахборот воситаларида акс эттириш, маълумки, ман қилинган эди.

Уша пайтда аслида бўлган воқеалар фақат яқиндагина тегинли ҳужжатлардан махфийлик даражасини олиб ташлагандан кейингина маълум бўлди. Масалан, 1979 йил 27 декабрда КПСС Сиёсий Бюросининг “Афғонистондаги вазият ва бизнинг талбирларимиз тўғрисида” номли ҳужжатини

олайлик. Ушбу хужжатла “Афғонистондаги бизнинг ҳаракатларимизнинг тарғибий таъминотини” олиб боришда “Афғонистон ишларига шўроларнинг аралашуви деган қалбаки ахборотларга тегишли зарба берилиш лозимлиги” тўғрисида гап кетаётир.

“Ташвиқот ишларимизда Совет Иттифоқи томонидан кўрсатилган ҳарбий ёрдам ўз хоҳиши билан эмас, балки афғон раҳбариятининг расмий илтимосига кўра бўлган. Афғонистон раҳбариятига бўлган ўзгаришларга Совет Иттифоқининг ҳеч қандай алоқаси йўқ деб таъкидлаш лозим” ва х.к. Битта нарса таъкидлаш жоизки (ҳамма буни тан олган), Афғонистон ички ишларига СССР томонидан агрессия ҳаракати бўлиб, бу кўшни мамлакатга совет кўпинларини киритиш тўғрисидаги қарор енг ичида, яъни ҳуфиёна қабул қилинган бўлиб, халқаро ҳуқуқ нормалари кўпол равишда бузилган эди.

Шундай “контртарғибот ишларнинг” таҳлили мафқуравий ва сиёсий детерминантлардан бўшатилишни ва умуман инкор қилишни ҳамда инфор­мацион-тарғибий таъминотнинг янги методология, омил ва баҳо­ларини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Конфликт майдонида жамоатчилик фикрини ўрганиш масаласи ҳам кагта аҳамиятга эгадир. А.Г.Здравомисловнинг ёзишича “конфликтнинг сабаб ва вазлари ташқи кўри­нишдан кўринмас бўлиб, конфликт иштирокчилари то­монидан тўғри англамайди”. Шунинг учун содир бўлаётган воқеаларга нисбатан жамоатчилик фикри ҳамда тўқнашаётган томонлар ҳаракатларини баҳолаш ҳар сафар ҳам объектив ҳолатни тўғри англамаслиги мумкин. Шу боисдан можаро бўлган жойда жамоатчилик фикрининг чуқур ўрганилиши, албатта, инобатга олиниши керак.

Инфор­мацион-тарғибий таъминот жараёнида оммавий ахборот воситаларида конфликт ёритилиши ҳамда журна­листлар билан ишни ташкил этиш яна битта мураккаб масалалардан ҳисобланади. Маълумки, фавқулодда вазиятлар ўрганилганда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ом­мавий ахборот воситалари вакиллари билан алоқаларининг (расмий муносабатлари) ҳуқуқий нормалари деярли ҳамма мамлакатларда ханузгача ишлаб чиқилмаган. Айрим давлат-

ларда (масалан, АҚШда) бу муаммони ҳал қилишга ури-нишлар бошланган: махсус тадқиқот марказлари томонидан можароларнинг баргараф этилишида иштирок этаётган БМТнинг тинчлик ўрнатиш кучлари учун муайян тавсиялар ишлаб чиқилишти, аммо улар мажбурий мақомга эга эмас.

Шунга кўра журналистлар учун конфликт вазиятида уларнинг фаолиятини белгиловчи қоидалар ишлаб чиқилиши лозим. Бундай қоидаларга биноан, масалан, воқеа, ҳо-дисаларни ўзигича талқин қилиш, фақат бир томонлама изоҳ-лаш, миллий ёки диний аломатларга кўра дискриминацион баҳолашларни ман қилиш жоиздир.

Тушунмовчилик ёки муросасизлик фактлари пайдо бўлмаслиги учун можаро счилиши мақсадида тузилаётган штаб қошида оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик билан алоқада бўлишнинг махсус гуруҳи ташкил қилиниши керак. Ундан ташқари ушбу гуруҳнинг можарони баргараф этиш мақсадида газета ва телевидение орқали ёритиш учун маълумот ва ҳужжатларни тўплаган билан машғул бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Учинчи қоида: ушбу гуруҳ тўплаган маълумотларнинг ҳаққонийлигини текширгандан сўнг уларни ошқор қилишга рухсат беради. Ушбу чора муҳим ва зарур, чунки, текши-рилмаган, далиллар билан исботланмаган маълумот можа-ронинг счилиши жараёнига катта пуғур стқазини мумкин ва айрим ҳолларда маълумот манбаси ҳаётга хавф тугдириши мумкин.

Тўртинчидан, штаб журналистлар ихтиёрига тайёрланган видеоҳужжатларни (лавҳаларни) ўзининг шарҳлари билан бериши лозим. Ва ниҳоят, журналистларни оператив инфор-мация билан таъминлаш учун штабда мунтазам равишда брифинг, пресс-конференциялар ўтказилиши керак.

Оммавий ахборот воситалари билан алоқалар ўрнатиш жула муҳим аҳамиятга эга. Ушбу муносабатлар мобайнида журналистларга кенг жамоатчиликка баён қилиш мақсадида тўплаган ва таҳлил қилинган номахфий, расмий ва бошқа маълумотлар берилди.

Айтиб ўтилганлардан ташқари яна битта қоида ин-нобатга олиш керак: қандайдир ҳолисага шарҳ беришдан воз кечиш ёки сукут сақлаш ҳар хил бўҳтонларни тугдириб

охирила салбий натижаларни келтириши мумкин.

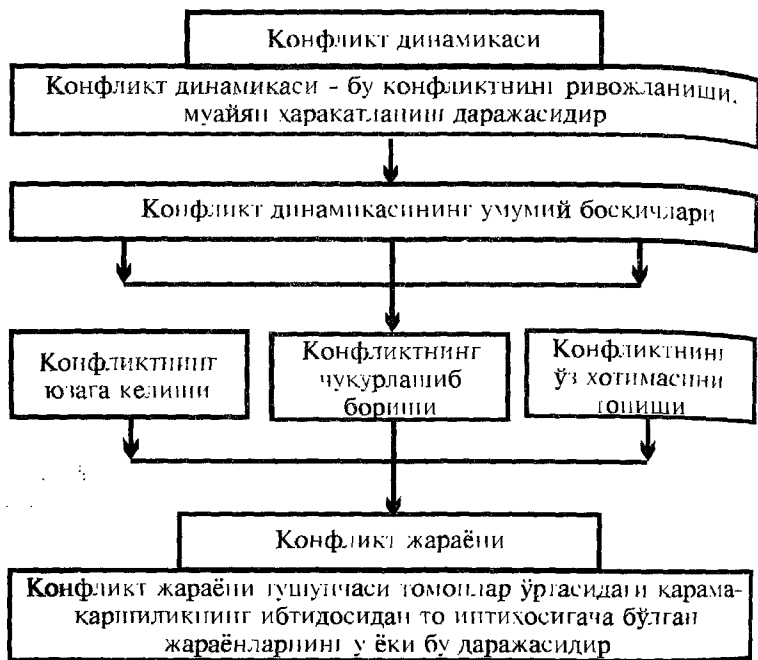
Миллатлараро конфликтлар масаласига якун ясар экан-миз, шуни таъкидлаш лозимки, ушбу ва бошқа можаролар умумий хавфсизликнинг асосий таҳдидлари бўлиши мумкинлигини доим назарда тутиш керак. Шу билан биргаликда улар Ўзбекистон миллий манфаатларига реал таҳдидларнинг манбалари деб ҳисобланали.

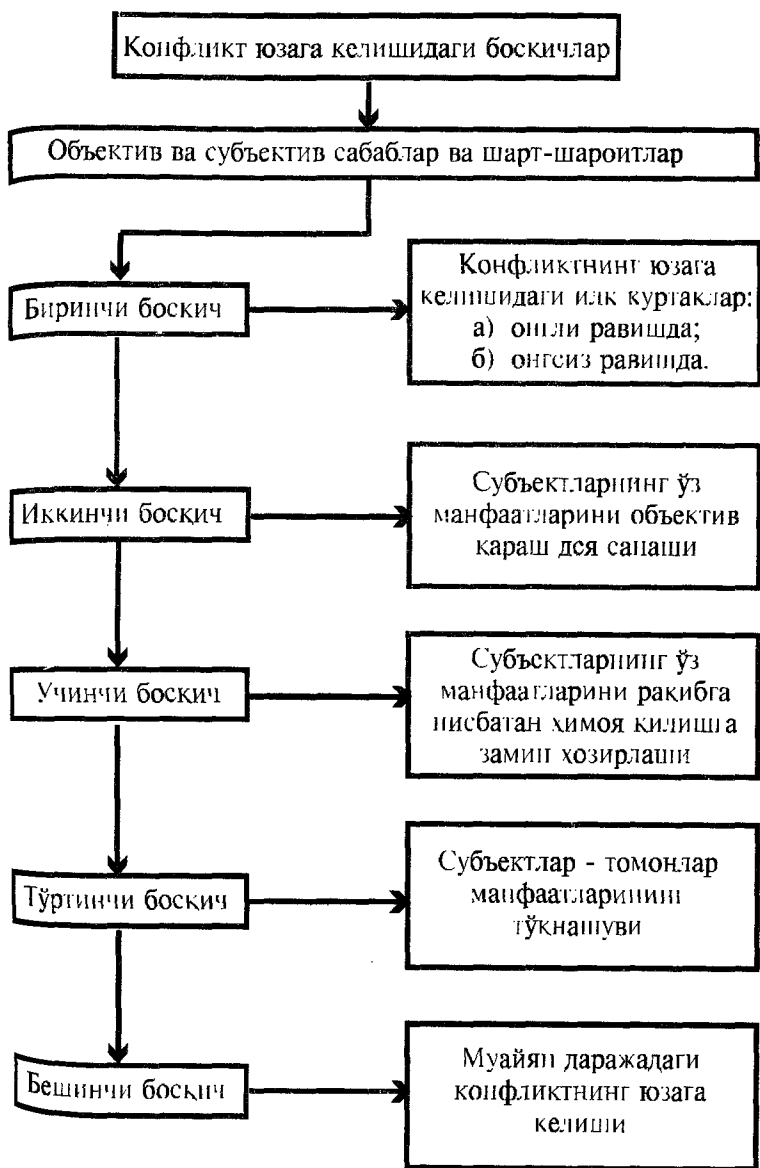
Марказий Осиё минтақасининг “этник ранг-баранглиги” омиллини ҳам инобатга олсак бу таҳдид икки қарра хавfli бўлади. Ўз навбатида миллатлараро можаролар кучайиб миллий чегаралардан ўтса, хавфсизликка янги таҳдидлар пайдо бўлади. Улар орасида қурол-яроғнинг ноқонуний айланиши, нарко-бизнес, террорчилик ва ҳ.к мавжуд. Шу боисдан этник сиёсат ёки миллатлараро муносабатлар ниҳоятда нозик, мураккаб ва долзарб масала бўлиб, улар Ўзбекистон ва умуман Марказий Осиё минтақасининг барқарорлиги билан боғлиқ.

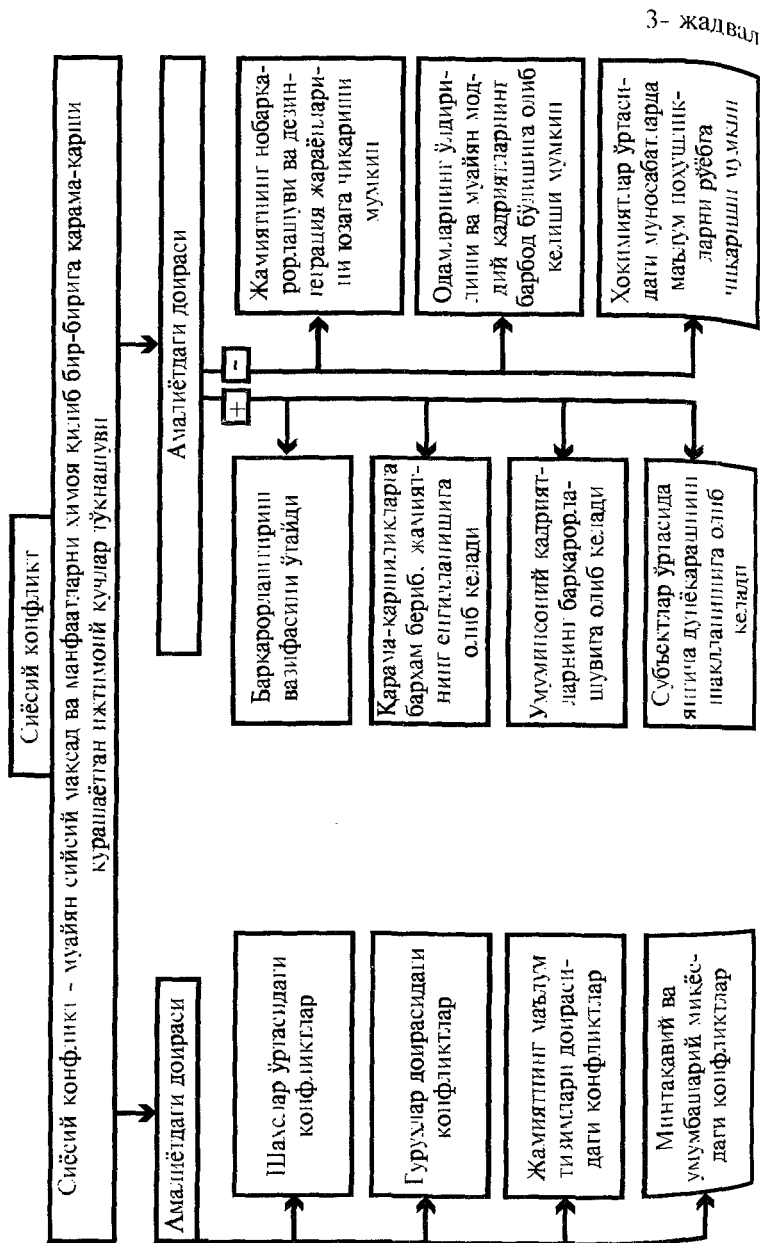
Хулоса ўрнида

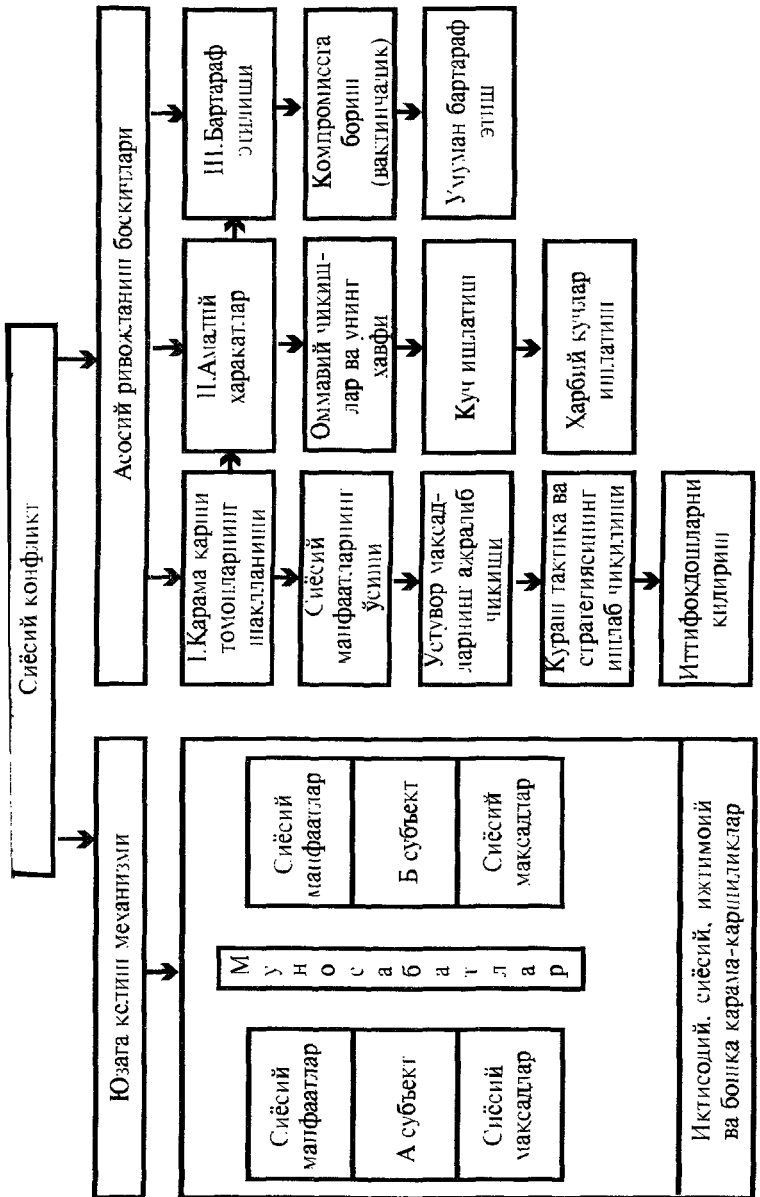
1. Тадқиқотга оид жадваллар

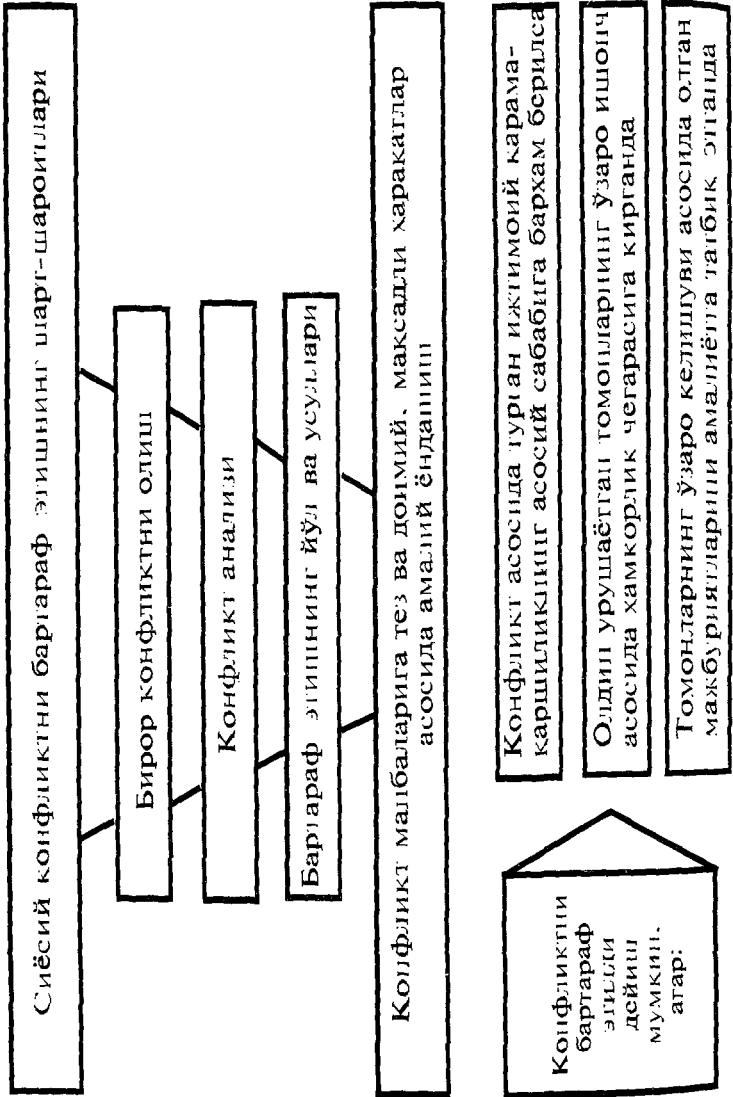
1-жадвал

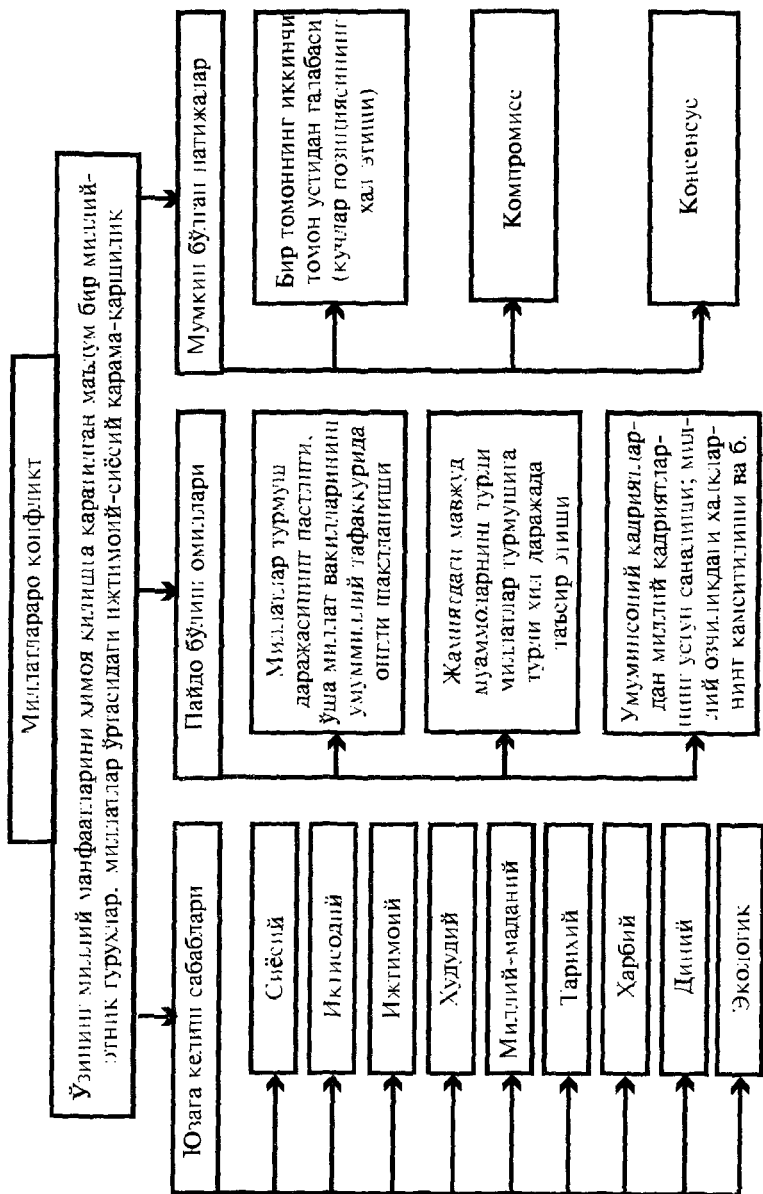

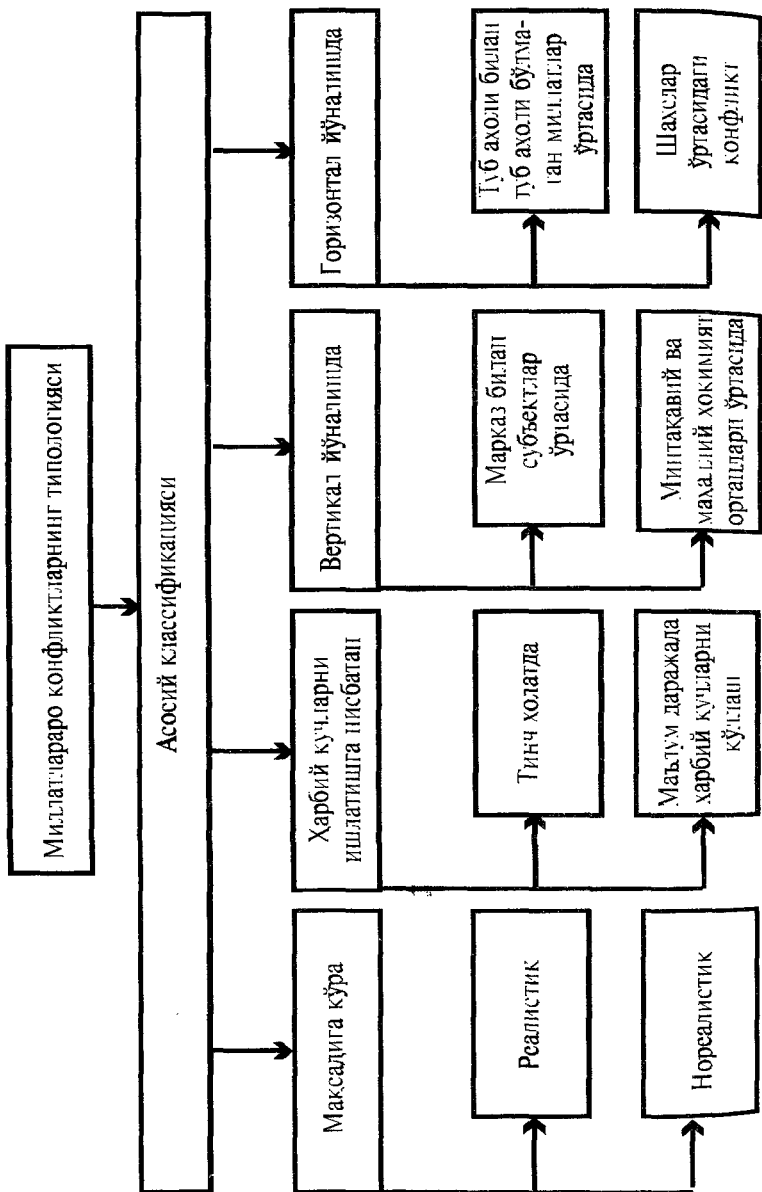

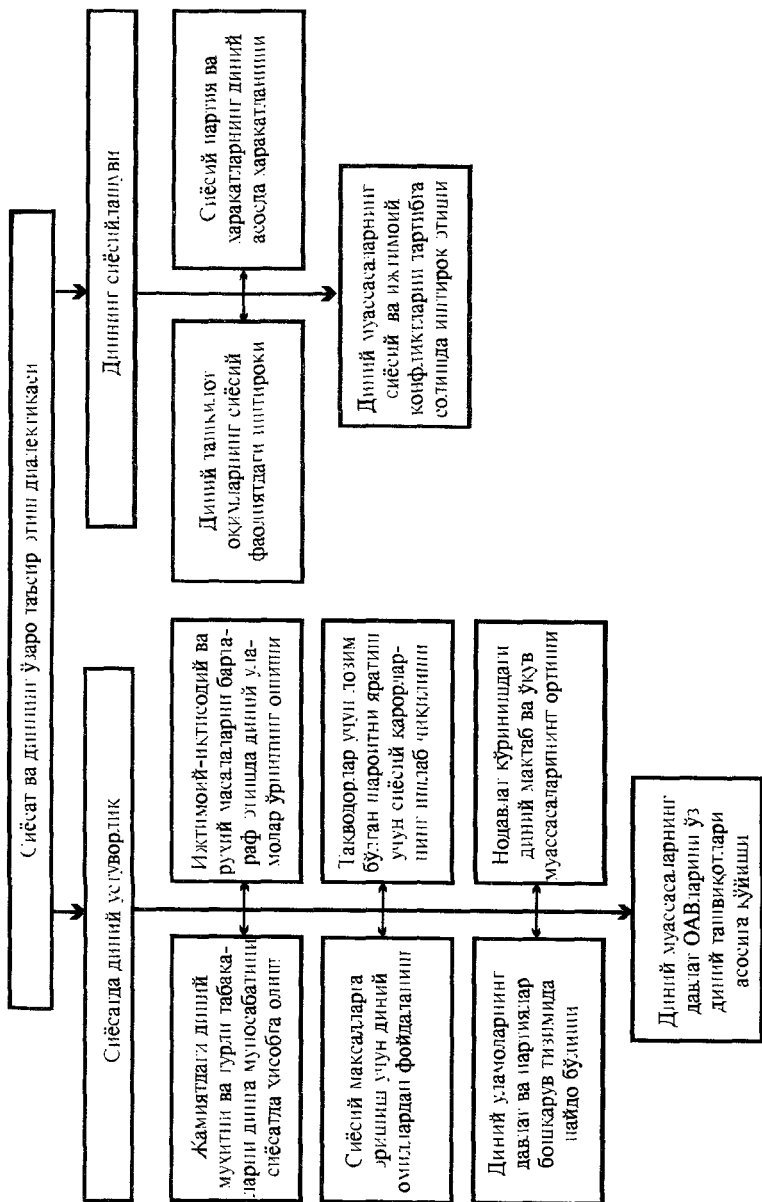

2. Таддикотга оид атамалар талкани

Анклоь - атрофи куруклик билан ўралган макон (давлат)

Геомафкура - халқаро муносабатлар назариясига оид категория бўлиб, у ҳар томонлама хусусиятларга ҳамла муайян қонуниятлар ва мезонларга асосланувчи геосиёсат ва мафкура ўртасидаги ҳам ўзаро боғланиш, ҳам ўзаро таъсир этувчи амалий ҳаракатлар йиғиндисидан иборатдир.

Геосиёсат - халқаро муносабатлар назариясининг энг асосий гушунчаларидан бири бўлиб, у маълум бир тарихий шароитда давлатнинг ёки давлатлар системасининг ҳудудий жойлашуви асосида ўрганиладиган сиёсий билимлар мажмуаси. Қисқача қилиб, уни географик ўлчовлар билан инсоний муносабатларнинг (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, ҳарбий) бир бутунлиги мужассамланган соҳа деб айтиш мумкин.

Глобализм - латинча “globus” - шар демакдир. 1. Илмий жиҳатдан - янги шаклланган фан бўлиб, унинг атамаси илмий лугатда 60-70 йилларда пайдо бўлган. Мазкур атама бевосита Рим клубининг илк фаолият давлари билан боғлиқ бўлиб, у клубнинг дастлабки таҳлилий маърузалар тўплами - “Биринчи глобал инкилоб”да илмий-назарий жиҳатдан талкин қилинган. 2. Сиёсий жиҳатдан - инсониятга дахлдор глобал муаммоларни нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан ўрганиш, уларни бартараф этиш йўллари тониш каби масалаларни аңглатади.

Гуруҳ - ўз фаолиятларида ёки муносабатларида умумий қарашлар, мотив ва қоидаларга асосланувчи кишилар уюшмаси.

Гуруҳбозлик - икки ёки ундан ортиқ индивид ёки гуруҳларнинг ўзаро келишиб яширинча ёки очикча фаолият олиб бориши.

Детерминизм - географик асосла барча ҳолисаларнинг

ўзаро объектив қонуний алоқадорлиги ва сабабий боғланиши тўғрисидаги таълимот.

Диний модернизм - диний таълимотларни янги замон муҳитига мослаштириш. диннинг турли муаммолари олдини олиш учун динда янгича принцип ва йўллارни ишлаб чиқишни ёқловчилар ҳаракати.

Диний традиционализм - диний таълимотларнинг ҳар қандай томондан ислоҳ қилинишига қарши чиқиб, диннинг фундаментал принципларини қайта тиклаш тарафдорлари.

Догматизм - ижтимоий ҳаёт ўзгариб бора-да, унинг ҳар қандай янги хусусиятларини тан олмастан муайян тарихий шароитга юзага келган тушунчалар ва қарашларни қаттиқ туриб ёқловчилар.

Исломизм - бугунги кундаги “сиёсий фундаментализм” ва “ислом фундаментализми” атамаларининг синоними тарзида талқинотчи О. Руа томонидан ишлатилган атама. Талқинотчи бу атама талқинида исломнинг ўта сиёсий-данганлигига қатта эътибор берган.

Ислом фундаментализми - атамаси илк бор Франциянинг Алжирга қилган юришлари давомида француз шарқ-шунослари томонидан ишлатилган (Атама талқини талқинотчининг асосий қисмида берилган).

Конфликт - муайян индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ёки давлатлар ўртасида ўзаро манфаатларнинг ному-таносиблигидан келиб чиққан қарама-қаршилик.

Консенсус - маълум бир индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ёки давлатлар ўртасида юзага келган у ёки бу таражадаги қарама-қаршиликларга барҳам бериш, муроСага келиш.

Конфронтация - қарама-қаршилик тўғрисида давлат ўртасида ёки халқаро муносабатларда вазиятнинг кескинлашиб,

бир ижтимоий гуруҳнинг иккинчи ижтимоий гуруҳга ёки бир давлатнинг иккинчи бир давлатга муайян масалаларда қарши турган даврини кўрсатиш учун ишлатиладиган атама.

Монотсизм - грекча monos - бир, ягона, theos - худо демакдир, яъни ягона худолик.

Мотив - одамларнинг бирон бир эҳтиёжини қондириш учун ҳаракатга келишига сабаб бўладиган ёнлашув ёки интилиш.

Политсизм - грекча poly - кўн, theos - худо маъноларини англатиб, кўн худолик маъносини англатади.

Популизм - латинча populus - халқ, халқпарварлик, халқ манфаати ва ҳуқуқлари учун кураш маъноларини англатади. Бироқ бугунги кунда кўпроқ “популизм” деганда, маълум бир арбоб ёки сиёсий лидернинг ҳокимият тепасига келиши учун халқнинг долзарб муаммосига эътиборини қаратиб, улар олқишига сазовор бўлиши тушунилади.

Прозелизм - бирор диний йўналиш ёки конфессияга мансуб диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар.

Поляризация - ижтимоий гуруҳлар ёки муайян бир жамиятнинг иккита асосий қутбга бўлиниб кетиб, улар ўртасидаги кескин қарама-қаршилик ҳолатларининг юзага келиши.

Радикализм - маълум бир гуруҳ ёки жамоанинг ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам кўзлаган мақсадига эришиш учун ҳаракат қилиши.

Сегментация - давлат ёки жамиятда муайян даражадаги қатлам ва гуруҳларнинг юзага келиши, уларнинг бироқ консенсусга келмасдан ўртада конфликтларнинг тобора авж олиши.

Секта - 1) диний жихатдан - секта, мазхаб. тариқат; 2) умумий олганда - кўнчиликдан ажралган гуруҳ.

Секуляризация - одамларни маълум бир диндан чиқариш, диний мулкларнинг мусолара қилиниши.

Сепаратизм - маълум бир гуруҳ ичиладан ажралиб чиқиб, ўз манфаатлари йўлида ҳаракатини давом эттириш; маълум бир давлат ичидаги миллатларнинг давлатдан ажралиб чиқиб ўз мустақил давлатларини тузишга интилиши.

Сиёсий антипатия - бирор сиёсий лидер, ижтимоий гуруҳлар ёки давлатнинг давлат ва жамиятдаги фаолиятини хуш кўрмаслик оқибатида у билан муросасиз бўлиши.

Такводор - арабча сўз, худолан кўркиш; динга ўта эътиқод қилувчиларга нисбатан ишлатиладиган атама.

Терроризм - жиноятчиликка бошловчи сиёсат бўлиб, унинг тактикаси ва турлари жуда кўп.

Фанатизм - муросасиз; ўта кетган мутаассиблик.

Фракция - 1) парламентдаги мавжуд партияларнинг у ёки бунисининг аъзоси. У доимо шу партия аъзолари илгари сураётган гоялар асосида фаолият олиб боради; 2) маълум бир ижтимоий ҳаракат ёки партия ичидаги гуруҳлар. Улар ҳам ўз гояларининг бир бутун ҳаракат ёки партия аъзолари томонидан тап олинishi учун курашади.

Фундаментализм - асосга қайтиш демакдир. Бу ҳаракат амалиётда қандай тус олинishiга боғлиқ. Агар у сиёсий тус олса, қайси соҳада асосга қайтишни ёқламасин унинг моҳияти ўзгаради.

Экстремизм - маълум маънода терроризмнинг синоними. Муайян гуруҳ ва ташкилотлардаги ўта мутаассиб кишилар фаолиятининг мафқураси.

Фойдаланилган адабиётлар

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997 й.
2. Каримов И.А. Барқамол авлод орзуси Т.: “Шарк”, 1999 й.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари Т.: “Ўзбекистон”, 1998 й.
4. И.Каримов Ўз келажакимизни ўз кўлимиз билан қурамыз “Туркистон” газетаси, 1999 йил
5. К.Аннан Обновление на переходном этапе. Годовой доклад о работе ООН, Нью-Йорк, 1997 г.
6. Бутрос-Гали Б. Повестка дня для мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира: Доклад генерального секретаря ООН. Нью-Йорк, 1992 г.
7. Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы. Под редакцией академика РАН Д.М. Гвишиани. М., 1997 г.
8. Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият Т.: “Шарк” 1997 й.
9. Жумасев Р.З. Давлат ва жамият демократлаштириш йўлида. Т.: “Шарк” 1998 й.
10. Жумасев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие Т.: “Фан”, 1996 г.
11. Комилов Н. Тасаввуф, Биринчи китоб, Т.: “Ёзувчи” 1996 й.
12. Наше глобальное соседство. Доклад комиссии по глобальному управлению и сотрудничеству. М.: “Весь мир”, 1996г.
13. Левитин Л, Карлайл Д.С. Ислом Каримов - янги Ўзбекистон Президенти, Т.: “Ўзбекистон”, 1996 й.
14. Поздняков Э.А. Философия политики. Том-1,2 2-с изд., перераб. и доп. М., 1994 г.
15. Национализм: теория и практика. Сборник статей под редакцией проф. Позднякова Э.А., М., 1994 г.
16. Из истории цивилизации и современной религии. Сборник статей. Руководитель авторского коллектива проф.

Мунчаев Ш.М., М., 1997 г.

17. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. 3-е изд. перераб. и доп. М., 1996 г.

18. Ислам. Энциклопедический словарь. М., "Наука", 1991.

19. Политология. Энциклопедический словарь. М., 1993 г.

20. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия Т.: 1997 й.

21. Марказий Осиё: хавфсизлик ва ҳамкорлик йўлида
Маърузалар тўплами, Т.: 1995 й.

22. "Вопросы истории" журналы. М., 1987 г. № 9.

23. "Эхо планеты" журналы, М., 1998 г. № 26.

24. Полякова Е.Ю. Шимолий Ирландия: конфликтлар
манбаи М., 1990 йил.

25. Кременюк В.А. Проблемы переговоров в отношениях
двух держав, США: Политика, экономика, идеология, 1991
г. № 3

26. Иераэлян В.О. О дипломатических переговорах.
Международная жизнь. 1998 г. № 12.

I боб бўйича

1. Гуторов В.А. Античная социальная утопия, Л., 1989 г.

2. Бэкон Ф. Сочинения. в 2 т., М., 1979 г.

3. Английские материалисты XVIII в., М., 1968 г.

4. Кант И. Сочинения, М., 1996 г.

5. Атология мировой философии, М., 1971 г.

6. Хайруллаев М. Фаробийнинг фалсафий ва ижтимоий
қарашлари // Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар
тарихидан, Т., "Ўзбекистон", 1995 й.

7. Хайруллаев М. тахририда (тўплам) // Ўзбекистонда
ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, Т., "Ўзбекистон",
1995 й.

8. Мусткиллик изохли илмий-оммабон дугат, Т., "Шарқ",
1998 й.

II боб бўйича

1. Социологический словарь, Минск, 1991 г.

2. Российский социум: конфликтологическая экспертиза,
М., 1995 г.

3. Скакунов Э.И. Чеченский конфликт, М., 1996 г.

4. Чумиков А.Н. Управление конфликтом. М., 1995 г.
5. Степанов Е.И. Методологическое обеспечение конфликтологических исследований // Социальные конфликты, М., 1994 г., N7.
6. Общая теория права // Под ред. В.К.Бабаева, Нижний Новгород. 1993 г.
7. Общая теория права и государства. М., 1996 г.
8. Лукич Р. Методология права, М., 1981 г.
9. Саилов А.Х. Введение в основные правовые системы современности, Т., 1988 г.

III боб бўйича

1. Запрудский Ю.Г. Социальный конфликт (политологический анализ), Ростов. 1992 г.
2. Рубенштейн С.Л. Человек и мир. Методологические и теоритические проблемы психологии, М., 1969 г.
3. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии, М., 1969 г.
4. Философский энциклопедический словарь, М., 1983 г.
5. Социальный конфликт. Современные исследования: Реформативный сборник. М., 1991 г.
6. Вятр Е. Социология политических отношений, М., 1979г.
7. Социологические исследования, М., 1992 г., №3.
8. Конфликты и консенсус (сборник), М., 1996 г., №3-4.
9. Szumski J. Konflikt spoleczny, Katowice, 1987, S.
10. Coser L.A. The Function of Social Conflict, Sociological Theory, L., 1957.
11. Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание, конфликт!, Новосибирск. 1989 г.

IV боб бўйича

1. Христианство и цивилизация (Сборник статей А.Тойнби), М., "Прогресс", 1995 г.
2. Солодовник С. "Центральная Азия. Геополитические контуры" - Международная жизнь, №9, 1993 г.
3. Малышева Д. Центральная Азия - мусулманский вызов России?. МЭиМО, №12, 1993 г.

4. Тырин С.В., Анайкина Л.И. Мировые религии, М., 1997г.
5. Тырин С.В., Анайкина Л.И. Национальные религии, М., 1997 г.
6. Самсин А.И. Православие и современность. М., 1997 г.
7. Самсин А.И. Ислам в зеркале социологии, М., 1997 г.
8. Н.Комилов “Ислом - маърифатдир”, тўплам - “Огох бўлайлик”, Т., “Академия” 1997 й.

V боб бўйича

1. Худойбердиев И. Ислом. шахс ва миллий психология, Т., “Ўзбекистон”, 1994 й.
2. Сагадеев А. Исламский фундаментализм: что же это такое?, “Азия и Африка сегодня”, №6, 1994 г.
3. Новая политика старой веры, “Новое время”, №35, 1990г.
4. Бастарды запада. “Коммерсантъ”. №25, 1996 г.
5. “Диёнат” газетаси, №8. август. 1998 й.
6. “Ислом нури” газетаси. 1998 йил, 11 сон.
7. Трофимов Д.А. Исламский фактор и проблемы внутренней стабильности в Центральной Азии (на примере Узбекистана), Вестник МГУ, серия 13. востоковедение, 1996, №2.
8. G.Fuller “Central Asia: the Ntw Geopolitics”, 1992, №7.
9. Независимая газета / И.Фролов. 27.02.1997 г.
10. Дипломатический вестник // №9. сентябрь, 1996 г.
11. А.Дж.Тойнби “Ислам. запад и будущее”, С-Петербург, 1996 г.
12. Хўжанов Б. “Геополитик ўзгаришлар ва унда Марказий Осиёнинг тугган ўрни” , (маъруза), Т.. 1997 й.
13. Резникова О. Центральная Азия в контексте мировой политики - МЭМО, №12, 1993 г.
14. Огох бўлайлик (тўплам), Т.. “Аклемия”, 1999 й.

VI боб бўйича

1. Чубарьян А.О. XX аср тарихи: янги тадқиқот ва муаммолар. Янги ва янги тарих, М., 1994 й.

2. Хозирги замон фалсафасида дунё ва ижтимоий траккиёт масалалари, М., 1983 й.

3. Поляков Л.Е. Уруш баҳоси: демографик аспект. М., 1985й.

4. Солденберг М., Валленштейн П. Кенг кўламдаги қуроли можаролар. Жаҳон иқтисоли ва халқаро муносабатлар. 1996 й., №1.

5. Минтакавий можаролар, “Давра суҳбати” - “Халқаро ҳаёт” журнали, 1989 й., №10.

6. Ремарчук В.Н. Постсовет маконидаги можароларнинг ҳаг этишда армиядан фойдаланишнинг айрим йўналишлари. М., 1994 й.

VII боб бўйича

1. Кременюк В.А. Проблемы переговоров в отношениях двух держав, США: Экономика. Политика. Идеология. / №3, 1991 г.

2. Пряхин В. Новые средства в практике дипломатических переговоров, Международная жизнь, №12, 1987 г.

3. Кулиниченко В.А. О соотношении насилия и согласия в теории и на практике // Политические конфликты: от насилия к согласию, М., 1996 г.

4. Иерасян В.О. О дипломатических переговорах // Международная жизнь, №12, 1998 г.

5. Мохонин В.А. Подходы к квалификации вооруженных конфликтов // Политические конфликты: от насилия к согласию. М., 1996 г.

6. Санистебан Л.С. Основы политической науки, М., 1992г.

7. Психологический словарь, М., 1990 г.

8. Кондель П.Е. Социальный конфликт в политической системе / Опыт теоретического анализа // Рабочий класс и современный мир. М., 1990 г.

9. Таксанов А. Проблема конфликтности в международных отношениях, Т., “Человек и политика”. №11. 1991 г.

10. Лебедова М.М. Политическое урегулирование конфликтов, М., 1997 г.

11. Полонская Л. Политический тупик или альтернатива развития?, “Азия и Африка сегодня” №11, 1994 г.

Мундарижа

Сўз боши.....	3
I боб. Конфликтология асосларига кириш	
1. Конфликт тўғрисидаги илк тасаввурлар.....	5
2. Янги давр.....	12
3. XIX аср охири - XX аср бошида конфликтологиянинг ривож.....	19
4. Конфликтологиянинг ҳозирги замон тамойиллари.....	25
II боб. Конфликтология предмети ва услублари	
1. Конфликт тупунчаси.....	37
2. Конфликтология ва ҳуқуқ.....	47
3. Ҳуқуқий конфликтология ва бошқа фанлар.....	53
III боб. Конфликтлар табиати ва турлари	
1. Конфликт сабаблари ва мотивация.....	57
2. Конфликтлар типологияси.....	63
3. Конфликт функцияси.....	72
IV боб. Конфликтология муаммолари тизимида дин	
1. Дин: тавсифи, тузилиши, функцияси.....	77
2. Дин ва жамият.....	85
3. Жаҳон динлари.....	97
V боб. Диний фундаментализм - конфликтология- нинг бош муаммоларидаги бири сифатида	
1. Фундаментализм феномени.....	109
2. Ислом фундаментализмининг тадрижий тараққиёти....	112
3. Диний экстремизм ва фундаментализм.....	121
4. Конфликтми ёки консенсус.....	126

VI боб. Конфликтология муаммолари тизимида
миллий-этниқ муносабатлар

1. Миллий-этниқ конфликт тушунчаси.....136
2. Миллатлараро конфликтларнинг сабаблари..... 145

VII боб. Конфликтларни бартараф этиш

1. Музокаралар конфликтларни бартараф этишнинг
асосий омилдир.....164
2. Конфликтлар счимида информацион воситаларнинг
ахамияти..... 179

Хулоса.....188

Фойдаланилган алабиётлар.....200

Рустам Зиётович Жумаев,
Умар Абдулласвич Убайдуллаев,
Баҳром Адирбосвич Хўжанов

Конфликтология асослари

(Ўқув қўлланма)

“Академия” нашриёти

Тошкент 2000

Нашр учун масъул Д.Қобулова
Мухаррир М.Умирова
Рассом Р.Султонов
Техник муҳаррир И.Розикова
Мусаххихлар Т.Соатова, Ш.Юсупов
Компьютерчилар И.Розикова, Д.Карабаева

¹Теринга берилди 24.04.2000й. Босишга рухсат этилди 29.06.2000й. Ёичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 13.0. Нашриёт ҳисоб табоғи 12,8. Адади 1000. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № .

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг “Akadem-Xizmat” шўба қорхонаси. 700003, Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45-уй.